

Г.К. Швидько

ІСТОРІЯ України

XVI – XVIII
СТОЛІТТЯ

8

ББК 63.3(4УКР)46я721
Ш35

Design PLANET-UA

<http://www.ex.ua/view/16867924>

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 179 від 17.03.08 р.)*

Відповідальні за підготовку видання:
Євтушенко Р. І., головний спеціаліст МОН України;
Галєгова О. В., методист вищої категорії Інституту інноваційних
технологій і змісту освіти

Швидько, Г.К.

Ш35 Історія України, XVI–XVIII ст. : підруч. для
8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Г.К. Швидько. –
К. : Генеза, 2008. – 336 с. : іл., карти.
ISBN 978-966-504-806-0.

У підручнику висвітлено події української історії від
Люблінської унії, коли Україна стала складовою части-
ною Речі Посполитої, до останніх років існування
гетьмансько-козацької держави. Написаний живою,
доступною мовою, містить багато цікавих матеріалів про
історичних осіб того часу.

У підручнику використано різноманітні ілюстрації,
історичні карти, карти-схеми основних битв, подано
словник термінів та історико-географічних назв україн-
ських земель, хронологічну таблицю.

ББК 63.3(4УКР)46я721

ISBN 978-966-504-806-0

© Швидько Г.К., 2007

© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2008

ВСТУП

Історія України XVI–XVIII ст., яка вивчається у 8 класі, надзвичайно цікава розмаїттям подій, явищ, історичних осіб, радикальних суспільно-політичних і культурних змін. Водночас вона являє собою й дуже складний для вивчення час. Адже українські землі в цю епоху одночасно знаходилися в складі різних держав, що передбачає й особливості їх розвитку. Український народ не мав на початку періоду, який вивчається, своєї державності, але вже визрівали умови для боротьби за її відродження. Це відбулося в середині XVII ст., коли внаслідок Національно-визвольної війни українського народу було створено козацьку державу.

Матеріал курсу охоплює три періоди історії України: литовсько-польський, козацький та частково імперський, а за внутрішньою ознакою суспільного розвитку – початковий етап її новітньої історії.

На початку XVI ст. українські землі входили до складу різних держав. З кінця XIV ст. Галичина перебувала під владою Польщі, Закарпаття – Угорщини, Буковина – Молдавського князівства, Чернігово-Сіверщина і Слобожанщина – Московської держави. Більшість же українських земель належала Великому князівству Литовському.

Оскільки одночасно українські землі перебували під владою декількох держав з різним державним устроєм, системою господарювання суспільних відносин, культурою, то дати повний огляд подій і процесів практично неможливо в рамках відведених навчальних годин. Тому в підручнику висвітлені лише основні історичні віхи, які свідчать про поступальний розвиток суспільства у зазначений період.

Завданням курсу є вивчення шляхів і рівня розвитку українського народу в конкретних політичних умовах. У ньому розглядаються питання соціально-економічні (господарство, становище різних категорій населення, відносини між станами тощо), релігійні, культурні, визрівання чинників, які сприяли розгортанню боротьби українського народу за національне визволення і формування власної держави, аналізуються причини її втрати.

Структура курсу побудована за хронологічно-проблемним принципом з урахуванням особливостей історичних процесів у рамках одного і того ж періоду на різних територіях України. Адже були періоди, коли на цих територіях відбувалися абсолютно різні події і процеси.

Методологічною основою курсу є принципи історизму, об'єктивності та системності. Даний курс спрямований зацікавити учня історією своєї держави й дає можливість отримання ним додаткової інформації з літератури. Матеріал структурований і підібраний таким чином, що може бути вкладений у різні схеми й графіки для кращого усвідомлення учнями зв'язків між явищами й процесами у часі та просторі.

Тема 1

Українські землі в XVI ст.

§1. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВ- СЬКОГО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Політичне становище українських земель

Становище українських земель у першій половині XVI ст. було досить складним, оскільки сусідня Польща значно посилила свій вплив на Литву, намагаючись у будь-який спосіб відібрати у неї ці володіння. Українські феодали прагнули утримати старий устрій у Великому князівстві Литовському, за якого зберігалися місцеві порядки в управлінні та судівництві, а також рідна мова й православна віра. Більше того, існувала ідея відновлення єдності українських земель під егідою литовських великих князів. Останньою спробою князів-магнатів відстояти автономію українських земель було повстання 1508 р. під проводом Михайла Глинського.

Глинський та його родина

М. Глинський походив зі старовинного українського роду, володіння якого знаходилися переважно на Полтавщині. Він мав європейське виховання й освіту. У кінці XV – на початку XVI ст. був маршалком двору великого литовського князя. Після поразки повстання проти політики великого князя Сигізмунда I Старого втік разом зі своїми братами до Москви і став на службу до московського князя Василя III Івановича. Його племінниця, О. Глинська, була матір'ю Івана IV (Грозного). М. Глинський брав участь у боротьбі боярських угруповань за владу в Москві, був ув'язнений і помер у 1534 р.

Вищі стани суспільства

Підпорядкованість українських земель іноземним державам спричинила корінні зміни в землеволодінні та у системі сільського господарювання. Так, у Галичині королі щедро роздавали землі польській шляхті та урівнювали з нею у правах українських шляхтичів: звільняли їх від обов'язкової військової служби, надавали право самоврядування в місцевих (земських) справах, право суду тощо. Панівною верхівкою суспільства були **магнати** і **шляхта**. Магнати (від лат. *magnus* – великий) – це великі землевласники князівського походження. Вони мали багато підданих і свої війська. Магнати не підпорядковувалися жодній адміністрації та майже не визнавали влади короля, чинили суд над своїми підданими, засновували міста й слободи, будували палаци, організовували військові загони, роздавали землю шляхті за службу.

Політична влада в Польщі, якій належала Галичина, знаходилася в руках більш численного військово-служилого стану – шляхти (лицарства). Шляхта відбувала службу й

Польський сейм. Гравюра. XVI ст.

отримувала за це землю, мала різні привілеї і входила до вищого законодавчого органу – **сейму**. Тому польська шляхта слугувала взірцем для військово-служилого стану Великого князівства Литовського.

Велике князівство Литовське у першій половині XVI ст. являло собою величезну за територією державу, більшу частину якої складали українські та білоруські землі. Хоча великі князівства й були раніше ліквідовані, але процес централізації влади йшов повільно.

На вершині суспільної піраміди знаходився **великий князь**, якому в державі належала вся законодавча, виконавча, військова та судова влада. Проте керував він за допомогою **великокнязівської ради**, до якої входили тільки магнати. Серед українських магнатів найвпливовішою була родина князів Острозьких. Ця рада мала дорадчі функції, але за відсутності великого князя вона перетворювалася у вищий державний орган влади. Таких магнатів ще називали **пани-рада**.

Під впливом Польщі ще у XV ст. у Великому князівстві Литовському виникла нова для нього категорія населення – шляхта, яка формувалася із заможніших воїнів-дружинників. Вони отримували від великого князя землі та привілеї, але тривалий час не мали доступу до влади, яка належала виключно магнатам. У XVI ст. значення шляхти почало швидко зростати. Земельний фонд для надання шляхті володінь за службу мав два джерела – освоювані незаселені та малозаселені території, а також землі, відібрані у селян під час їх закріпачення.

Процес колонізації (заселення й господарського освоєння) земель відбувався в основному на сході й південному сході.

їх проживало також на Брацлавщині. Таких козаків-поселенців називали **городовими**. Вони проживали тут поруч з іншими станами суспільства. Та були ще й інші козаки, яких називали **низовими**, що проживали нижче Дніпрових порогів. Городові козаки як категорія населення сформувалися наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Це була особлива суспільна верства населення в Україні, якої спочатку взагалі не існувало у становій структурі держави, хоч реально вона існувала принаймні з кінця XV ст.

Селянство Найтяжчим у Великому князівстві Литовському, як і в підпорядкованій Польщі Галичині, було становище селян. Феодали розширювали власні господарства завдяки кращим селянським землям, збільшували повинності у вигляді відробіткової ренти.

Різде збільшення кількості **фільварків** (багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпосних селян) у Галичині та впровадження їх на Волині відбувалося в XVI ст., що пояснювалося як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Зростали міста і разом з тим збільшувалася кількість ремісничого населення, що потребувало постачання міста сільськогосподарською продукцією. Отже, збільшувався товарообмін між містом і селом.

З іншого боку, розвитку фільваркового господарства та збільшенню панщини в Україні сприяли Великі географічні відкриття. Приплив золота з нововідкритих земель Америки до Західної

Український селянин

Українська дівчина-селянка

Європи й початок інтенсивного розвитку міст збільшили попит на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію й сировину для мануфактурної промисловості на зовнішньому ринку. Тому феодалі розширювали власні господарства, збільшували поставки зернових культур, вигодували худобу, розводили рибу на продаж. У фільварках не тільки виробляли сировину, а й частину її переробляли у млинах, винокурнях, чинбарнях тощо.

Поширенню фільварків на українських землях Великого князівства Литовського сприяла реформа (Волочна поміра 1557 р.), проведена польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом згідно з «Уставою на волоки» (1557). Її мета полягала в збільшенні прибутків великокнязівських маєтків шляхом запровадження однакових селянських наділів. Згідно з «Уставою», всі землі перемірювалися і розбивалися на однакові ділянки площею 19,5 га – волоки. Нормою наділу була волока на одне дворище. «Устава» точно визначала платежі й повинності селян – 2 дні на тиждень з однієї волоки. Надлишки землі передавалися шляхті під фільварки. Отже, «Устава на волоки» мала два наслідки – впровадила фільварки і дводенну панщину.

Крім того, замість традиційних селянських органів самоврядування в громадах і *копного* (громадського, общинного) *суду* запроваджувалась посада *війта* з широкими повноваженнями. За прикладом великого князя «волочну поміру» провели всі землевласники.

Юридичне оформлення феодальної залежності селян (так званий позаекономічний примус) відбувалося протягом тривалого часу. У Великому князівстві Литовському кодексами законів феодального права, які поступово юридично оформлювали феодально-кріпосницькі відносини у XVI ст., були також **Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр.**

Литовські статuti чітко розмежували населення на дві основні нерівноправні групи: феодалів (магнати, шляхта) та феодально залежне населення (селяни, міщани). Проте в XVI ст. не скрізь на українських землях панщина була основною формою

Посполитий.
Художник
С. Васильківський

Українська шляхтянка

Український шляхтич

Колонізація була народною та феодальною. На новоосвоюваних землях оселялися переважно селяни-втікачі з районів розвинутого господарства, де виникала панщина. Магнати і шляхта, отримавши якусь територію, оголошували *слободи*, тобто на визначену кількість років новопоселенцям надавалися значні пільги у відбуванні повинностей, що приваблювало селян і міщан.

Українська шляхта здебільшого володіла невеликими маєтностями й дотримувалася православної віри. Наступ на православ'я та поступове усунення від влади української шляхти у Великому князівстві Литовському призвело до того, що багато шляхтичів поповнювали козацькі ряди.

Подібним до шляхти за своїм становищем було *духовенство*. Здебільшого служителі православної церкви були вихідцями із шляхти (Є. Плетенецький, Г. Балабан, С. Косів, П. Могила та ін.). Наступ католицької церкви спонукав православне духовенство обороняти свою віру, національні традиції й інтереси.

Міста й міщани У XIV–XVI ст. на українських землях активно відбудовувалися старі, зруйновані монгольською навалою міста. Крім того, магнати й шляхта отримували від королів *привілеї* на заснування нових міст та містечок. Найінтенсивніше цей процес відбувався в Галичині й на Волині.

Конкуренція ремісників, які прибули із села до міста, а також необхідність регламентувати їхню виробничу діяльність (виробництво й збут продукції за умов вузького внутрішнього ринку) спричинили утворення корпоративних організацій – *цехів*. Вони об'єднували ремісників однієї або декількох

спеціальностей, забезпечували господарську й особисту незалежність, монополію на заняття даним ремеслом у місті, регулювали закупівлю сировини та розподіл її між членами цеху. Якщо необхідно було захищати місто від ворогів, цех виступав як окрема військова одиниця. Існували цехи ковалів, кравців, шевців, мечників та ін. Однак були й такі ремісники, котрі не входили до складу цехів, – вони називалися *партачами* (від лат. *a parte* – осторонь). Ремісники – цехові й позацихові – не могли жити тільки з ремесла, а тому мали свої ділянки землі. Населення малих міст і містечок займалося сільським господарством, торгівля й ремесло в них були мало розвинені. Великі ремісничі й торговельні міста, а також землеробські містечка за юридичним статусом розподілялися на державні (королівські) й приватновласницькі (магнатські, шляхетські, церковні). Міста були центрами, де на торгах і ярмарках відбувався обмін сільськогосподарською та ремісничою продукцією. Торги, що відбувалися один-два рази на тиждень, обслуговували місто та округу, а ярмарки – віддалені міста й землі, вони проводилися один-три рази на рік. Такі міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, водночас були й центрами міжнародної торгівлі.

Поступово у містах формувалося купецтво та ремісництво, які належали до стану *міщан*. Міста перетворювалися на центри ремесла, торгівлі, адміністративного управління, освіти та культури.

Розвиток ремесла й торгівлі поглибив процес розшарування населення, особливо у великих містах. Міське населення поділялося на три основні соціальні групи: *патриціат* (купецько-лихварська верхівка, члени магістрату), *поспільство* (цехові майстри, середні та дрібні торговці) й *міські низи* (позацихові ремісники, підмайстри, наймити). Нерівноправне становище різних категорій населення викликало постійні соціальні суперечності й конфлікти в містах.

Населення приватновласницьких міст перебувало в залежності від їхніх власників. Міщани поряд із ремісничою та торговельною діяльністю також працювали на власників, платили ренту продуктами своєї праці.

Львівський міщанин

Магістратська печатка
Острога. 1633 р.

Щодо королівських міст, то уряд був зацікавлений у постійних прибутках від ремесла й торгівлі. Тому на вимоги міщан польські королі та великі литовські князі за певну плату надавали окремим містам на їх клопотання привілеї на *магдебурзьке право*. Отримавши таке право, місто щорічно сплачувало в державну скарбницю зазначену суму грошей. Міста звільнялися від управління й суду королівських чи великокнязівських намісників. Владні функції в них виконував війт, який очолював *магістрат*. Магістрат складався з двох колегій – лави, що відала судовими справами, й ради, яка займалася адміністративно-господарськими справами. Члени магістрату називалися лавниками й радниками. Ними могли стати найзаможніші жителі міста. Магдебурзьке право отримали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Житомир, Київ та інші міста. Малими містами керувала *ратуша*.

Магдебурзьке право надавалося передусім іноземним громадам: польським, німецьким, вірменським. І хоча питома вага іноземців у загальній кількості жителів міст була незначною, все ж вони користувалися привілеями, захоплювали міське управління, а отже, і монополію на ремесло й торгівлю. Засилля іноземців особливо відчутним було у великих містах, таких як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів та ін.

Багато міст і містечок перебували в приватній власності магнатів. Їх жителі (і землероби, і ремісники) опинилися в абсо-

Луцький замок. XIV–XVI ст.

лютній залежності від власників. Розвиток міст стримували так звані **юридики**, тобто ділянки землі в місті або в передмістях, заселені магнатськими чи шляхетськими підданими. На юридиках жили головним чином позацехові ремісники (партачі). Вони не сплачували податків до міської казни та держави, але, займаючись ремеслом і торгівлею, створювали значну конкуренцію цеховикам. Не підпорядковувалися магістратам і городові козаки, котрі мали власні органи управління.

Передумови появи козацтва

На півдні України існував досить обширний малозаселений район – так зване

Дике Поле, у життя якого панівна верхівка ніколи не втручалася. Тому люди, котрі там проживали, були дійсно вільними, незалежними від панів і від державної влади.

Південний степовий регіон України був надзвичайно благодатним щодо природних умов: у численних річках, річечках, затоках і озерах водилося багато риби, у дрімучих лісах – безліч звірини, у дуплах дерев – дикі бджоли, широкий дикий степ був придатний для випасу худоби. Ці обставини непереборно вабили до Дикого Поля сміливих, відважних, волелюбних людей. Вони навесні вирушали з київського Полісся й Волині на Середню й Нижню Наддніпрянщину – у так звані **уходи** – полювати на звіра, птицю, ловити рибу, збирати мед диких бджіл. Ішли вони в ці краї не поодиночки, а ватагами на чолі з обраними отаманами. У разі необхідності такі ватаги нападали на татар, перешкоджаючи їхньому просуванню в глиб українських земель або ж відбиваючи у них взятих у полон людей – ясир (від тур. *есир* – бранець) і награбоване майно. Незабаром захист українських земель від турецько-татарської агресії став головним військовим заняттям козаків. Адже від часу першого нападу татар у 1482 р. ця територія тривалий час знаходилася в стані постійної небезпеки.

Щорічне перебування уходників у тих місцях давало їм змогу добре вивчити степ, сухопутні й водні шляхи, безпечні місця та зручні засідки для несподіваного нападу на татарські заго-ни. Восени уходники з великими запасами меду, риби, хутра та

Судове засідання лавників

Соціально-політичне становище українських земель...

Роксолана.
Гравюра. XVI ст.

Сулейман I Пишний.
Гравюра. XVI ст.

різної худоби поверталися до своїх міст, містечок і сіл, у яких мешкали їхні родини. За право займатися промислом ухадники віддавали певну частину здобичі місцевим урядникам. Отже, влада від тих ухадів мала подвійну вигоду – ухадники захищали кордони держави від татар, чого не могла забезпечити сама вона, і давали їй матеріальний прибуток.

Роксолана

З турецько-татарською агресією на українські землі пов'язана реальна історія української дівчини з м. Рогатина (нині – Івано-Франківської обл.) **Насті Лісовської**. У 1520 р. під час нападу татарської орди на місто вона потрапила в полон і була продана в гарем турецького султана Сулеймана I. Настя була розумною і музично обдарованою. Завдяки цьому вона привернула до себе увагу султана і стала його дружиною під іменем Роксолана. Вона відігравала значну роль у політичному житті імперії в 20–60-х роках XVI ст. Роксолана намагалася полегшити долю українських невільників, чим ніби приглушуючи свою тугу за рідною землею. Померла Роксолана у 1561 р. Її образ відтворений у літературі (П. Загребельний, С. Плачинда), музиці (опера Д. Січинського «Роксолана»), кінематографії (серіал «Роксолана»), образотворчому мистецтві. У Львівському історичному державному музеї зберігається портрет Роксолани, виконаний невідомим художником.

Ухадники походили з міщан, селян, бояр, і кожен із них отримував можливість забезпечити собі матеріальний достаток, незалежність та випробувати свою військову доблесть і характер. Дехто з ухадників не повертався на зиму додому. Саме з таких ухадників формувалося постійне населення Нижньої та Середньої Наддніпрянщини. Власне, їх і стали називати **козаками**.

З часом козацтво перетворилося на військовий стан. Серед козаків з'являються представники збіднілої шляхти й **боярства**,

а під кінець XVI ст. і в наступні часи, внаслідок посилення соціального й національно-релігійного гніту, основними джерелами поповнення козацтва стають *селяни-втікачі* й *міщани*. Боярство – це служилі, військові люди, для яких ще з князівських часів військове ремесло було основним заняттям. Як і раніше, бояри несли військову службу й мали власне господарство. Декому із заможних бояр вдалося потрапити в розряд шляхетства, а переважна більшість збіднілих бояр, не здатних зібрати кошти на коня, зброю, обмундирування, фактично примикала до становища селян і перебувала під загрозою покріпачення.

Ті, хто не міг стати шляхтичем, але й не хотів перетворитися на кріпака, йшли в пошуках можливості розбагатіти в основному на «нічию» Нижню і Середню Наддніпрянщину. Ось тут і згодилося їхнє військово ремесло. Ці люди, як і шляхтичі, іменували себе *лицарями*, бо були вільними воїнами. Після 1569 р. в законодавстві Речі Посполитої вже зовсім відсутні згадки про боярство. Натомість з'являються перші взяті на державну службу козаки, насамперед професійні воїни – колишні бояри й шляхта. Поміж себе вони називалися товаришами, товариством, лицарями, і уряд звертався до них з формулюванням «лицарі». З цих людей формувалася заможна частина козацтва й козацька адміністрація – *старшина*.

Перші достовірні відомості про козаків Вперше в документах слово «козак»^{*} пов'язується з українцями (а не просто згадується) у **1492 р.** Тоді татарський хан скаржився великому князеві литовському Олександрові, що кияни і черкаські напали під Тягинєю на татарський корабель. У відповідь йому князь заявив, що вже доручив розшукати тих «козаків». Наступного року черкаський староста Б. Глинський напав зі своїм загоном на турецьку фортецю Очаків, і хан Менглі-Гірей називав їх також козаками. Тому дата першої згадки про козаків, які точно були українцями, вважається початком виникнення козацтва в Україні.

Вже в 1520 р. уряд наказав черкаському старості Сенькові Полозовичу набрати загін козаків для організації прикордонної варти. Це пояснюється й досить лояльним ставленням уряду до козаків, як зазначено в документах XVI ст., – «своєвольників», «своєвільних людей».

Кількість козаків-своєвільників поступово збільшувалася. Часто ухадники осідали в степах і плавнях, утворюючи невеликі поселення – уходи. Вже у першій половині XVI ст. багато

^{*} Слово «козак» має тюркське походження. У мовах тюркських народів воно означає вільну озброєну людину, яка несе прикордонну сторожову службу.

експлуатації селян. Обсяг і форми селянських повинностей (*тягла*) залежали від різних чинників, передусім від рівня економічного розвитку та характеру господарської діяльності в даному географічному регіоні. Найвищий рівень експлуатації (5–6 днів панщини на тиждень із волоки) був у Галичині – найбільш заселеній та економічно розвиненій частині України. В малозаселених районах (Східне Поділля, Південна Київщина, Лівобережжя) фільварки в цей період майже не траплялися, тут лише починався процес колонізації та заснування власниками слобід. Тому тут основною була натуральна рента, данина.

Державні села віддавалися в *оренду* приватним власникам, які намагалися отримати якомога більший прибуток, навіть ціною повного розорення селян. Скарги («супліки») селян до державних судів майже не розглядалися, а кріпакам взагалі не було кому скаржитися, оскільки суд над ними був панський. Тому з районів найбільшого розвитку панщини – Галичини, Волині, Північної Київщини – селяни втікали на слободи або на Запорожжя.

Національний склад населення Переважну більшість населення українських земель, які входили до складу Польщі і Великого князівства Литовського, становили українці.

Проте в містах, особливо великих, проживало також багато поляків, німців, вірмен, євреїв, греків, татар, турків, волохів, значно менше – сербів, угорців, циган. Оскільки польський уряд надавав привілеї іноземцям, зокрема полякам і німцям, то вони займалися торгівлею, орендували маєтності, промисли, мита, мали з того значний прибуток, частину якого віддавали державі або власникам міст.

У ряді міст існувало по кілька громад, кожна з яких мала своє самоврядування (юрисдикцію). Наприклад, у XVI ст. у Кам'янці-Подільському існувало аж три магістрати – польський (з 1374), український (з 1553) і вірменський (з 1565). Вони мали свої житлові квартали в місті, цехи, церкви, ринки. Такі ж юрисдикції були й у Львові. Польська купецько-лихварська верхівка намагалася поглинути українську міську громаду. Наприклад, у Кам'янці-Подільському українська громада пізніше була приєднана до польської.

В економічно розвинених містах України проживало чимало вірмен. У Кам'янці-Подільському в середині XVI ст. їх налічувалося 300 сімей, а у другій половині XVII ст. – 1200. Вірмени здебільшого займалися торгівлею та ювелірним ремеслом. Деякі з них переходили в католицтво.

Єврейське населення проживало в основному в Галичині й на Волині. У середині XVII ст. в Україні налічувалося 120 тис. євреїв. Незважаючи на урядові заборони мешкати в певних

Кам'янець-Подільський замок. XVI–XVIII ст.

містах, купецько-лихварська верхівка євреїв належала до найзаможніших і найвпливовіших жителів міст.

Татари, турки й волохи служили переважно найманцями в озброєних загонах магнатів і шляхти. Деякі з них займалися незначною торгівлею та ремеслом. У цілому окремі національні юрисдикції, різні національні та релігійні інтереси загострювали протиріччя у суспільстві.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке фільварок і з якою метою створювалися ці господарства?
2. Чому в різних регіонах держави селянські повинності були не однаковими?
3. Які фактори обумовили виникнення українського козацтва?

ДОКУМЕНТ

Прокоментуйте наведений уривок з «Опису України». Які види повинностей називає мемуарист? Яка форма протесту селян тут названа?

З «Опису України» 1651 р. Г. Л. де Боплана

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому, залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо (франц. – міра об'єму) зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею й Різдом. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також забирають десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року – третього вола. Отже, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи в таких тяжких

умовах залежності. Однак і це не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти, яка живе, неначе в раю, а селяни – ніби перебувають у чистилищі. Тому... ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів та опиняються в ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство й призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені...

Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С. 32–33.

§2. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Передумови унії

Польща не залишала своїх планів щодо захоплення українських земель і приєднання Литви. З цією метою вона постійно наполягала на укладенні тіснішого союзу з Литвою. А у Великому князівстві Литовському не було політичної єдності, щоб протистояти цим намірам поляків. Литовські магнати прагнули *унії* (союзу) з Польщею за умови збереження політичної самостійності обох держав. Цим вони сподівалися потіснити могутніших і численніших православних українських і білоруських магнатів. Їх стримували лише страх повного злиття з Польщею та втрата панівного становища в державі, оскільки в Польщі головною політичною силою були не магнати, а шляхта.

Українські й білоруські магнати теж чинили опір остаточному злиттю з Польщею, керуючись тими самими міркуваннями, але найбільше їх лякало окатоличення, якого вже зазнала Галичина. Інтереси простих людей ніхто не враховував, а самі вони не виступали самостійною політичною силою.

На відміну від Польщі, яка перетворилася на *шляхетську республіку* із сеймом і виборним королем, у Литві шляхта тільки формувалася. Вона вела боротьбу проти засилля магнатів, котрі входили до великокнязівської ради і займали всі адміністративні посади. Шляхетський привілейований стан Литви прагнув таких самих прав, які мала польська шляхта. Магнати змушені були йти на певні поступки шляхті, оскільки наростаючі соціальні конфлікти внаслідок закріпачення селян вимагали *консолідації* (єдності) панівної верстви. Тому в 1522 р. уряд прийняв ухвалу «Про вивід шляхетства», згідно з якою до складу шляхти зараховували тих, хто мав шляхетські привілеї.

«Волочна поміра» також сприяла становому оформленню шляхти, а законодавче оформлення її прав і вольностей як стану здійснили Литовські статuti. Однак і тоді шляхта в Литві не досягла рівності з магнатами, тим більше з польською шлях-

тою. Поляки ж обіцяли урівняти шляхту Великого князівства Литовського в правах із польськими шляхтичами, але за умови реальної (повної) унії, тобто злиття в одну державу.

Боротьба навколо питання про унію

У 1548 р. польським королем було обрано великого литовського князя Сигізмунда II Августа. Розпочалася гостра політична боротьба: з

одного боку, польських панів проти Великого князівства Литовського, а з іншого – у самому князівстві між прихильниками та противниками унії. У 1558 р. Сигізмунд II Август ув'язався у виснажливу й тривалу Лівонську війну (1558–1583) між Лівонським орденом і Московською державою, виступивши на боці лівонців. Московське військо захопило Полоцьк (1563), що для Литви було болючіше, ніж втрата Смоленська у 1513 р. На боці Москви воювали Швеція й Данія. Литва опинилася в критичному стані. Литовські, українські й білоруські шляхтичі вимагали від великого князя литовського унії з Польщею, сподіваючись залучити для продовження війни кошти поляків. Це був зовнішній чинник, який вплинув на підписання Литвою унії. Вирішення питання про унію було прискорене і турецько-татарською агресією на південно-східні землі Великого князівства Литовського.

Крім того, завдяки унії шляхта сподівалася добитися таких самих привілеїв, які мала польська шляхта, а також полегшити свою військову повинність, котру вона відбувала у формі «посполитого рушення» (загального ополчення) й мала великі матеріальні витрати. В Польщі головну військову силу становило наймане кварцане військо, утримуване на спеціальний податок – кварту.

Проти унії виступали литовські, українські й білоруські магнати, побоюючись обмеження свого політичного панування; до того ж за рішенням польського сейму 1566 р. всі отримані раніше магнатські маєтності поверталися державі, а нові надавалися тільки за згодою вального, тобто загального, сейму (більшість у якому належала шляхті).

Люблінський сейм

Під тиском поляків і у зв'язку з петиціями литовської шляхти про необхідність оборони від нападів татар у січні 1569 р. у м. Любліні було скликано спільний польсько-литовський сейм для проведення унії. Литовська й польська делегації висунули кожна свої умови унії, які в багатьох позиціях не збігалися.

Герб Великого князівства Литовського

Люблінська унія та її вплив на становлення українських земель

Проект унії, поданий послами Великого князівства Литовського Миколою Радзивілом та Яном Ходкевичем, передбачав його широку автономію: спільні сейми двох держав тільки для вирішення питань оборони та зовнішньої політики; вибори на таких сеймах великого князя, але із затвердженням його на сеймі у Вільно; кожна з держав має свої сейми, які можуть ухвалювати закони і керувати усім внутрішнім життям держави; на урядові посади в кожній із держав призначаються чи обираються тільки її громадяни; кожна держава має свою монету; питання про державні кордони вирішують особливі спільні суди.

Польські послы, навпаки, пропонували унію, за якою дві держави зливалися в одну з одним королем і спільним сеймом. У Великому князівстві Литовському лишалися тільки своя адміністрація й судочинство. Сигізмунд II Август став на бік поляків. Тоді князі К. Острозький, Г. Ходкевич, Є. Волович, М. Радзивілл та інші таємно виїхали з Любліна, щоб зібрати шляхетське ополчення для боротьби проти унії. Дрібна ж шляхта підтримала поляків, сподіваючись на отримання привілеїв.

**Універсали
про
приєднання
українських
земель
до Польщі**

Польські магнати й шляхта порадили королеві оголосити *універсал* (указ) про відібрання в Литви та приєднання до Польщі українських земель – Волині й Підляшшя. Литва, ослаблена Лівонською війною та внутрішніми негараздами, не змогла захистити свої державні інтереси. Тоді король видав ще один універсал – про приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини.

Люблінська унія 1569 р. Художник Я. Матейко. Кінець XIX ст.

Загарбання українських земель обґрунтовувалося тим, що нібито вони колись належали Польщі і вона від того мала й матиме неабияку користь. Про інтереси Великого князівства Литовського як держави не йшлося, тим більше – про інтереси українського народу.

Територія Великого князівства Литовського зменшилася вдвічі. Литовські делегати повернулися на сейм і просили не відбирати в них маєтності й зберегти певну автономію Литви. Вони добилися для своєї держави лише окремої печатки, гербу, фінансів, адміністрації та війська.

Найзапекліший опір унії чинили українські магнати О. Чарторийський, К. Острозький, Б. Корецький, К. Вишневецький. Проте й вони невдовзі поступилися, висловившись так: «Заявляємо вашій королівській милості, що ми приєднуємось як вільні й свободні – з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях...»

Умови унії та її наслідки Люблінську унію було укладено 1 липня 1569 р. Згідно з нею Польське королівство та Велике

князівство Литовське об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту (букв. – республіка) з виборним королем, спільним сеймом, спільною казною й монетою, єдиною зовнішньою політикою. Литва втратила свою державність, ставши частиною Речі Посполитої та зберігаючи автономію лише в місцевому управлінні, організації війська та судочинстві. З українських земель до литовської автономії входили тільки Берестейщина й Пінщина (землі, що межували з Білорусією).

Люблінська унія стала подією величезного політичного значення. Однак для України вона мала вкрай негативні наслідки.

Переважна більшість українських земель опинилася під владою кріпосницької й католицької Польщі. Чернігово-Сіверські землі тоді ще належали Московській державі, Буковина – Молдавії, Закарпаття – Угорщині. Під загрозу було поставлено саме існування українців як окремої етнічної спільноти.

Перед польськими магнатами і шляхтою відкрилися великі можливості для загарбання українських земель, нещадної експлуатації селян і міщан та для духовного поневолення народу. Король Сигізмунд-Август роздавав землі

Герб Речі Посполитої

польським панам на приєднаних до Польщі українських територіях. Тут з'явилися великі землеволодіння польських магнатів: Замойських, Тарновських, Конєцпольських, Вишневецьких. Останні одержали найбільше земель, зокрема на схід від Дніпра. Нові власники стали заселяти набуті території, засновуючи міста, містечка, слободи і надаючи на визначений термін пільги людям, які в них поселялися.

Сили ж, здатної організувати відсіч цьому феодальному наступові, тоді ще не було. Вона тільки народжувалася на Подніпров'ї, далекому від епіцентру описаних вище політичних подій.

Адміністративне управління та суд

Після Люблінської унії 1569 р. й утворення Речі Посполитої в українських землях відбуваються зміни в адміністративному управлінні. Вища державна влада в країні належала королеві й загальному (вальному) сеймові, до якого входили магнати, шляхта й верхівка католицького духовенства. Її територія поділялася на *воєводства*, на чолі яких стояли воєводи. Воєводства поділялися на повіти, які очолювали старости і каштеляни (коменданти фортець).

Українські землі поділялися на 6 воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське. Кожне воєводство мало свої сеймики і посилало депутатів до Варшави на сейм. Зазнала змін і судова система: були впроваджені шляхетські *гродські, земські та підкоморські суди*. Гродський (від «грод» — замок, фортеця) суд очолював староста, призначений королем. Цей суд розглядав важливі кримінальні справи про наїзди, пограбування, побої, вбивства, крадіжки. Земський становий суд обирався місцевою шляхтою і розглядав різні її цивільні справи й межові суперечки шляхти та вирішував конфлікти щодо нерухомості. Підкоморський суд розглядав виключно межові суперечки шляхти.

Дію Литовського статуту та українську мову в діловодстві адміністративно-судових установ трьох воєводств — Волинського, Брацлавського й Київського — було залишено, що пояснюється впливовістю тут української шляхти. Але ця особливість була ліквідована через кілька десятиліть.

У волостях і повітах діяли місцеві сеймики, у яких шляхта вирішувала справи місцевого порядку й обирала судових урядовців та своїх представників до вальних сеймів і трибуналів.

Взагалі, вся система права, адміністративного управління і суду була спрямована на повне підпорядкування всіх сфер життя на українських землях Польщі, що означало не тільки посилення соціального гніту, але й національно-релігійні утиски.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясніть позицію магнатів і шляхти Великого князівства Литовського щодо унії з Польщею.
2. Чому українські магнати протистояли захопленню Польщею влади в Україні?
3. Чим Люблінська унія відрізнялася від усіх попередніх?

ДОКУМЕНТ

Прокоментуйте наведений уривок із «Напучення» С. Оріховського-Роксолана. З якою метою автор звертався до короля?

З «Напущення королеві польському Сигізмунду Августу» українського письменника XVI ст. Станіслава Оріховського-Роксолана

...«Моє і твоє» – два джерела всякої незгоди у суспільстві. Із-за них спочатку й виникають суперечки та судові позови, з яких народжується

ненависть. З ненависті потім постають заколоти, а після заколотів настає вже неминучий кінець державі. Отож, аби королівство було здоровим, твої сенатори не повинні застановлятися над «моє» і «твое». Хай цього ні обговорюють, ні вирішують: це інших сусідів стосується. Хай сенатори стануть отцями держави, далекими від чварів, дружніми, лагідними. Хай душу мають, не затуманену ворожістю, не облутану ненавистю, не сліпу від заздрощів. Хай щиро й чистосердечно бачать, що шкодить, а що корисне державі. Цього не може статися, доки вони самі будуть суддями власних справ. І потім, якби колись те рішення попереднього сейму ти прийняв, всякому сказано, що треба встановити в державі суд із виборних суддів і туди передати всі суперечки з приводу приватних справ, щоб ти не міг оскаржити їх. Хай їхня ухвала буде остаточною, що б вони не вирішили.

...Добирай собі людей не за титулами, але дивись на їхні діла, які сприяють осягненню найвищих посад у твоїй державі. Таких людей у давнину називали філософами, бо вони такі знання давали королям, які потрібні їм були при правлінні й на яких тримається життя людей.

Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С. 127–128, 133.

§3. РЕФОРМАЦІЙНИЙ РУХ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ В УКРАЇНІ

Передумови релігійних процесів в Україні

Релігійне життя в Україні у цей період відзначається надзвичайною складністю. Від середини XVI ст. розпочалося швидке зростання фільваркового господарства. Шляхта в Литві, з одного боку, прагнула отримати політичні права, які мали магнати, а з іншого – цього можна було досягти тільки через збільшення економічної могутності, тобто через розширення землеволодіння.

Це спричинило, зокрема, активний наступ шляхти в Польщі й Литві на церковні землеволодіння. До XVI ст. включно, попри всі привілеї, які мала католицька церква, переважаючою за кількістю віруючих, храмів і землеволодінь залишалася все ж таки православна церква.

Найбагатшим на той час був Києво-Печерський монастир. Церква отримувала десятину ще від часів Володимира Великого.

Проте в першій половині XVI ст. було чимало випадків, коли шляхта відмовлялася давати їй десятину.

Водночас піддані єпископів і монастирів не відбували жодних міських повинностей (наприклад, ремонт доріг, мостів, замків), що викликало незадоволення шляхти й міщан. Це був ґрунт для поширення в Україні (через Польщу і Литву) реформаційного руху.

Реформація в Україні

Релігійно-суспільний рух у західному християнстві (католицизмі) в першій половині XVI ст. отримав назву **Реформація** (від лат. *reformatio* – перетворення, виправлення). Діячі Реформації виступали проти церковного землеволодіння, за здешевлення церкви й за обмеження влади церкви та духовенства. Участь у цьому рухові брали різні прошарки суспільства, в тому числі й селянські маси. Він започаткував основи третьої гілки християнської релігії (крім католицизму і православ'я) – **протестантизму***.

У різних країнах Реформація відбувалася по-своєму. Для України Реформація мала те значення, що вона пробуджувала інтерес до рідної мови, зокрема сприяла перекладам українською мовою Святого Письма (найзнаменитіше – Пересопницьке євангеліє) та прискорила розвиток друкарської справи. Реформаційний рух, з одного боку, підсилював інтерес до церкви і релігійної духовності взагалі, а з іншого – розхищував підвалини, на яких трималося православ'я. Православна церква, як найбільш пригнічена через розглянуті вище обставини, була об'єктом нищівної критики ідеологів католицизму, протестантизму та ін. У результаті ця католицька реакція невдовзі й перемогла.

Социніанство

У другій половині XVI ст. в Україні поруч із посиленням наступом католицизму деякого поширення набула одна з течій протестантизму – **социніанство**. Назва походить від імені головного теоретика-богослова Фавста Социна. Основою віровчення социніан було визнання істинним із Святої Трійці лише Бога-Отця. Ісус Христос, відповідно до социніанських принципів, був людиною, а його місія полягала в посередництві між Богом і людьми. Дух Святий не є особою, а тільки проявом сили Божої. Людина має свободу, волю, природну чистоту. Социніани заперечували ікони та всю церковну зовнішню обрядовість, не визнавали воєн і смертної кари, вважаючи її посяганням на образ Божий – людину.

Сила й заслуга социніанства полягала в тому, що воно завжди виступало у союзі з наукою та освітою й кращим засобом пропаганди вважало відкриття шкіл і друкарень та літературну діяльність. Социніанство проголошувало принципи свободи думок, віротерпимості й поваги до чужих переконань. Социніанство орієнтувалося на панів та шляхту, використовувало тільки польську й латинську мови.

Социніанство прийшло в українські землі з Польщі і стало особливо популярним на Волині. Центрами социніанства там

* Протестантизм (від лат. *protestans* – незгодний, заперечний) має багато течій: лютеранство, кальвінізм, анабаптизм, социніанство, пресвітеріанство та ін.

Домініканський костел.
Тернопіль. XVI ст.

ним занепадом православ'я та незадоволенням магнатів і шляхти своїм духовенством.

Єзуїти

Католицька церква повинна була зміцнити свої позиції для боротьби з Реформацією, а в Україні та Білорусії – для наступу на православ'я. У 1540 р.

Єзуїтський костел.
Луцьк. XVI–XVII ст.

були містечка Киселин та Гоща, де віруючі заснували свої навчальні заклади, а також Острог, Берестечко, Ляхівці, Дорогостаї, Корець, Кременець. Социніанами на Волині були Іван Чаплич-Шпановський, Гаврило та Роман Гойські, князі Януш Заславський та Владислав Збаразький.

Наприкінці XVI ст. социніанство поширюється в Києві. Пізніше, у першій половині XVII ст., їхнім покровителем на Київщині й Житомирщині стає овруцький староста Стефан Немирич. На Поділлі центрами социніанства були Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Панівці, Сатанів, Хмельник. У Галичині – Бережани, Бучач, Жовква, Зборів, Поморяни.

Поширення социніанства в Україні було пов'язане із загальним

поширенням социніанства в Україні було пов'язане із загальним занепадом православ'я та незадоволенням магнатів і шляхти своїм духовенством.

Католицька церква повинна була зміцнити свої позиції для боротьби з Реформацією, а в Україні та Білорусії – для наступу на православ'я. У 1540 р. папа римський Павло III офіційно затвердив католицький чернечий **орден єзуїтів** «Societas Jesus» («Товариство Христове»). Очолював орден генерал, який підпорядковувався папі римському. Основну масу становили найосвіченіші, найінтелектуальніші ченці, які мусили жити в цнотливості, бідності, покорі аж до самопожертви, абсолютній дисципліні; в ім'я мети члени ордену звільнялися від чернечих обітниць і навіть могли здійснювати аморальні вчинки, керуючись девізом: «Мета виправдовує засоби».

Люблінська унія 1569 р. дала змогу єзуїтам розпочати активну

Замок у Меджибожі. XIV–XVI ст.

діяльність в білоруських та українських землях. Зокрема, в Україні католицькі *колегіуми* були відкриті у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Вінниці, Острозі, Фастові, Новгороді-Сіверському та інших містах. Ці, найкращі на той час, навчальні заклади почали поповнюватись дітьми православної заможної верхівки українського суспільства. Єзуїти мали державну підтримку у боротьбі з православними – схизматиками.

Становище православної церкви

Православна церква в Україні та Білорусії перебувала у скрутному становищі. Покровителька православ'я у східнослов'янських землях, Константинопольська патріархія, сама втратила захист і підтримку правителів Візантійської імперії, оскільки в 1453 р. турки взяли Константинополь (Царгород, Стамбул). Християнство в мусульманській Оттоманській Порті вважалося другорядною релігією. Церква переживала внутрішні незгоди, вищі православні ієрархи вели боротьбу за патріарший трон, на якому ніхто не міг довго утриматися. Це давало змогу збагатитися турецьким чиновникам, підтримки яких шукали претенденти. Тільки протягом другої половини XV ст. змінилося 18 константинопольських патріархів, а в XVI ст. – 22. Грецька православна церква сама боролася за виживання, отже, не могла надати підтримки українській православній церкві.

Грамота польського короля
Сигізмунда I. 1529 р.

Сигізмунд II Август.
Гравюра. XVI ст.

лицької Польщі загострив питання щодо самого існування православної церкви. У 1583 р. король Стефан Баторій розпорядився відібрати землю в усіх полоцьких православних церков та монастирів і передати її єзуїтам. А наступного року у Львові за наказом архієпископа католики напали на православні храми й монастирі, вигнали з них священників і заборонили відправляти богослужіння. Такі випадки не були поодинокими. Королі, як правило, призначали на вищі церковні посади світських людей.

Король Стефан Баторій.
Художник
В. Стефановський

Про становище православної церкви в Україні красномовно свідчить такий факт. Згідно з грамотою короля Сигізмунда I Старого (1509), намісник Галицької православної єпархії для зайняття цієї посади повинен був одержати згоду митрополита київського, католицького львівського архієпископа, а також підтвердження короля. За часів правління короля Сигізмунда II Августа на Віленському сеймі 1563 р. православну шляхту урівняли в правах з католицькою. Однак через кілька років релігійна ситуація в Україні ускладнилася ще більше.

Перехід переважної більшості українських земель під владу като-

лицької Польщі загострив питання щодо самого існування православної церкви. У 1583 р. король Стефан Баторій розпорядився відібрати землю в усіх полоцьких православних церков та монастирів і передати її єзуїтам. А наступного року у Львові за наказом архієпископа католики напали на православні храми й монастирі, вигнали з них священників і заборонили відправляти богослужіння. Такі випадки не були поодинокими. Королі, як правило, призначали на вищі церковні посади світських людей.

Після Люблінської унії посилювалося втручання у справи церкви мирян (світських людей, громади), до того ж загострилася ідеологічна боротьба щодо подальшої долі православної церкви. На захист православної церкви стали деякі українські магнати. Серед них був і великий гетьман литовський Григорій Ходкевич, котрий дав притулок у своєму білоруському маєтку в містечку Заблудові (на південь від Білостока, сучасна Польща) московському першодрукареві **Івану Федорову** й за свої кошти допоміг налагодити нову друкарню.

Найбільші заслуги перед православною церквою мав князь

Костянтин-Василь Острозький. Це в його маєтку – місті Острозі – у 1576 р. заснована *Слов'яно-греко-латинська академія*, навколо якої гуртувалися вчені й письменники. В академії здобували православну освіту, тут було видано Острозьку біблію Івана Федорова (в Україні його звали Іваном Федор,вичем).

Поодинокі українські патріоти не могли самі врятувати православну церкву, оскільки більшість магнатів і шляхти, прагнучи посад і багатства, переходила в католицьку віру.

Православна церква за рівнем освіти поступалася католицькій. Той, хто прагнув здобути добру освіту в західноєвропейських університетах та прилучитися до високої культури, мусив звертатися до латинських книг і переходити (назовсім чи тимчасово) в католицизм.

Братства

Засобом для порятунку православ'я в Речі Посполитій було утворення церковних *братств*, до яких входили заможні ремісники і торговці. Спочатку братства надавали матеріальну допомогу храмам, підтримували дисципліну в церкві, опікували сиріт і старців. Потім вони почали впливати на обрання священників, єпископів. Братства існували в кожному місті й містечку Галичини, Волині, Поділля, Київщини. Іноді опікунство над храмами призводило до конфліктів між братствами й вищим духовенством. Через грецьких церковних служителів братства налагодили зв'язки з Москвою і отримували матеріальну допомогу для діяльності своїх шкіл і друкарень. Від константинопольського патріарха Єремії *Львівське Успенське братство* (1586), а згодом і братства Києва та Луцька отримали право контролювати духовенство й підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо константинопольському патріарху. Це право називалося *ставропігією*, а братства стали ставропігійними. Братства організовували друкарні, де видавали церковні книги, засновували школи, у яких навчання велося українською мовою.

Львівське Успенське братство у 1586 р. створило свою школу, у якій викладалися грецька та церковнослов'янська мови, а також так звані «вільні науки». Спочатку школою управляв грек-єпископ Арсеній, а після його від'їзду до Москви нею

Князь Костянтин-Василь
Острозький.
Художник
Я. Сваричевський

Герб Львівського братства.
1614 р.

став завідувати видатний богослов, професор грецької мови **Кирило Транквіліон-Ставровецький**.

Велику роль у розвитку школи мав **Іван Борецький**, який згодом став київським митрополитом Іовом. Виховання в школі було церковним, старшим учням навіть дозволялося проповідувати в церквах. У школі, власне, готувалися не лише освічені люди, а захисники і проповідники православної віри, що мало важливе значення.

Прагнення Львівського Успенського братства до збільшення участі мирян у громадському і культурному житті було одним із проявів Реформації в Україні.

Церковні братства, які фактично були політичними організаціями українського православного міщанства, виникли протягом короткого часу в багатьох містах та містечках по всій Україні. Своєю освітньо-культурною діяльністю вони поклали початок цілому явищу – відродженню національної свідомості українського народу, а відтак – усвідомленню ним необхідності боротьби за визволення від іноземного гніту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте сутність Реформації в Україні.
2. Чому православна церква в XVI ст. була ослаблена?
3. Як об'єднання українських земель із Польщею позначилося на становищі православної церкви?

ДОКУМЕНТ

Яку ідею проводять єпископи в меморандумі?

3 меморандуму православних українських єпископів королю Сигізмунду III кінця 1594 р.

Перш за все ми, єпископи, у старших наших їх милостях патріархах великі недоладності й недбалість у ставленні до церков Божих і до священного закону... і як з чотирьох патріархів стало вісім (раніше не бувало так багато, тільки чотири), і яке вони в столицях своїх життя ведуть, і як один під одним підкопуються, і як столиці соборні церкви Божої занедбали... Саме через це ми, не бажаючи далі перебувати в такій непорядності та під таким їхнім пастирством, одностайно погодившись, але під умовою, якщо його господар і помазанець Божий зволить захотіти під одним пастирством хвалу Богу поширити і нас до таких свобод з нашими єпископами й церквами,

з монастирями і всім духовенством так, як і їх милості духовні римські, залучити й зберігати, – хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри й того пастиря одного, головного, якому самим нашим спасителем це довірено, найсвятішого папу римського нашим пастирем признати; тільки просимо, аби господар, його милість, нас єпископами нашими привілеєм його королівської милості запевнити, ті артикули, нижче описані, затвердити та закріпити на вічні часи зволив.

Ковчег: Зб. статей з церковної історії. – Львів, 1993. – С. 16–17.

Релігійне і церковне життя
в Україні...

§4. РЕЛІГІЙНЕ І ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст.

Ідеологічна боротьба навколо питання про церковну унію

Ідеологічна боротьба навколо питання про церковну унію

Культурна й благодійна діяльність братств не змогла вирішити питання про необхідність реформи православної церкви. Тому в прихильників українського магната К. Острозького зародилася ідея укладення унії православної та католицької церков, але зі збереженням грецького обряду й прав Київської митрополії. У 1583 р. К. Острозький розпочав переговори з папським легатом (послом) Антоніо Поссевіно. Однодумцем К. Острозького був берестейський каштелян (пізніше володимирський і луцький православний єпископ) *Іпатій Потій*, котрий написав низку полемічних творів, у яких обґрунтовував необхідність унії. За унію виступав і талановитий проповідник – єзуїт, доктор філософії *Петро Скарга*. З 80-х років XVI ст. між католиками й православними, між прихильниками й противниками унії у середовищі духовенства розпочалася жорстока ідейна боротьба. Нині відомо понад 150 творів так званої *полемічної літератури* представників різних таборів.

Прихильники унії мали державну підтримку в особі короля, адже унія тісніше зв'язала б українські та білоруські землі з Польщею і відділила б їх від православної Московської держави. Польські католики сподівалися, що після унії їм вдасться фактично підпорядкувати собі православ'я.

Поштовхом до інтенсивних переговорів щодо укладання унії стала подія за межами України. У 1589 р.

Єпископ Іпатій Потій

константинопольський патріарх Єремія дав згоду на утворення патріаршества в Московській державі. У тому ж році Єремія відвідав Україну. Він підтримав Львівське братство в його протистоянні з єпископом Гедеоном, за порушення церковних канонів усунув із посади київського митрополита О. Дівочку і на його місце призначив *Михайла Рогозу*. Одного з місцевих єпископів Єремія уповноважив бути своїм екзархом для нагляду за діяльністю вищого православного духовенства, що викликало незадоволення.

Традиційна православна церква переживала серйозні зрушення. Слід врахувати ідеологічний наступ на православну церкву католицизму та протестантизму, а також проникнення ідей гуманізму, оскільки обдаровані українські та білоруські юнаки навчалися в західноєвропейських університетах.

Таємні переговори Представники вищого православного духовенства на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою активізували переговори щодо об'єднання церков. У 1590 р. львівський православний єпископ *Гедєон Балабан*, намагаючись протистояти втручання Успенського православного братства в церковні справи, на таємній нараді кількох єпископів порушив питання про унію.

Єпископи-змовники хотіли зберегти свій сан і багатства. Вони вважали, що папська влада над православною церквою зможе навести порядок і дисципліну в церкві, підвищить авторитет православного духовенства серед простих мирян. Єпископи сподівалися, що після унії православні будуть зрівняні в правах з католиками: ремісники і торговці в містах не будуть зазнавати дискримінації, українська шляхта та міська верхівка зможуть займати різні уряди (посади), а вище православне духовенство буде представлене в сеймі поруч з католицьким.

Проте питання про унію, зважаючи на його складність і можливі наслідки, не могло бути вирішеним швидко. Кілька років єпископи, прихильники унії, витратили на різні таємні зустрічі і переговори з державними урядовцями, католицькими єпископами та папським посланцем.

На загальному зборі єпископів у Сокалі (1594) майже всі вони підписали декларацію про згоду на унію, у ній же містилася скарга на патріархів. Діставши згоду короля Сигізмунда III на гарантії непорушності православних храмів і єпархій, літургій, обрядів та звичаїв, єпископи Іпатій Потій та *Кирило Терлецький* восени 1595 р. поїхали до Риму домагатися визнання папою Климентієм VII свого верховенства над Київською митрополією. Папа затвердив подані ними 33 пункти «Статей унії».

Ще не прийнята унія викликала суперечності в середовищі вищого духовенства. Проти неї виступили навіть деякі з єпи-

скопів, котрі підписували декларацію. У відкритому листі, розповсюдженому по Україні, К. Острозький оголосив єпископів-змовників «вовками в овечій шкурі», оскільки вони, за його словами, зрадили свою віру, і закликав православних людей виступати з протестами проти їхніх дій.

На заклик К. Острозького православна шляхта й духовенство збиралися у містах і містечках і засуджували унію. Князь погрожував навіть наміром підняти збройне повстання противників унії. Під цим тиском деякі ініціатори і впливові прихильники унії відмовилися від своїх попередніх поглядів на неї.

Церковний собор

У жовтні 1596 р. у м. Бересті у палаці князя Острозького зібрався церковний собор, на який прибуло православне духовенство різних санів з України і Білорусії, виборні делегати від православної шляхти, прості миряни. Це багатолюдне зібрання висловилося проти укладення унії. Водночас до Берестя для юридичного оформлення унії прибули і її прихильники, яких було значно менше: митрополит і п'ять православних єпископів, кілька представників вищого католицького духовенства та деякі королівські урядники. Їх підтримав і король Сигізмунд III. Противникам унії не вдалося переконати її прихильників у хибності союзу з католицизмом. Було публічно оголошено укладення унії.

Що стосується народних мас, які були далекими від політики й нічого не знали про стан патріархії, то вони взагалі сприйняли унію негативно. Українська церква розпалася на два табори – *православних* та *уніатів* (греко-католиків). Між ними розпочалася ідейна боротьба.

Полемічна література про наслідки унії

Єзуїт П. Скарга не забаром надрукував твір «Оборона Берестейської унії», у якому доводив, що миряни як люди світські не мали права голосу на соборі. У відповідь з'явилася велика праця (334 сторінки) «Апокрисис» під псевдонімом *Христофор Філалет*, у якій викривалося підступництво уніатських єпископів та підтверджувалася законність рішення Берестейського православно-го собору. Письменник-полеміст *Герасим Смотрицький* у творі «Ключ Царства Небесного...» також рішуче виступив проти унії. Ця по-

Король Сигізмунд III

Архієпископ
Мелетій Смотрицький.
Кінець XVIII ст.

леміка продовжувалася і в наступному столітті.

Наприкінці XVI ст. набуває розвитку полемічна література, спрямована проти колонізації українського народу, насадження католицизму та унії. Полеміку почали єзуїти Бенедикт Гербест і Петро Скарга, які доводили необхідність унії. З письменників, котрі взяли участь у релігійній полеміці, найпомітнішими були Мелетій Смотрицький та Іван Вишенський.

Мелетій Смотрицький 1610 р. написав польською мовою твір «Тренос» («Плач»). У формі плачу-голосіння православної церкви у творі зображено її занепад під натиском католиків та уніатів. «Горе

мені бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертій із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла й обтяженій невиносимими тягами! Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на крижах, над головою вогонь негасимий; з усіх боків крики, страх, переслідування!..» Книга мала великий вплив на православних і викликала полемічну відповідь єзуїта П. Скарги. Пізніше М. Смотрицький був єпископом у Полоцьку. Перебуваючи в Римі, він прийняв унію і написав на захист унії «Апологію», чим спричинив нову хвилю полемічних творів на захист православ'я.

Найвідданішим православ'ю полемістом цієї доби був *Іван Вишенський*. Він народився і жив у місті Судова Вишня в Галичині, де й здобув початкову домашню освіту. Тоді ж познайомився з представниками латинсько-польських освічених кіл, був близький і до протестантів (социніан). Він висунув ідею створення церкви без її владних структур. Після зіткнення з єзуїтами зблизився зі львівськими братчиками. Певний час був зв'язаний з острозькими вченими, літераторами, полемістами. Потім доля завела його на Афон (Греція) – на той час оплот православної віри. З Афонської гори, де він прожив схимником майже 40 років, І. Вишенський відправив в Україну близько двадцяти «посланій» – князеві К. Острозькому, братствам, єпископам, взагалі українцям. Він докоряв єпископам за непорядки в православній церкві, картав духовних і світських панів за знущання над простим людом: «А бідні піддані день і ніч на вас пра-

цяють і горюють. А ви, висавши їх кров і зусилля, повні мішки грошей напихаєте». Його послання поширювалися в Україні в рукописах, вони пробуджували сумління людей, змушуючи їх замислитися над вадами церковного і світського життя.

На оборону православ'я виступили й інші полемісти: Стефан Зизаній, Христофор Філалет, Захарія Копистенський, Василь Сурозький, Юрій Рогатинець, Клірик Острозький.

Серед авторів творів віршованої літератури були Памво Беринда, Касіян Сакович, Павло Русин із Кросна.

Запорозька Січ та реєстрове козацтво в XVI ст.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому в XVI ст. православна церква ідейно й організаційно поступалася католицькій церкві?
2. Назвіть зовнішні і внутрішні чинники, які прискорили проголошення церковної унії.
3. Які політичні наслідки для українського народу мала Берестейська церковна унія?

ДОКУМЕНТ

Визначте, про що йдеться у наведеному уривку з твору Г. Смотрицького.

З полемічного твору «Ключ Царства Небесного» (1597) Герасима Смотрицького

Учителі костюлу римського, тих особливо часів багато, як усно кафедр костюлів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою пильністю й потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костела, узнавши в ньому щось непристойне, відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святоблівість, багатство і над всіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони і віри також, а ваших патріархів грецьких, і від них державну віру й закон, із вами спільно, недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами й закликають вас до єдності.

Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С. 215.

§5. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ТА РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО В XVI ст.

Запорозька Січ

Виникнення низового козацтва пов'язане з утворенням Запорозької Січі й діяльністю українського князя **Дмитра Вишневецького**.

Від початку освоєння уходниками нових земель вони в придатних місцях будували невеличкі укріплення (засіки, січі). Так поступово виникла система укріплень, а згодом сформувався й союз козацьких поселень.

Дніпрові пороги

У 40-х роках XVI ст. князь Дмитро Вишневецький об'єднав розпо-рошені козацькі ватаги й незабаром збудував на острові Хортиця (1552) укріплене земляними валами й де-рев'яним частоколом поселення, у якому розташовувався козацький гарнізон, зберігалися запаси зброї, боєприпасів та продовольства. Так утворилася **Запорозька Січ** – цент-ральне укріплене поселення ко-заків, де перебувало також військо-ве й адміністративне управління контрольованої козаками тери-торії. Цю саму назву вживали й на означення всієї території, яка інак-ше називалася **Запорозькими Вольностями**. Січ як укріплення кілька разів переносилася на інше місце, де діставала додаткову назву від річки, на якій вона розташува-лася, або місцевості – **Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Мики-тинська, Чортотлицька, Кам'ян-ська, Олешківська, Підпільненсь-ка** (вона ж – **Нова, Покровська**). Першою з відомих Запорозьких Січей була Хортицька, існування якої датується 1553–1557 рр. Інко-ли козаки поверталися на старе місце. Укріплення, де знаходилося козацьке управління, ще назива-лося Кіш, або **Кіш* Запорозький**.

Місце розташування Запорозької Січі за порогами – між заселеними володіннями Великого князівства Литовського (пізніше Речі Посполитої) й Кримським ханством – та народний характер її появи визначили також завдання: обороняти українські землі від татар та відстоювати козацькі тери-торії від захоплення магнатами й шляхтою.

* Слово «кіш» тюркського походження, воно означало ставку, рези-денцію командуючого.

Великий Луг Від Хортиці й далі
вниз уздовж Дні-
пра розкинулася смуга дніпровсь-
ких плавнів – так званий Великий
Луг. На цій території Дніпро розга-
лужувався на рукави, утворюючи
багато річкових островів, тут він
приймав у свій широкий могутній
потік багато більших і менших
річок.

Площа Великого Лугу охоплю-
вала понад 400 км². Тут були най-
кращі умови для полювання,
рибальства, випасу худоби, земле-
робства і для безпечного прожи-
вання та ведення козацького гос-
подарства. Запорожці любили по-
вторювати: «Січ – мати, а Вели-
кий Луг – батько, отам треба й по-
мирати». Був ще й своєрідний за-
порозький пароль: на сигнальні
звукі сторожової варті, подібні до голосу степового нічного
птаха: «Пугу! Пугу!», – запорожець мав відповідати: «Пугу!
Пугу! Козак з Лугу!»

1954 р. Великий Луг опинився на дні рукотворного Каховсь-
кого водосховища.

Гетьман Особа історична й легендарна, нащадок знатно-
Дмитро го князівського роду, Дмитро Вишневецький
Вишневецький деякий час був черкаським і канівським ста-
ростою, організовував оборону від турецько-
татарських нападів. Саме на оборону він спрямовував і ор-
ганізацію козаків, і будівництво укріплень на острові Хортиця.
Вишневецький звертався по допомогу до польського короля і
великого князя литовського Сигізмунда II Августа, але той
йому відмовив. Тоді Д. Вишневецький звернувся до московсь-
кого царя Івана IV, запропонувавши спільний похід на Крим і
турецькі фортеці.

1556 р. відбувся похід на кримські міста-фортеці Аслам-
Керман і Очаків. Та влітку наступного року татари напали на
Хортицьку Січ і зруйнували її. Тоді козаки заснували нове
центральноє поселення на острові Томаківка біля впадін-
ня р. Томаківки в Дніпро.

Ставши на службу до московського царя, Д. Вишневецький
кілька разів зі своїми загонами здійснював походи на Крим. Це
послаблювало агресію татар на українські землі, оскільки зму-

Дмитро Вишневецький
(Байда). Перша половина
XVIII ст.

Запорозька Січ та реєстрове
козацтво в XVI ст.

шувало їх тримати свої війська для оборони власних фортець. Під час походів козаки звільняли невільників і повертали їх в Україну. 1563 р. Д. Вишневецький очолив похід на Молдавію, де потрапив у полон. Його відправили в Царгород і там стратили. Легенда пов'язує особу Д. Вишневецького з пісенним Байдою, якого турки скинули з вежі. Три дні висів він, зачеплений ребром за гак, не прохаючи про помилування, а насміхаючись з ворогів. Турки не витримали глузувань і застрелили Вишневецького-Байду.

Загибель Д. Вишневецького не спричинила розпаду козацької організації. Більше того, після Люблінської унії, коли швидко зростала панщина в Галичині, на Волині, Північній Київщині та на Західному Поділлі і посилювався національно-релігійний гніт, кількість козаків значно збільшилась, насамперед за рахунок селян і міщан.

Запорозька козацька республіка Оскільки Запорозька Січ виникла на далекій окраїні держави, де не було адміністрації, то козаки могли організувати своє життя так, як вважали за необхідне. Ідеалами їхнього життя були: свобода, рівність і братерство. Демократичні засади запорозької організації сягають своїми коренями принципів співжиття ватаг уходників, бойового братерства воїнів та одвічної мрії людини про свободу, справедливість, майнову й правову рівність у суспільстві. Тому Запорозька Січ від самого початку свого утворення була військово-політичною організацією республіканського типу – з виборністю керівників, з рівним правом усіх козаків на участь у цих виборах, з неможливістю поневолення козака будь-ким.

Найвищим органом влади на Січі була *загальна (генеральна) рада*, котра вирішувала всі найважливіші питання зовнішнього та внутрішнього життя: про мир і війну, про відносини з іншими державами, про розподіл землі, про покарання винних у злочинах тощо. Рада обов'язково скликала тоді тричі на рік, а також коли виникала нагальна потреба; причому зажадати скликання ради міг будь-який козак, аби лише його підтримала більшість січовиків. На раді могли бути присутні всі козаки. Усі мали рівне право голосу. Голосували вигуками й підкиданням шапок угору. Звичайно, траплялися на радах і суперечки та навіть бійки між рядовими козаками («сіромою», «голоною») і заможними («дуками»).

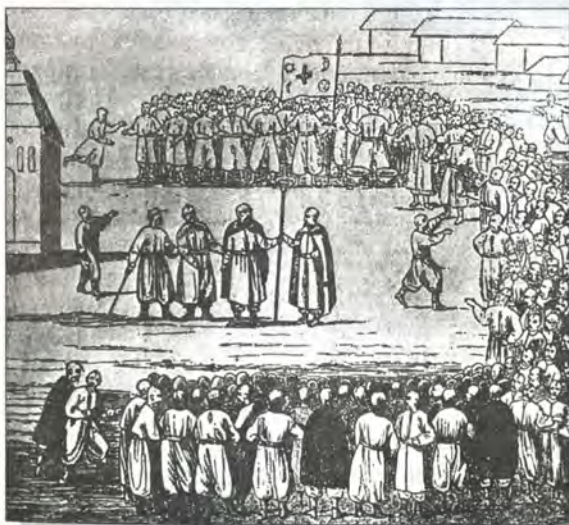
Рада обирала адміністрацію – *козацьку старшину*. Вищою посадовою особою був *гетьман* або *кошовий отаман*, із середини XVII ст. ця людина іменувалася лише кошовим отаманом. Доки він обіймав цю посаду, доти мав необмежену владу. Проте загальна рада завжди могла скинути його з посади.

На раді обирали також суддю, писаря, осавула, довбиша, пушкаря та ін. На Січі існував і певний ритуал обрання та вступу на посаду новообраних. Курінні отамани та курінна старшина обиралися козаками кожного куреня.

Символами влади козацької старшини були *клейноди* (від нім. *Kleinot* – коштовність), надані козацтву королем Стефаном Баторієм у 1578 р. До них належали: корогва, булава, бунчук, пірнач, печатка, литаври, каламар. Під час військових походів козаків вони перебували при війську, а в мирний час зберігалися у військовій скарбниці.

Січ-фортеця Свою столицю запорозькі козаки розташовували на річкових островах, утворених руслами Дніпра та його приток, уникаючи таким чином раптових нападів ворога. Це була велика й могутня фортеця. Земляні вали й дерев'яний частокіл зовні оточував глибокий рів з водою. У фортечну систему укріплень входили високі вежі з бійницями для гармат, мушкетів та рушниць. Посередині фортеці був великий майдан, а в його центрі – церква Святої Покрови, неподалік, з одного боку, криниця, а з іншого – стовп, біля якого карали винних.

На січовій площі півколами розташовувалися *курені* – довгі прямокутні будівлі, покриті очеретом, а також будинки старшини, канцелярія, пушкарня, склади, арсенал. Куренів було 38 і кожен з них мав свою назву залежно від місцевості, з якої походили записані до нього козаки: Корсунський, Менський,

Козацька рада на Січі

Переяславський, Канівський, Полтавський та ін. Щорічно на січовій раді для кожного куреня визначалося місце полювання та рибальства. Курінь очолював виборний *отаман*.

За фортечними укріпленнями біля річкового порту знаходився «грецький дім», у якому жили іноземні посли та купці. А навколо фортеці було передмістя, де жили козаки-ремісники: слюсарі, котлярі, зброярі, римарі, шевці, кравці та ін.

Січова скарбниця Багато великих і малих островів утворив Дніпро на ділянці від впадіння в нього р. Томаківки й р. Базавлук. Тут ширина його з рукавами й протоками становила 7 км. Болотисті острови були вкриті хащами й очеретом. Ці острови, схованки та укріплення називалися *Військовою скарбницею*. Тут стояла козацька флотилія, тут знаходилася військова казна (скарб), січові гармати, козацькі клейноди.

Зброя і бойове спорядження Козацька вогнепальна зброя складалася з різноманітних мушкетів, рушниць із кременевими замками й пістолів, котрі козаки завжди носили за поясом. До холодної зброї належали шабля («шабля-сестриця», як любовно називали її козаки), котру прикріплювали до пояса з лівого боку, бойові ножі, кинджали, келепи (бойові молоти), списи, опецпи (багри для стягування вершників з коней).

Ожига — козацька
скорострільна гармата.
XVII ст.

Списи використовувалися не лише під час бою. Коли треба було перебратися через болотисту місцевість, козаки складали списи решіткою, робили настил із хмизу

й очерету і так долали перешкоду. Порох і кулі запорожці тримали в порохівницях або в патронташах (чересах). Лицарських шоломів, панцирів і лат козаки не носили.

Суднобудування на Січі Запорозькі козаки на своїх *човнах-чайках* досягали турецьких берегів. Дно чайки виготовляли зі стовбура одного великого дерева – липи або верби – завдовжки до 16 м. Боки обшивали дошками. Виходив великий човен завдовжки приблизно 20 м, завширшки 3–4 м, із висотою бортів 2,5 м. Усередині робили перегородки й лавки, човен просмолювали, ставили 2 стерна й 10–15 пар весел. До бортів липовим ликом прикріплювали товсті в'язки очерету, щоб навіть заповнений водою човен зберігав плавучість. На човні ставили щогли для вітрил. У такий човен

вміщувалося 50–70 озброєних рушницями й шаблями козаків. На кожній чайці було по 4–6 фалько-нетів (невеликі гармати). Порох, свинець, ядра, харчові продукти в бочках – усе вміщувалося у швидкохідному, маневровому човні, який міг підійти до будь-якого берега. У морському поході козаки користувалися компасом.

Крім чайок, козаки будували ще й трищоглові кораблі, які мали дві палуби й двоярусну рубку для старшини. Виготовляли вони й спеціальні засоби для пересування під водою.

Характеристика запорозького козака

Ритуал прийняття новоприбулих до січового товариства був доволі простим. У новачка серйозно запитували, чи вірує він у Бога, і жартома – чи п'є горілку. Потім записували до певного куреня, переважно до того, де більшість становили його земляки. Зрозуміло, що цього було недостатньо, щоб наступного дня такого чоловіка взяти в похід або довірити відповідальне завдання. Для цього він мав пройти військову підготовку на Січі. Відповідно до особливостей його зовнішності, мови, поведінки, обставин появи на Січі тощо він отримував прізвисько, яким у подальшому й іменувався. Звідси такі дивні прізвиська, котрі ще й досі мають козацькі нащадки: Перебийніс, Загубиколесо, Загубигорілка, Обійдихата, Товчигречка, Панібудьласка тощо.

Вітчизняні й іноземні історичні джерела описують позитивні й негативні риси запорозького козака. Серед позитивних: щирість, щедрість, безкорисливість, повага до заслужених воїнів, поміркованість, винахідливість, гостинність, чесність, військова доблесть і спритність, мужність, хоробрість, байдужість до смерті, жартівливість, мрійництво, любов до музики й пісні. Дуже поширеним серед січовиків було побратимство. Водночас козаки любили похвалитися подвигами, зброєю, одягом, їм були притаманні легковажність, безпечність, схильність до лінощів і гультьяства в час, вільний від походу чи виконання службових обов'язків. Проте військовий обов'язок був для них понад усе.

Необхідність тримати запорозьке військо у високій бойовій готовності, постійна небезпека були причинами того, що під загрозою смертної кари заборонялося приводити на Січ жінок. Козаки, як правило, одружувалися в досить поважному віці, їхні сім'ї жили в козацьких слободах або в різних регіонах

Запорозькі судна.
Художник О. Сластион

Козацькі порохівниці та натруски. XVII ст.

України, займалися господарством, росли дітей, щоб згодом хтось із них пішов на Січ.

У походах і боях козаки дотримувались суворої дисципліни, за найменше порушення якої карали смертю. У мирний час покарання за крадіжки, дезертирство, неповагу до січової верхівки тощо визначалося судом залежно від провини. Злочини траплялися тому, що на Січ приходили різні люди, але поганих людей козаки розпізнавали досить швидко. Вищим був суд кошового отамана. На Січі діяло звичаєве (неписане) право, перед яким усі були рівні.

Джури

Старшина й поважні запорожці мали джур (від араб. «чур» – невільник, раб). Іноді це були хлопчики-полоненики, котрі своєму козакові-покровителю чистили зброю, ходили разом з ним у походи, вчилися у нього військової майстерності. А досягши парубочих літ, джури ставали повноправними запорозькими козаками.

Джурами ставали й козацькі діти, котрих на Січ забирали не батьки, а дядьки, старші брати, батькові побратими. Вони навчалися у січовій школі читання, письма, хорового співу й музики, співали у січовій церкві, а також проходили курс фізичного й військового виховання, якому приділялася надзвичайно велика увага. Час перебування в школі залежав від здібностей джури до військової науки. Нездатних до військової служби хлопчиків відправляли із Січі додому.

Віра й церква Запорожці були глибоко віруючими людьми. Усі важливі справи козаки починали після молитви. Вони носили на шнурочку натільний хрестик із зображенням Покрови Пресвятої Богородиці, архістратиґа Михаїла, Миколи-Чудотворця. На січовому майдані стояла Покровська церква. Храми були також у козацьких слободах. Використовувалися й похідні церкви. Мали запорожці й свої монастирі: Самарський Пустинно-Миколаївський, Нехворощанський. У монастирях вони лікували рани, одинокі козаки тут знаходили притулок на

схили літ. Козаки підтримували церкву матеріально. Повернувшись із походу з трофеями, значну частку віддавали на церкву. Вони шанували січових священиків, ходили на прощу до Києва, дотримувалися релігійних свят і постів. Серед духовних осіб, які служили в запорозьких церквах, було багато колишніх козаків.

Православна віра згуртовувала різних за національністю запорожців. Крім українців, котрих на Січі була переважна більшість, тут були білоруси, росіяни, литовці, поляки, євреї, греки та інші. Проте кожен, хто хотів бути козаком, повинен був прийняти православну віру. **Захист православної віри був одним із козацьких бойових гасел.**

Ікона Покрови Богородиці із зображенням Б. Хмельницького. XVII ст.

Запорозька Січ та реєстрове козацтво в XVI ст.

Козацький побут

На Січі могло проживати одночасно не більше 3–4 тис. козаків, а взимку їх було значно менше. Вільні від походів козаки за загальним сигналом рано прокидалися, купалися в річці незалежно від пори року. Кожен курінь окремо снідав тим, що приготував його кухар, їжа була дуже проста, але поживна, як правило, це була соломаха. Після сніданку йшли до січової церкви. Потім займалися побутовими справами – прали, шили, чистили зброю, лагодили човни тощо. Інші несли сторожову варту, займалися ремеслом. Джури навчалися в школі. О 12-й годині лунав сигнальний постріл, і козаки йшли обідати, їли тетерю, куліш, галушки, юшку, рибу, баранину або дичину.

Після обіду відпочивали, співаючи пісні й думи, слухаючи розповіді бувалих людей чи гри кобзарів. Потім знову займалися різними справами. Ввечері йшли до церкви на молитву, вечеряли, відпочивали й поринали у сон, довіривши своє життя пильним вартовим на фортечних вежах.

Початок реєстру козаків

Для врегулювання відносин з татарами й турками, які постійно скаржилися на козаків, король Сигізмунд II Август 1572 р. видав наказ, згідно з яким частина заможних козаків повинна була перебувати на державній службі для охорони південного кордону від нападів турків і татар. 300 заможних козаків було занесено до особливого списку – **реєстру**. Так з'явилася нова категорія козацтва – **реєстрове**, якому сплачували за службу гроші й надавали певні привілеї. Тобто юридично було визнано сам факт появи нового соціального стану з його обов'язками й правами.

Полковник.
Художник
С. Васильківський

Сотник

Козацький стан у соціальній структурі суспільства Речі Посполитої займав проміжне місце між селянством і шляхтою. Подібно до шляхтича козак відбував військову службу й був особисто вільний, але, на відміну від нього, не мав права володіти підданими. Подібно до селянина козак сам працював у своєму господарстві або ж наймав робітника за власний кошт.

У 1576 р. король Стефан Баторій збільшив козацький реєстр до 600 чоловік і надав реєстровцям привілей (грамоту), у якому за ними визнавалося право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції, тобто незалежності від державної адміністрації та суду. На Середній Наддніпрянщині була чітко окреслена територія з центром у містечку Трахтемирові (нині – село на Черкащині), де козаки мали виключне право на землеволодіння й управління. У цій грамоті вперше згадується козацьке містечко Самар (у межах сучасного Дніпропетровська). Король вручив реєстровим козакам кілька грамот і *клейноди*. На рожевому полі корогви був зображений білий орел – герб Польщі, а на печатці – козак із мушкетом на лівому плечі й шаблею при боці. До наших днів збереглася печатка 1596 р.

Узяті урядом на службу козаки-реєстровці повинні були відбувати службу в «залогах» на Південному Подніпров'ї, нижче порогів. Тому в польських офіційних документах вони називалися *Низовим*, або *Запорозьким, військом*. Проте їхні

володіння, визначені грамотою короля Стефана Баторія, були на Середньому Подніпров'ї.

Ці володіння згодом територіально поділялися на *полки*: Переяславський, Київський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський (з 1625 р.), а полки – на *сотні*. Відповідно їх очолювали *полковники* й *сотники*.

Кількість реєстрових козаків не була стабільною, вона коливалася залежно від обставин. Так, коли польський уряд потребував допомоги під час війни, він збільшував реєстр до кількох тисяч, а потім – зменшував. Утворювалася значна частина викреслених з реєстру козаків – *вилицників*, котрі після цього втікали на Запорозжя і в першій половині XVII ст. відігравали значну роль у козацько-селянських повстаннях. Після придушення повстань уряд також зменшував реєстр, намагався використати реєстрове військо не тільки для сторожової служби, а й для приборкання Запорозької Січі.

Очолював реєстрових козаків *гетьман*, призначений королем. Гетьман управляв військом за допомогою реєстрової старшини. За службу вони отримували рангові маєтності (ранг – посада; рангова маєтність – форма оплати землею за виконання кимось посадових обов'язків).

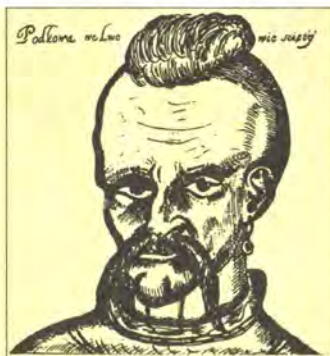
Хоча до реєстру й потрапляли заможніші козаки, які мали певні привілеї, проте й вони також зазнавали утисків з боку шляхетської Польщі: втручання королівської адміністрації в козацькі справи, роздача козацьких земель магнатам і шляхті, загроза викреслення з реєстру тощо. Тому під час козацько-селянських повстань вони могли бути серед повстанців, хоч і займали у скрутних ситуаціях угодовські позиції.

Запорозька Січ та реєстрове козацтво в XVI ст.

Іван Підкова

Одним із ватажків козацтва був Іван Підкова, який походив з роду молдавських господарів. Взагалі, в 70-ті роки XVI ст. козаки були вже настільки значною силою, що могли вступати в дипломатичні відносини з іншими країнами. Так, на заклик молдавського воєводи Івоні у 1574 р. 1300 козаків прийшли на допомогу для боротьби з турками. А незабаром вступили в боротьбу претендентів на престол господаря. І коли турки, які ще раніше встановили протекторат над Молдавією, схопили й стратили Івоню, Іван Підкова назвав себе його братом і спадкоємцем престолу. У 1577–1578 рр. він здійснив із козаками похід у Молдавію і взяв її столицю – місто Ясси. Не бажаючи ускладнювати відносини з Османською імперією, король Стефан Баторій наказав схопити його, що й було підступно здійснено. Підкову стратили у Львові.

У деяких західноєвропейських країнах вчинок польського короля був сприйнятий вельми критично. Так, тосканський герцог Ф. Талдуччі, котрий на той час перебував у Польщі, назвав цей вчинок «ганебним для Польщі», а І. Підкову змалював як благородного лицаря, безстрашного й незламного борця проти турків, який мужньо прийняв свою смерть. Вірні козаки перевезли тіло І. Підкови зі Львова до Канева, де й поховали його на монастирському цвинтарі.

Козацькі повстання кінця XVI ст.

Зміцнення козацтва як стану, участь запорожців у війнах, які вела Польща, їхня роль у захисті кордонів від нападів татар, а також звернення урядів різних держав по військову допомогу до козаків – усе це було наслідком усвідомлення козацтвом своєї ролі у воєнно-політичних справах і своєї відмінності від інших суспільних станів. Крім того, у 1583 р. закінчилася тривала Лівонська війна, і велика кількість добровольців-козаків, які брали участь у ній, повернулася в Україну.

У 1591 р. на Запорозькій Січі з'явився незаможний український шляхтич **Криштоф Косинський**. Причиною його появи була кривда, якої завдав йому білоцерківський староста – князь Януш Острозький, котрий відібрав у нього земельну маєтність, одержану від короля за воєнні заслуги. Подібна сваволя польських магнатів і шляхти була доволі поширеним явищем. Утиски з боку польського уряду торкнулися і козаків. Саме в цей час польський уряд зменшив козацький реєстр до 6 тис. чоловік, а це означало втрату певних привілеїв тими, кого викреслили зі списків (випищиками). Така політика польського уряду й шляхти призводила до наростання невдоволення в народі, штовхала його на боротьбу за власні права.

Криштоф Косинський.
Сучасний малюнок

до наростання невдоволення в народі, штовхала його на боротьбу за власні права.

Наприкінці 1591 р. К. Косинський, обраний козаками гетьманом, розпочав козацьке повстання проти магнатів і шляхти. До козаків приєдналися селяни й міщани. Спочатку К. Косинський покарав свого кривдника, білоцерківського старосту Януша Острозького, здобув Білу Церкву і Київ. Потім козаки взяли Трипілья, Богуслав та Переяслав. Звідти вони пішли на Волинь і Поділля (див. карту на с. 92). Повстання активно підтримали місцеві жителі, котрі допома-

гали Косинському оволодівати містами й замками. Козаки палили документи на володіння землями і кріпаками, забирали майно і зброю.

Боротьбу з повсталими козаками, селянами та міщанами організували магнати Корецькі, Острозькі, Вишневецькі. Вони зібрали шляхетське ополчення (рушення) на допомогу регулярним військам. На початку 1593 р. в битві під містечком П'яткою на Волині, де отаборився К. Косинський з 5 тис. козаків, польське військо завдало повстанцям нищівної поразки. К. Косинський змушений був поміритися з Я. Острозьким.

Невдовзі К. Косинський зібрав свіжі сили й рушив у напрямку м. Черкас, де був старостою великий недруг козаків Олександр Вишневецький. Однак Вишневецький, підступно заманивши К. Косинського нібито на переговори, стратив його (за іншими свідченнями, він загинув у бою). Проте повстання козаків, селян і міщан ще якийсь час тривало.

У 1594–1596 рр. виникло наступне повстання, на цей раз під проводом *Северина Наливайка*. Це був розумний, освічений чоловік, котрий навчався в Острозькій академії, а його брат Дем'ян викладав там. Батько Северина був ремісником-кушніром у м. Гусятині, що належало магнатові Калиновському. Слуги Калиновського, не без його відома, напали на двір ремісника, пограбували його, а господаря побили до смерті.

Наливайко втік на Січ, ходив з козаками у походи проти татар і турків. Потім повернувся до Острога і служив сотником у князя Острозького, брав участь у придушенні повстання К. Косинського, чого йому пізніше не пробачили запорожці. З дозволу Острозького він набрав загін із козаків, міщан та селян, так званих «охотників», і здійснив із ними похід проти татар у Молдавію та Семиграддя на допомогу цісареві. Такий самий похід із Запорожжя здійснили і реєстрові козаки на чолі з гетьманом *Григорієм Лободою* та полковником *Матвієм Шаулою*. С. Наливайко повертався з походу через Поділля, де у 1594 р. селяни й міщани проголошували себе козаками й громили магнатські та шляхетські маєтки. Повсталі міщани м. Брацлава з кількома тисячами «охотників» приєдналися до С. Наливайка. Як визнаний козацький ватажок він пройшов із повстанцями через Поділля, Волинь, Полісся, Білорусію, стя-

Северин Наливайко.
Сучасний малюнок

Запорозька Січ та реєстрове
козацтво в XVI ст.

гуючи контрибуцію з багатих міст і шляхетських маєтків. Похід Наливайка сприяв швидкому притоку селян і міщан до рядів повстанців (див. карту на с. 92).

С. Наливайко, як свідчать деякі історичні джерела, мав намір створити незалежну козацьку республіку між Дністром і Бугом, яка згодом могла б стати базою для боротьби проти татар і турків.

В Україні та Білорусії найбільшого розмаху повстання досягло наприкінці 1595 – на початку 1596 р. Повстанці громили заодно із шляхтою й противників православ'я. На заклик короля шляхта організувала ополчення (рушення). Між С. Наливайком, з одного боку, та Г. Лободою й М. Шаулою – з іншого, існували протиріччя, які призвели до поразки повстання. Г. Лобода й М. Шаула були шляхетського походження, належали до заможного козацтва з поміркованими політичними поглядами. Вони не хотіли прийняти С. Наливайка до Війська Запорозького, вважаючи його ватажком «своєвольних елементів», однак змушені були об'єднатися із загонами С. Наливайка для спільної боротьби.

Польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Жолкевським у січні 1596 р. рушило на придушення повстання. У боях під Білою Церквою поляки зазнали поразки. Повстанці також мали значні втрати. Тому С. Наливайко відступив за Дніпро, а разом із повстанцями відходили й їхні сім'ї, що значно ускладнило оперативність дій війська.

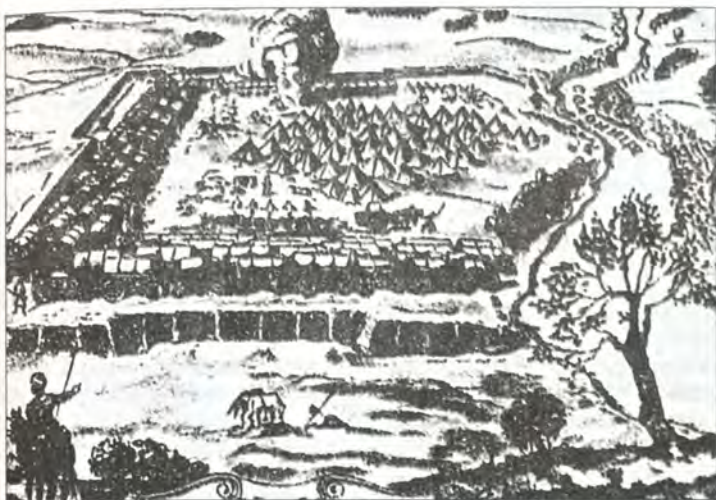
С. Наливайко став табором біля містечка Лубни (на Правобережжі) в *урочищі Солониця*. У випадку невдачі повстання

він мав намір перейти в межі Московської держави – на Слобожанщину, до якої залишилося не більше 100 верст. Однак польський гетьман С. Жолкевський відрізав їм шлях відступу на схід. Тоді повстанці спорудили укріплення з чотирьох рядів зв'язаних ланцюгами возів й обнесли їх валом і ровом. З 10 тис. людей, які були в таборі, лише 3 тис. могли стати до бою.

Майже два тижні С. Жолкевський тримав повстанців у облозі. Мужньо оборонялися козаки. Скрутне становище оточених (нестача продовольства і води, хвороби, велика кількість пораних) призвело до загострення супереч-

Шабля та ятаган. XVII ст.

Запорозька Січ та реєстрове козацтво в XVI ст.

Козацький табір на р. Солониці. Гравюра. 1506 р.

ностей серед козаків, зокрема між реєстровими й нереєстровими козаками. Скориставшись цим, С. Жолкевський вступив у таємні переговори з Лободою, обіцяючи реєстровцям амністію. Нереєстровці довідалися про це. Виникла збройна сутичка, у якій Г. Лободу було вбито. А в цей час польське військо почало гарматний обстріл табору. Прихильники Г. Лободи підступно схопили С. Наливайка, М. Шаулу та інших керівників повстання й видали їх полякам.

Під час переговорів військо С. Жолкевського раптово напало на табір і перебило кілька тисяч повстанців разом з їхніми сім'ями. Тільки частина козаків вирвалася з оточення й пішла на Запорозжя. С. Наливайка та інших ватажків у кайданах повезли до Варшави, де у 1597 р. після катувань стратили. С. Наливайкові на площі перед замком відрубали голову, а тіло четвертували й повісили його частини у різних містах для устраху народу. Ходили чутки, що С. Наливайка спалили в міднім бичу.

Хоча поразка повстання була великою трагедією для України, ідея визвольного руху жила в народі й незабаром відродилася.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яку роль у виникненні козацтва відіграли географічний та природний чинники?
2. Покажіть на карті райони розселення козаків.
3. Які риси в організації влади й управління на Січі уподібнюють її до держави?
4. Чому козацькі повстання зазнали поразки?

ДОКУМЕНТ

На підставі документа складіть розповідь про те, як козаки готувалися до морського походу.

3 «Опису України» 1651 р. Г. Л. де Боплана

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе, що необхідно для походу чи експедиції, для будівництва човнів, і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5–6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готові 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4–6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженську свиту і шапку, 6 літрів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С. 71–72.

§6. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В XVI ст.

Фактори й обставини розвитку української культури

Тема боротьби проти всіх видів дискримінації українського народу і козацький ідеал (козак – гордий, відважний, вільний від кріпацтва, захисник знедолених) пронизують всі сфери української культури XVI ст. Це століття для українського народу було часом постійної боротьби проти турецько-татарської агресії, наслідком якої були спустошення українських земель, невіленьницькі ринки в Криму, прикуті каторжники на турецьких галерах. Ця загроза з півдня породила особливий вид світської та церковної архітектури та усну народну творчість у формі «невіленьницьких плачів». Тому це була друга тема, що червоною ниткою проходила через українську культуру цього періоду.

Українська культура XVI ст. використовує традиції та духовну спадщину Київської Русі. Перебування українських земель під іноземним пануванням мало своїм наслідком, з одного боку, постійний опір духовної культури українського народу спробам її знищити, а з другого – вплив на неї польської культури. Саме через Польщу в Україні набули поширення ідеї Гуманізму та Реформації.

Українські письменники, церковні і культурні діячі знали багато мов, що давало їм можливість знайомитися з культурним надбанням європейських країн. На цей період припадає

один із найбільших винаходів людства – поява друкарства, яке вивело книгу з церков і монастирів у широкі світські маси.

Поширення гуманізму Кінець XVI – перша половина XVII ст. – це час національно-культурного відродження, формування національної свідомості українського народу, що найвиразніше виявилось у його культурі.

Гуманізм – це напрям у європейській культурі, представники якого зверталися до скарбів класичної грецької та римської культури, які відкрили світ людських почувань, героїзму, краси. Гуманісти прагнули свободи думки, вони звернулися до наукового дослідження природи. Провісниками гуманізму стали італійські поети Данте та Петрарка, письменник Боккаччо. А далі гуманістична хвиля охопила Європу й досягла України. Носіями гуманістичних ідей в Україні ставали діти магнатів і шляхти, котрі здобували освіту в Празькому, Краківському, а також в італійських університетах. Поширювалися й твори письменників-гуманістів. Зокрема, знані в Україні були Максим Грек, котрий працював у Московській державі, і білоруський просвітник Франциск Скорина.

Зачинателями гуманістичної культури в Україні вважаються Юрій Дрогобич (Котермак), Павло Русин, Станіслав Оріховський. Усі вони навчалися в західноєвропейських університетах і працювали в Галичині, їхня діяльність була спрямована проти утисків народних мас і на утвердження світського світогляду, поваги до гідної наслідування античності. Вони одними з перших у європейській філософії заперечували божественне походження влади й держави, відстоювали невтручання церкви у державні справи. Гуманісти вважали, що людина має право на повноцінне життя, свободу совісті, слова, віри.

Вони та їхні послідовники вважали історію засобом пробудження самосвідомості народу, його історичної пам'яті, засобом виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни. Після Люблінської унії 1569 р. українські гуманісти проголошували ідеї згуртованості громадян, їхнього обов'язку захищати рідну землю, виступали за справедливість і політичні свободи.

Друга культурно-релігійна хвиля із Заходу була пов'язана із Реформацією. Вона викликала потребу у вищій освіті та сприяла поширенню шкіл, збільшенню кількості книжок і прагненню наблизити літературну мову до мови народної.

Освіта й шкільництво Навчання на українських землях відбувалося в школах, які існували при церквах і монастирях. Тут учні не тільки вчилися читати й писати, а й набували деяких знань з богослов'я (теології), літератури, грецької мови. Вчителями в таких школах були дяки («ба-

Острозький замок. XIV–XVI ст.

каляри», «дидаскали») – здебільшого молоді люди, які потім ставали священиками. Найздібніші міщани й шляхтичі (у студентських списках вони були записані як «рутені») навчалися в університетах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії. Деякі з них згодом стали видатними вченими з європейською славою.

У зв'язку з активним проникненням в Україну католицизму українці й білоруси намагалися зберегти національний характер школи з навчанням слов'яно-руською мовою та збереженням православ'я.

У середині XVI ст. розвиток освіти в Україні суттєво змінюється. Протестанти засновують школи, до яких охоче йдуть діти українців. Потім виникають єзуїтські школи (колегії) з бурсами, у яких працюють кваліфіковані педагоги. У таких школах українських дітей виховували в дусі католицизму. Навчання велося латинською мовою.

Першою українською школою вищого ступеня була Острозька слов'яно-греко-латинська академія, заснована в 1576 р. у місті Острозі, що належало князеві К. Острозькому. Її ректором був український шляхтич із Поділля Г. Смотрицький, а викладачами працювали випускники європейських університетів, відомі культурні діячі Андрій Рымша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, І. Вишенський, учений, грек за походженням, Кирило Лукаріс (згодом константинопольський патріарх),

ієромонах з Острога Кипріян, котрий навчався в Падуї й Венеції, та ін. Цю академію закінчили видатні політичні й церковні діячі, серед яких були гетьман Петро Сагайдачний, митрополит Іов Борецький та інші борці за православ'я. Протягом 60 років (1576–1636) в академії навчалося близько 500 осіб. Після смерті князя К. Острозького (1608) академія почала занепадати. Пізніше князева онука Анна-Алоїза на місці академії заснувала єзуїтський колегіум.

Братські школи

Справжніми покровителями шкільної освіти стали православні братства. У боротьбі проти полонізації і покатоличення не можна було залишатися ідейно обеззброєними. Треба було поширювати в народі писемність, освіту і культуру, пропагувати визвольні ідеї. Це й взяли на себе братства, активні діячі яких добре усвідомлювали значення освіти. Так, автор «Перестороги» (ним вважається І. Борецький) найбільше нещастя вбачав у тому, що «великіє ревнителі з великим коштом церков і монастирів намурували... золотом, сріблом, перлами і дорогим камінням церкви приоздобили, книг великое множество языком словенським написаних, леч того, що було найпотрібніше – школ посполитих не фундували».

Школу Львівського Успенського братства відкрили у 1586 р. для підготовки учителів і священиків, а також на противагу антиукраїнським єзуїтським навчальним закладам. У шкільній бібліотеці були твори Арістотеля, Платона та інших філософів.

Учні школи (спудеї – від лат. *studeo* – навчатися) були вихідцями з різних верств українського суспільства. Кращі з них одночасно проповідували в церквах. Наприкінці XVI ст. у школі налічувався 61 учень.

Школа Львівського Успенського братства стала взірцем для братських шкіл всієї України. Найзначнішими були братства і школи при них у Львові, Луцьку та Києві. Учні братських шкіл навчалися українською мовою, але вони також вивчали латинську, грецьку та польську мови і так звані «вільні науки», до яких відносилися діалектика, риторика, поетика, арифметика, геометрія, астрономія, музика, теологія (богослов'я).

Рукописна книга

У XVI ст. набуває розвитку створення рукописних книг, що пов'язано було з власним виробництвом паперу, оскільки перше підприємство – папірня – з'явилося в Галичині на початку 1540-х років. Вдосконалюється техніка письма, зростає якість художнього оформлення книг, із середини століття особливо поширюється рослинний орнамент. Рукописні книги ще досить довго співіснували з книгами друкованими.

З історії друкарства

В Європі друкарство винайшов німець Йоганн Гутенберг (1450). Першою друкованою слов'янською книгою була «Троянська хроніка» (1468 р., м. Пльзень). 1491 р. у Кракові Швайпольт Фіоль надрукував кирилицею Октоїх і Часослов. У Празі Псалтир (1517) та «Біблію руську» (1519) видрукував білорус із Полоцька, доктор медицини Франциск Скорина. У Вільно були видані Апостол і «Малая подорожня книжица» (1525).

В Україні першим із відомих друкарів вважається **Іван Федоров** (Федорівич). Він прибув до Львова на початку 70-х років XVI ст. після своєї видавничої діяльності в Москві та Заблудові. Отримавши матеріальну допомогу від львівських міщан-ремесників і небагатих купців, І. Федоров 1574 р. видав *Апостол* і *Буквар*. 1576 р. Федоров на запрошення князя К. Острозького переїхав до Острога. Тут він надрукував майже 30 видань, серед яких вирізнялася *Острозька біблія* (1581) – шедевр друкарського мистецтва XVI ст. Це перше повне видання Біблії у перекладі староукраїнською мовою. Останні роки свого життя І. Федоров провів у Львові. Він помер 5 грудня 1583 р. і був похований в Онуфріївському монастирі. На надгробній плиті написано: «Іоанн Федорович Друкар Москвитин, котрий своїм трудом друкування занедбалое обновил... Друкарню І. Федорова у Львові викупили братчики. Згодом у ній вийшло друком багато творів полемічної літератури».

Друкарський верстат.
Реконструкція

Крім Острога, Львова, Києва, друкарні діяли й у інших містах, а також при монастирях (наприклад, у Почаївському). Були «мандрівні» друкарні приватних осіб.

Розвиток української мови

Для дітей, які вивчали кириличне письмо, І. Федоров у 1574 р. у Львові видав перший друкований в Україні підручник – *Буквар*. Хоча *Буквар* написаний церковнослов'янською мовою, оволодіння ним давало учням змогу читати й писати не тільки українські та білоруські тексти, а й тексти, складені іншими східнослов'янськими та південнослов'янськими мовами.

Львівський Апостол.
1574 р.

Острозька біблія.
Титул. 1581 р.

Для вивчення мови особливе значення також мала слов'янська граматика – «Адельфотес», написана 1591 р. учнями Львівської братської школи під керівництвом визначного грецького філолога архієпископа *Арсенія*, першого управителя цієї школи. «Адельфотес» складено двома мовами – грецькою й слов'яно-руською. Підручник мав слугувати вступом до діалектики, риторики, музики та інших наук. У граматиці подана класифікація частин мови, граматичні категорії.

Церква Св. Онуфрія. Львів. XVI–XVII ст.

Пересопницьке євангеліє.
1556–1561 рр.

мистецьке оформлення: заставки, мініатюри, ініціали. Мета перекладу сформульована так: «Для ліпшого розуміння люду християнського посполитого». Поява Пересопницького євангелія свідчила про те, що у церковну літературу проникає українська народна мова. Пересопницьке євангеліє є національною святинєю і використовується нині при проголошенні клятви президентами України.

Тексти українською мовою зустрічаються в офіційному листуванні та в приватних листах. Писемна мова в Україні XV–XVI ст. називалася «руською мовою», вона була урядовою у Великому князівстві Литовському. Цією мовою написані «Литовські статuti» (1529, 1566, 1588). У Литовському статuti 1588 р. записано: «А писар земський маєт по руску літерами і слови рускими всі листи, виписи і позви писати, а не іншим язиком». Ця писемна мова все більше зближується з народною, що проявилось у полемічній літературі, а ще більше – в усній народній творчості.

Література

Характерною рисою літературного процесу в Україні у XVI ст. були: багатомовність, боротьба за збереження православ'я, орієнтація на засвоєння кращих зразків європейської культури, розвиток власної літератури, поширення ідей гуманізму, які приносили в Україну випускники західноєвропейських університетів.

«Граматака словенска язика», видана у Вільні 1596 р. українським ученим *Лаврентієм Зизанієм*, як і «Адельфотес», поділялася на 4 частини, а додатком до неї був словник перекладів церковнослов'янських слів народною українською мовою («Наука ку читаню і розумінню письма словенского»).

Найкращим зразком української народної мови того часу є *Пересопницьке євангеліє*, перекладене з болгарської мови (1556–1561). Назва походить від монастиря у с. Пересопниці на Волині. А переклад здійснив за дорученням княгині А. Заславської син протопопа з м. Сянока Михайло Василевич. Ця пам'ятка мала велике значення не лише з мовного боку, а й з огляду на її

Серед видатних українських поетів XVI ст. слід назвати основоположника гуманістичної поезії в Польщі і першого поета-гуманіста в Україні *Павла Русина*. Збірку його творів було видано 1509 р. у Відні. *Севастян Кленович (Кльонович)* – автор поеми латинською мовою «Роксоланія» (тобто «Україна», 1584). Історик та філософ *Станіслав Оріховський* із Перемишля, випускник Краківського університету, переїхавши до Німеччини, близько познайомився з видатним діячем Реформації Мартіном Лютером. Свої твори («Зразковий підданий», «Промова на похорон Сигізмунда», «Напучення королеві польському Сигізмунду Августу») підписував подвійним прізвиськом: Оріховський-Русин або Оріховський-Роксолан, чим підкреслював свою національну приналежність. У своїх творах він полемізував із католиками, захищав православ'я, нещадно критикував шляхетське свавілля. Всі твори названих авторів написані польською та латинською мовами.

До освіченого гуртка Острозького братства належав *Герасим Смотрицький*, перший ректор Острозької академії. Він допомагав І. Федорову у виданні Острозької біблії та Букваря. Він же був автором першої друкованої пам'ятки української полемічної літератури – «Ключ Царства Небесного...» і трактату «Календар римський новий». У них він захищає православ'я, полемізує з єзуїтами, критикує католицьке вчення про божественне походження папської влади. Його твори написані мовою, близькою до народної.

Найбільш відданим православ'ю письменником-полемістом цієї доби був *Іван Вишенський (1550–1621)*. Творчість І. Вишенського сприяла розвитку жанру сатири в українській літературі.

Полеміка в суспільстві і літературі велася не лише з релігійних питань, а й з приводу впровадження нового календаря – григоріанського замість юліанського. Папа римський Григорій XIII, згідно з ухвалою Нікейського собору, наказав з 5 лютого 1582 р. додати 10 днів, щоб привести у відповідність календарний і астрономічний час. У протестантських і православних країнах цю реформу зустріли вороже. В Україні осередком боротьби проти нового календаря був Острог. У результаті православна церква продовжувала користуватися юліанським календарем.

У цей час з'являються і перші світські твори, але вони не були оригінальними, це були переспіви творів літератур інших народів із сюжетами про Трою, Трістана та Ізольду, Бову-королевича та ін. Оригінальним є хіба що твір невідомого автора «Промова каштеляна Мелешка» з сатиричним зображенням побуту панства і придворних Речі Посполитої. З'являються і перші українські вірші.

А викладач Львівської братської школи Л. Зизаній у своїй «Граматичі» 1596 р. навіть розробив теорію віршування.

Літописання Літописна традиція Київської Русі у XVI ст. представлена *Київським, Баркулабівським, Супрасльським літописами, хронікою Биховця* та ін. Найчастіше літописи називалися за місцем, де вони були згодом знайдені (переважно монастирі). У цих літописах описані події як більш ранньої історії, так і XVI ст., зокрема, пов'язані з ідейною боротьбою напередодні запровадження Берестейської унії. Також описана боротьба народних мас проти польсько-шляхетського гніту в кінці XVI ст.

До складу Супрасльського літопису включено також Короткий Київський літопис, який охоплює події на українських землях у 1480–1545 рр. Цікаві записи побутового змісту – про життя народу, звичаї різних станів суспільства – містяться у Баркулабівському літопису, хоча основний його зміст присвячений політичним подіям. Хроніка Биховця, складена у першій третині XVI ст., містить у собі цінні відомості з історії України, які хронологічно доведені до 1506 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому саме місто Острог у XVI ст. перетворилося на провідний центр освіти і культури в Україні?
2. Чому діти українців охоче йшли навчатися у протестантських школи?
3. Яке значення в історії України мала поява друкарства?

ДОКУМЕНТ

На підставі документа визначте, яку роль у навчально-виховному процесі в братських школах відігравали учні.

Шкільні звичаї XVI–XVII ст.

Братські школи мали свій «Статут», або «Порядок». У ньому ставилися суворі вимоги до учнів і до вчителів. Вимоги до вчителя формувалися так: «Дидаскал, або учитель цієї школи, має бути благочестивий, розумний, смиренно-мудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюб, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник ересей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра у всьому... Дидаскал, взявши доручену йому дитину, має вчити її з промислом доброї науки, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, не забагато, а по силі...»

Важливою шкільною нормою була рівність учнів: «Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, тільки самою наукою, тілом же всі рівні. Дидаскал має вчити і любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і синів убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити».

Учні стежили за чистотою і порядком у школі.

Для заохочення учнів до навчання було придумано чергу місць у класі – від перших до останніх. Найкращий учень називався імператором і сидів по-

руч з учителем. На перших лавках сиділи найкращі учні – сенатори, які складали сенат. Хто хотів потрапити у сенатори чи імператори, повинен був скласти «Записку», у якій занотовував помилки тих, хто вважався кращим за нього. Коли імператор чи сенатор помилявся у відповіді, він повинен був уступити своє місце переможцю. Інколи клас поділявся на дві частини – «греків» і «римлян», які змагалися в навчанні.

Оскільки добре знання латинської мови було обов'язковим, діти повинні були розмовляти латиною в школі і вдома. У деяких школах застосовувався «калькулюс» – особливий зошит, у якому записували прізвище учня, який порушував правило і говорив «простою» мовою, і віддавали йому «калькулюс». Він носив його до тих пір, доки не ловив іншого учня на тій же провині, і тоді «калькулюс» переходив до іншого. Винні, записані в зошиті, каралися. Найменш тямущі сиділи на останній, «ослячий», парті і ризикували отримати від своїх товаришів шапку з ослячими вухами.

За шкільні провини карали різками. Кару здійснював один із старших учнів, що виконував обов'язки цензора і повинен був дбати про порядок у школі.

Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К., 1990. – С. 126–128.

§7. УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО XVI ст.

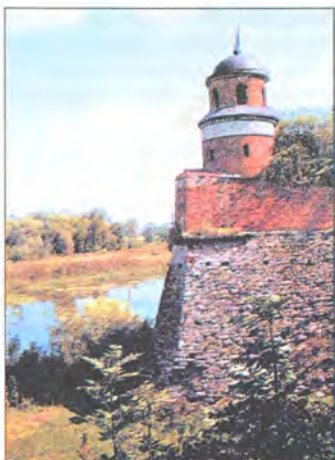
Архітектура і містобудування

Особливістю архітектури і містобудування XVI ст. є їх тісний зв'язок з внутрішніми процесами і зовнішньополітичними факторами.

Внутрішні процеси – це поступове відродження міст на великих просторах, зруйнованих татаро-монгольськими ордами, та виникнення нових міст як наслідок розвитку сільського господарства, ремесла і торгівлі. У заселених місцевостях обов'язково будували храми, які були переважно дерев'яні, а тому не збереглися до наших днів. З іншого боку, турецько-татарська небезпека спричинила активне замкове будівництво. Отже, архітектурні пам'ятки цього періоду поділяються на два типи: **оборонні замки і храми та монастирі**. Причому останні часто також проектувалися як оборонні споруди.

Ще однією особливістю є те, що замки вимагали тривалої роботи, яка здійснювалася навіть не десятки, а сотні років. Тому багато замків, залишки яких і сьогодні можна бачити, споруджені були головним чином протягом XIV–XVI ст.

У містобудуванні типовою для України була така топографія. На укріпленому пагорбі розташовувався дитинець, де знаходилася влада чи проживав власник міста. Навколо нього поселявся посад (ремісники та торговці), який, власне, і формував місто. Це поселення оточувалося смугою валів і ровів, у міру заселення споруджувався інший пояс укріплень.

Оборонний бастіон
Дубнівського замку.
XIV–XVI ст.

Замки у XVI ст. виконували як оборонну функцію, так і слугували житловими приміщеннями для власника, його сім'ї та численних слуг. Такі кам'яні замки будували нащадки княжих родин та магнати. Будівельним матеріалом для їх спорудження були камінь, цегла, вапняк, пісковик. Про оборонний характер замків свідчило й те, що вони оточувалися ровами та валами, мали звідні мости, їх мури були могутніми, а вежі мали бійниці.

Серед замків, які споруджувалися в XIV–XVI ст., можна назвати Острозький, Луцький, Кам'янець-Подільський, Хотинський, Кременецький та інші. Так, князі Острозькі почали зводити замок ще у XIV ст., збудувавши спочатку оборонну башту і кам'яний будинок. У наступні часи оборонні стіни і нові башти прибудовувалися до існуючих елементів укріплень. Одночасно навколо замку виникло й швидко зростало місто та з'явилися церкви. За два століття, доки зводився замок, місто зросло у 10 разів. У процесі заселення будувалися і нові пояси укріплень.

Руїни Кременецького замку. *XIII–XVI ст.*

Колодязь в Олеському замку. Реконструкція

Недалеко від замку сформувався центр міста з ринковою площею і ратушею. А планування вулиць міста визначалося напрямом доріг, які вели на ринок, та конфігурацією оборонних укріплень. По цих дорогах до Острога на ярмарки приїздили купці зі Львова, Молдавії, Балкан, Московської держави, а найбільше – з інших міст Речі Посполитої. Захищений і багатий Острог перетворюється на п'яте за значенням місто України після Києва, Львова, Кам'янця-Подільського і Луцька. Очевидно, не тільки власне діяльність князів Острозьких, а й економічна та суспільна активність міщанства перетворили Острог у XVI ст. в провідний культурно-освітній центр з академією і друкарнею.

Надзвичайно цікавою пам'яткою містобудування та архітектурного мистецтва є замок у Кам'янці-Подільському, який будувався протягом XIV–XVI ст. Найбільш ґрунтовні роботи по будівництву і перебудові окремих елементів замку

Руїни Бережанського замку. 1554 р.

Успенська церква. Львів.
1591–1629 рр.

здійснив архітектор *Іов Претвич* у середині XVI ст. Замість ветхих і тонких зубців він вмурував більш могутні, розширив подвір'я в напрямку мосту на р. Смотрич, вставив у башти багато нових білокам'яних одвірків з різьбою. Так, замок був не лише оборонною спорудою, а й витвором мистецтва. Цікаво, що замок будували майстри різних епох, але він зберігає композиційну і стилістичну єдність. Мистецтвознавці стверджують, що в Україні немає іншої подібної оборонної споруди, яка б так гармонійно вписувалася у ландшафт і була такою співвідносною зі скелястою горою. Мури і башти замку є ніби продовженням скель, на яких вони стоять.

Грандіозною спорудою був Хотинський замок, який почали будувати ще у XIII ст. У XV ст. Хотин входив до складу Молдавії, правителі якої продовжували зведення замку. У 1538 р. замок намагалися взяти польські війська, вибухом висадивши в повітря велику ділянку стіни та зруйнувавши надбрамну башту. Однак у 1540–1544 рр. Хотинський замок було відбудовано і розширено. Вражають не тільки розміри замкової споруди, а й декор сіро-білих вапнякових мурів з геометричним орнаментом із червоної цегли.

Каплиця Трьох Святи-
телів. Львів. 1578–1591 рр.

У першій чверті XVI ст. на українських землях з'явився і став швидко поширюватися *ренесансний стиль* в архітектурі. Центром будівництва храмів і світських споруд у цьому стилі був Львів. Дослідники пояснюють це тісними торговельними зв'язками Львова з Венецією та існуванням тут венеціанського консульства. При цьому архітекторами споруд даного стилю були як італійці (Петро з Борбони, Павло Домінічі Римлянин), так і українці (*Петро Красовський, Мартин Люшня, Петро Лука* з Пряшева).

Пам'ятками, у яких найповніше втілено естетичні смаки нової

стильової епохи, є ансамбль споруд Львівського братства. У цьому стилі були збудовані: вежа Успенської церкви, ансамбль будинків на площі Ринок. Так, Петро Красовський у другій половині XVI ст. збудував у Львові дзвіницю Вірменського собору, Чорну кам'яницю, каплицю Трьох Святителів. П. Лука в 30–40-ві роки реставрував Львівську ратушу та збудував Луцький замок. Архітектор *Амвросій Прихильний* у 1582 р. збудував у Львові синагогу та власний кам'яний будинок. На Закарпатті дуже поширеною була дерев'яна архітектура.

У Києві, Чернігові, Переяславі, Каневі також велося церковне будівництво в стилі ренесансу, але не з таким розмахом, як на правобережних і західноукраїнських землях. У житловому будівництві як будівельний матеріал використовували переважно дерево. Тому житлові будівлі того часу до наших днів не збереглися.

Образотворче мистецтво Для цього періоду властиве художнє використання народних і релігійних традицій. *Церковне малярство* на українських землях було настільки розвиненим, що польські королі доручали українським майстрам розписувати храми в Польщі. Фрески

Фрагмент іконостасу Святодухівської церкви.
Рогатин. 1598 р.

Апостоли Іоанн і Петро.
Ікона. XVI ст.

українських майстрів там збереглися в багатьох храмах. Одним із найбільших центрів малярства був Львів, де поруч з іконописом розвивався *портретний живопис*. У Львові був окремий ремісничий малярський цех.

Оскільки живопис у цей час безпосередньо пов'язаний з розписами храмів, то й саме це мистецтво залежало від розмаху будівництва культових споруд. Мистецтвознавці стверджують, що українські митці цього періоду поступово звільняються від суворих приписів візантійської манери художнього зображення, від візантійської статичності й урочистості. У написаних у цей час іконах спостерігається

індивідуальний стиль майстра, розмаїття барв, сміливість рисунка, більша реалістичність.

З поширенням Ренесансу місцеві художні школи переймають риси італійської, німецької і нідерландської мистецьких шкіл. Ці зміни, перш за все, проявляються у портретах львівських багатих міщан – К. Корнякта, І. Красовського (один із керівників Львівського братства) та ін. Хоча більшість майстрів невідома, але деякі імена дослідникам вдалося встановити: **Василь із Стрия, Антін Іринкович, Василь Максимович** та інші.

У XVI ст. подальшого розвитку набуває *графіка*. Рукописні, а згодом і друковані книги прикрашали заставками, кінцівками, великими орнаментованими літерами. Ренесансовий стиль вплинув і на цей вид мистецтва. Так, мініатюри Пересопницького євангелія з рослинним орнаментом нагадують кращі зразки італійського орнаменту доби Ренесансу.

Поява друкарства спричинила і розвиток *гравєрства*, осередками якого були Львів і Острог. Так, львівський гравєр **Лавриш Філіпович** мав цілу школу малярів і гравєрів.

Набуває також розквіту різьблення по каменю і по дереву. Дерев'яне різьблення в храмах

Персні. XVI–XVII ст.

Інтер'єр Олеського замку, XVI ст.

особливо широко використовувалося в іконостасах. Різьблення як поширений вид народного мистецтва застосовувалося для оздоблення одвірків, вікон, стель у храмах та житлових будинках.

Розвивалося також ужитково-побутове мистецтво – виготовлення кераміки, обробка дерева і металів, інкрустація, відливка дзвонів, виготовлення зброї тощо. Значного розвитку в цей час досягає ювелірне ремесло (інкрустація золотом і сріблом). Зокрема, у Львові в кінці століття налічувалося 30 ювелірів. Ювелірне мистецтво проявлялося у двох стилях – західному і східному. Східний (турецький) стиль був дуже популярним серед магнатів і шляхти, які замовляли інкрустацію оправ до шабель, сидел та кінської зброї.

Музика

Поряд з розвитком образотворчого мистецтва відбувався процес становлення професійної музики. Цьому сприяло те, що в братських школах як обов'язкові предмети були церковний спів по нотах і музична грамота. Підготовка в школах регентів церковних хорів, учителів співу й музикантів давала змогу зберігати українську культуру в умовах колонізації.

У XVI ст. в ряді церков України вже існував *багатоголосий спів*, який наприкінці століття був узаконений константинопольським патріархом. Недосконалу крюкову нотацію замінило *нотно-лінійне письмо* на п'ятилінійному нотному стані, що давало змогу точніше фіксувати багатоголосі музичні твори.

Зароджується і світська музика в таких її жанрах, як *міська побутова пісня* (кант), *цехова інструментальна й театральна музика*. На зразок ремісничих в українських містах існували музичні цехи, члени яких грали на весіллях і святах.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які замки-фортеці чи їх руїни в Україні вам відомі?
2. Чому архітектурні пам'ятки XVI ст. сконцентровані на правобережних і західноукраїнських землях?
3. У яких храмових елементах поєднуються різні види мистецтва?

ДОКУМЕНТ

Про що свідчить наведений уривок з документа і чому Привілей був виданий католицьким єпископом, а не королем?

Із Привілею 1596 р. львівського католицького архієпископа Д. Соліковського, виданого малярському ремісничому цехові

Постановляємо, що усі братства і товариства художників, коли вони не створені згідно з приписами і в послухові католицькій церкві, треба розпустити. Бо хто ж не бачить, що товариства схизматиків порушують церковний лад і підривають послух римському костюлу, який єдиний є католицьким. Маючи це на увазі, признаємо недопустимим, щоб невільні й уперті користувалися тими самими, що й вільні, свободами та привілеями, бо могло би здаватися, що через спільне життя й користування спільною з католиками свободою вони утверджуються у своїй облуді...

Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XIV–XVII ст. – К., 1983. – С. 56.

Тема 2

Українські землі в першій половині XVII ст.

§8. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

**Панське
земле-
володіння**

У першій половині XVII ст. Річ Посполита, яка володіла переважною більшістю українських земель, була найбільшою за площею європейською державою. У соціально-політичному відношенні вона була відсталою у порівнянні з іншими країнами Європи. У Речі Посполитій панувала політична анархія та сваволя магнатів і шляхти, яка відображалася на становищі народних мас. У 1617–1618 рр. польський король Владислав зробив спробу утвердитися на московському царському троні. Участь у цій кампанії взяли й козацькі полки гетьмана П. Сагайдачного, оскільки вони були підданими Польщі. В критичний момент вони допомогли Владиславу врятуватися від повного розгрому під Москвою. Результатом цієї польсько-московської війни було перемир'я на чотирнадцять з половиною років, укладене в с. Деуліно (поблизу Москви). За умовами *Деулінського перемир'я* до Речі Посполитої відійшли Смоленщина та Новгород-Сіверщина.

На новопридбаних землях польський уряд відразу ж провів ревізію замків і земель. Хоча на цій території деякі українські стародавні родини зберегли свої володіння, але більшість земель була роздана польським та українським магнатам і шляхті. Ці володіння були закріплені за Польщею так званим *Полянівським миром 1634 р.*, яким завершилася так звана Смоленська війна 1632–1634 рр. Відразу ж по цьому тут стала впроваджуватися польська адміністрація, вводилося польське право і судочинство.

Магнати і шляхта отримали досить заселену територію з містами Черніговом, Новгород-Сіверськом, Стародубом, Почепом, Погаром, Мглином і розвиненими промислами (рудні, гутти, буди, борті, звірині лови тощо). На захоплених землях вони, господарюючи, знищували природні багатства краю, спалювали ліси задля виробництва поташу та продажу цієї необхідної для мануфактурного виробництва сировини на західноєвропейських ринках.

Характерним для Польщі та українських її територій, зокрема, було велике магнатське землеволодіння. Експлуатація місцевого населення приносила магнатам великі прибутки. Історичні джерела свідчать про те, що магнати у значній кількості вивозили на зовнішній ринок збіжжя та худобу.

Розширення магнатського землеволодіння у першій половині XVII ст. відбувалося у східному та південно-східному напрямках – на Лівобережжі, Наддніпрянщині та Брацлавщині. Отримавши у власність землю, магнати та багатші шляхтичі

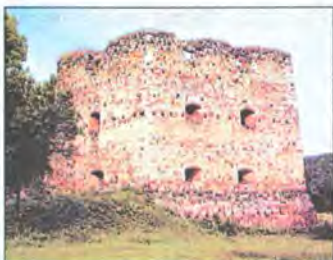
Золочівський замок.
Належав воєводі Якубу Собеському. XVII ст.

осаджували (засновували) міста, містечка та слободи. Іноді нові поселення виникали на зруйнованих місцях. Щоб залучити населення у свої володіння, магнати й шляхта оголошували різні пільги та свободи на певний термін, іноді навіть до 30–40 років.

Заселенню східних і південно-східних українських земель сприяла й та обставина, що вони в цей період стали більш захищеними від турецько-татарських нападів, бо Запорозька Січ була для них перепорою.

Фільваркове господарство У першій половині XVII ст. подальшого розвитку набуває панське багатогалузеве господарство – фільварок. Фільваркова система господарства для магнатів і шляхти була найбільш вигідною, прибутковою. У фільварках продукція не тільки вирощувалася, але й перероблялася та відправлялася великими партіями на внутрішній і зовнішній ринок у вигляді напівфабрикатів. Тобто фільваркове господарство було товарним, бо його продукція йшла на ринок. За виручені гроші магнати й шляхта купували предмети розкошу, дороге вбрання, коштовності, будували пишні палаци, влаштовували бенкети тощо.

Магнати самі не займалися господарством, частіше вони віддавали свою землю в *оренду* або під *заставу* середній шляхті

Руїни замку в Золотому
Потоці. Маєток магнатів
Потоцьких. XV–XVI ст.

Луцьк. Стара частина
міста. Сучасний вигляд

та шинкарям. В оренду могла передаватися земельна ділянка, село з землею та підданими, право на монополію деяких видів виробництва у своїх маєтках. Якщо власник все ж турбувався про те, щоб повинності не довели селян до повного розорення, то орендарі намагалися одержати для себе максимальний прибуток. Використовуючи тимчасово надане їм право на монополію, орендарі підвищували ціни на продукцію, знижували її якість. Жорстоко карали кожного, хто порушував їх монопольне право. У селян забирали кращі землі, а їхні повинності у зв'язку з розширенням фільваркового господарства зростали.

У селах орендарі самовільно збільшували панщину, забирали у селян худобу, хліб, мед та інші продукти, примушували їх купувати товари (наприклад, горілку, пиво тощо) тільки у своїх шинках. Про утиски селян орендарями свідчать численні скарги, які надходили до судів.

Те саме можна сказати й про заставлену за борги власність. Кредитор отримував заставлену власність у своє повне розпорядження до повернення боргу. Зрозуміло, що він за час застави також намагався отримати якомога більший прибуток.

Розвиток українських міст

На середину XVII ст. загальна кількість міст на українських землях становила близько тисячі. Проте великих міст – осередків ремесла, промислів та торгівлі – було порівняно небагато. Переважно це стародавні міста, як-от: Київ, Львів, Перемишль, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Новгород-Сіверський та деякі інші.

У першій половині XVII ст. багато міст виникло на Київщині та Лівобережжі (близько 200), на Брацлавщині (близько 100), бо там ішов колонізаційний процес. Їх поява пояснюється також потребами оборони, тому всі вони мали потужніші замки, міські укріплення, які захищали населення під час турецько-татарських набігів.

Переважна більшість міських поселень були *містечками*, які мали 100–200 дворів. Ремесла й торгівля в них знаходилися в зародковому стані, більшість жителів займалася землеробством. Але вони як міщани переважно сплачували власникам за користування ділянкою землі грошовий податок – *чинш* (від нім. *Zins* – податок), а не відбували звичайну панщину.

У великих *містах* розвивалися різні види ремесла. Ремісників нараховувалося по кілька сот. Вони об'єднувалися в цехи, кількість та спеціалізація яких були різними в окремих містах. Так, у Львові у цей період діяло 30 цехів, у Переяславі – 7, у Білій Церкві – 12. Але цехи об'єднували не всіх ремісників, незаможні ремісники передмість не входили до цехів, а отже, їм заборонялося займатися своїм ремеслом у місті, їх переслідували і карали. Хоча у великих королівських містах були позацехові ремісники (партачі), які проживали на земельних ділянках магнатів і шляхти і займалися ремеслом під їхньою протекцією і захистом. Міста відігравали важливу роль у створенні місцевого і регіонального ринків. У кожному місті та містечку двічі на тиждень проводилися торги, на яких здійснювалися дрібна торгівля та обмін сільськогосподарської продукції, яку привозили селяни, на промислові вироби. Два чи три рази на рік міста проводили ярмарки, які тривали по два-три тижні. Туди купці привозили на реалізацію товари з більш віддалених місць.

За юридичним статусом міста поділялися на державні (королівські) і приватні, яких була переважна більшість. Державні міста користувалися магдебурзьким правом на самоврядування. У першій половині XVII ст. таке право отримало багато міст Новгород-Сіверщини після встановлення там польської влади. Це право давало казні щорічний гарантований прибуток від міста і позбавляло владу необхідності витрачати кошти і людські ресурси на адміністративне управління ними. Магдебурзьке право поширювалося не на всіх жителів, а лише на міщан як стан, хоча в місті могли проживати й шляхтичі, духовенство, іноземці, селяни. Отже, й повинності (ремонт мостів і доріг, будівництво укріплень тощо), визначені при наданні місту права на самоврядування, виконували тільки міщани. Це створювало додаткові суперечності в місті.

Будинок магістрату.
Кам'янець-Подільський.
XVII ст.

Ратуша в Жовкві. XVII ст.

нагромаджували багатства та визискували своїх земляків.

Одним із важливих обов'язків міщан великих і малих міст, особливо в прикордонній зоні, була сторожова служба при замках за свій кошт. Кожен цех мав зброю, а при захисті міста від ворога виступав бойовою одиницею.

Становище народних мас З кінця XVI ст. в давно заселених районах збільшується панщина до 4–5 днів на тиждень, що змушувало селян брати участь у повстаннях або рятуватися від надмірної експлуатації втечею в райони, де вона була значно меншою або зовсім відсутньою. У зв'язку з поширенням фільварків на нові території у східному та південно-східному напрямках з 20-х років XVII ст. стало різко погіршуватися становище як селян, так і міщан. Більше того, на середину століття у багатьох новоосаджених містах, містечках та слободах закінчувався термін наданих пільг, тому жителям треба було виконувати встановлені власниками повинності.

Великої шкоди селянам і міщанам завдавали напади («наїзди») озброєних загонів одних шляхтичів на володіння інших з метою грабежу і захоплення людей для використання їх праці у власних господарствах. Вони не тільки призводили до руйнації селянське господарство, але й змушували пана компенсувати пограбоване у них майно додатковою експлуатацією своїх кріпаків.

Магнати і шляхта чинили утиски й міщанам, які фактично й захисту не мали, бо в сеймі не було їхніх представників, адміністрація й суди перебували в руках магнатів і шляхти. Особливо міщани страждали від шляхетської сваволі. Шляхта отримала право безмитної торгівлі хлібом, худобою, лісом, продуктами лісових промислів, тоді як міщани змушені були платити велике мито і не витримували конкуренції, зокрема в експортній торгівлі. Перешкоджали торгівлі й шляхетська анархія,

Як і в попередній період, населення великих міст поділялося на три основні категорії: найзаможнішу верхівку, яка фактично й управляла містом; поспільство, яке об'єднувало ремісників, середніх та дрібних торговців; міські низи, до яких належали різні слуги, наймити, поденщики тощо. Населення малих міст та містечок було більш однорідним і не мало такого чіткого поділу. Хоча з часом все виразніше виділялась якась заможніша групка родин, які

грабежі на дорогах, уведення землевласниками на внутрішніх шляхах різних мит і поборів з купців. Пригнічене становище селян і міщан змушувало їх до вияву різних форм протесту. У 20–30-х роках XVII ст. вони взяли активну участь у козацьких повстаннях, які мали національно-визвольний характер. Найчастіше селяни втікали в міста, на слободи й на Запорозжя.

У місцевостях, де проживали городові (реєстрові) козаки, селяни й міщани часто проявляли непокору польській адміністрації, добровільно підкоряючись козацькій владі. Так, в офіційних документах вони навіть були поділені на «послушних» і «непослушних». На підставі аналізу перепису 1622 р. історики наводять такі дані: у 25 хуторах Переяславського староства було понад тисячу «непослушних» селян і лише 280 «послушних». У Богуславському старостві було лише кілька родин «послушних», у Черкаському – понад тисячу «непослушних» селян. Тобто це був час, коли ішов процес *показачення* селян і міщан.

Тяжкий соціальний гніт народних мас України доповнювався національно-релігійним. Він не був однаковим у різних регіонах і містах. У західноукраїнських містах, де значну частку населення складали поляки-католики, він був найсильнішим. Там українці могли проживати лише на окремі вулиці, вони не допускалися до адміністративного управління, їм заборонялося бути членами цехів, обмежувалося їх право в торгівлі тощо. Власне у всіх українських містах і містечках влада знаходилася в руках поляків або, у всякому випадку, католиків. Навіть у центральних і східних районах, де католиків було менше, відчувався національний гніт польських магнатів і шляхти. Документація в адміністративних і судових установах велася виключно польською мовою.

Українське православне населення зазнавало утисків своєї віри. Були випадки зруйнування православних храмів і зведення на їх місці костелів. На міській землі будувалися католицькі монастирі. Наприклад, у Новгороді-Сіверському Спаський православний монастир разом з приписаними до нього селянами у 1635 р. був переданий єзуїтам, які побудували там свою школу з метою поширення через неї католицької віри на місцеве насе-

Надбрамна дзвіниця
Новгород-Сіверського
Спасо-Преображенського
монастиря. XVI–XIX ст.

лення. Селян та міщан змушували платити десятину на католицькі костели, що сприймалося православним населенням як знущання над їхніми релігійними почуттями.

У першій половині XVII ст. внаслідок зростання магнатсько-шляхетського землеволодіння, розширення фільваркового господарства і, відповідно, збільшення панщини, а також унаслідок посилення національно-релігійного гніту українських селян та міщан назрівала необхідність визволення. Важливим фактором наростання протестних настроїв народу була наявність широкої прикордонної смуги земель, куди втікали найбільш енергійні й сміливі селяни та міщани, а також наявність на той час уже сформованої організованої військової сили українського народу – козацтва. Перша половина XVII ст. була періодом стихійної, але неухильної підготовки до загального народного повстання проти іноземного панування на українських землях.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому панське землеволодіння поширювалося у південно-східному напрямку?
2. Чому магнати віддавали в оренду землю та право займатися промислами?
3. Чому міщани були зацікавлені у визволенні від іноземного панування?

ДОКУМЕНТ

Поясніть за документом, які права отримували міщани магдебурзьких міст.

3 Привілею польського короля Сигізмунда III 1620 р., даного м. Переяславу на магдебурзьке право

...Подает мощь полную выити тамошнему и лавникам в розправах и делах им належных судити и рядити...

...А к тому в том месте нашем позволяем на всякой год по три ярмонки... а всякой из них ярмонке по две недели быти имеет. Також два полные торги на всяку неделю, один на понедельник, а другой в пятницу там уставляем...

...Також мешчане того места нашего имеют вольность имети мед, пиво и иные всякие питья, окроме самого вина горячего, и potrzeby в доме ку употреблению держати, и питне продавати, и добровольно всякими товарами и купецтвы торговати, лавки купецкие суконные и лавки хлебные, мясные, рыбные и иные строения иметь и починять. А с того снаряд меской, порох, свинец, делание башен подельвать и прибавлять; також ратушу или судную избу, важню, баню, воскобойни, солодовни, винокурни поделять и их держать...

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Спб., 1878. – Т. X. – С. 517–524.

§9. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Релігійна
ситуація
після
Берестейської
унії

Берестейська церковна унія 1596 р. спричинила посилення національно-культурного руху в Україні. Захист православ'я був одним з основних гасел визвольної боротьби українського народу. Ця боротьба послаблювалася релігійною роз'єднаністю народу. З різних мотивів і за різних обставин кількість уніатів (греко-католиків) збільшувалася, насамперед у Галичині, де сильнішим був тиск католицизму. В уніатство переходили навіть відомі православні релігійні ідеологи. Наприклад, визначний церковний і культурний діяч М. Смотрицький у 20-х роках XVII ст. прийняв греко-католицизм. На початку XVII ст. в Україні вже не було жодного православного єпископа.

З іншого боку, греко-католицька церква не мала рівних прав з католицькою. Більше того, католицьке духовенство негативно ставилося до унії, бо вона нібито стала на заваді подальшому окатоличенню українського та білоруського народів. Королівська влада віддавала греко-католикам перевагу над православними, хоча визнавала їх «нижчими» від католиків. Однак об'єктивно греко-католицька церква відігравала роль культурного містка між Україною і Західною Європою.

На оборону православної церкви стало козацтво. Загострилася міжконфесійна боротьба. Козаки не допустили переїзду до Києва греко-католицького митрополита Іпатія Потія і його наступника *Йосифа-Веляміна Рутського*. 1615 р. у Києві виникло *Богоявленське братство*, а при ньому й школа. У Києво-Печерській лаврі архімандрит Єлисей Плетенецький заснував друкарню і видавав книжки, які сприяли зміцненню православної віри.

Іван (Іов)
Борецький

Однією з видатних постатей України першої третини XVII ст. був Іван (Іов) Борецький, родом із Галичини. У 1604 р. він призначається ректором Львівської братської школи, у 1615–1616 рр. – ректором Київської братської школи, згодом стає ігуменом Михайлівського монастиря у Києві.

І. Борецький був автором низки полемічних творів на захист православ'я. Він вважав, що недостатня освіта була головною причиною занепаду культурно-національного життя в Україні. У творі «Пересторога» І. Борецький пише: «Вельми зашкодило державі Руській, що не могли поширити шкіл і наук всенародних і їх не засновували, бо коли б науку мали, то через несвідомість свою не прийшли б до такого занепаду».

Церковне життя в Україні
в першій половині XVII ст.

Іов Борецький

Греко-католицька (уніатська) церква

Після Берестейської унії й розколу в стані православних, унаслідок чого виникла греко-католицька церква, виявилось, що польський уряд не визнає за греко-католицькими єпископами прав, які мали католицькі єпископи, зокрема вони не дістали місць у сеймі. Польські керівні кола не хотіли визнавати греко-католицьку церкву, з огляду на етнічну приналежність її віруючих. Православні, зі свого боку, почали звинувачувати їх у зраді православ'я. Почалося взаємне переслідування українців – православних і греко-католиків. Точилася гостра ідеологічна боротьба між конфесіями, грабувалися і руйнувалися церкви й монастирі, раз по раз відбувалися криваві сутички. Зрозуміло, що така боротьба перешкождала консолідації національних сил для протистояння покатоличенню українського народу.

Після смерті М. Рогози греко-католицьким митрополитом став Іпатій Потій (1600–1613) – єпископ володимирський і берестейський. Резиденцією І. Потія було Вільно, бо козаки не впустили його до Києва.

Це був один з головних ідеологів Берестейської церковної унії, людина дуже освічена й багата (з магнатського роду). У проповідях і друкованих творах він намагався довести, що українська церква завжди була католицькою, а Берестейська унія лише узаконила те, що вже нібито існувало.

Спираючись на підтримку короля та певної частини шляхти, греко-католики на чолі з І. Потієм почали силоміць відбирати у

Великий вплив на піднесення національно-культурного життя в Україні мав київський освітній осередок, до якого належав І. Борецький. У боротьбі за відстоювання православ'я гурток спирався на українське козацтво. Гетьман П. Сагайдачний під час перебування в Україні єрусалимського патріарха Феофана переконав його в необхідності висвятити нових православних єпископів і київського митрополита Іова – Івана Борецького (1620).

1625 р. Іов споряджає посольство в Москву з проханням взяти православну Україну під царський захист. Московський уряд відмовив, остерігаючись відкритої конфронтації з Польщею. Помер І. Борецький у 1631 р.

православних храмів й монастирів та віддавати в руки греко-католицьким єпископам. Православних священників насильно примушували зрікатись православ'я і приймати греко-католицизм.

За митрополита Йосифа-Велямина Рутського (1613–1637) греко-католицька церква також пережила внутрішню реформу. Зокрема, було реорганізовано чернече життя, посилено дисципліну серед духовенства, створено семінарії. Від папи римського він домігся декрету, який забороняв греко-католикам перехід у католицьку віру. Крім того, Й.-В. Рутський боровся за чистоту грецького обряду в богослужінні, за церкву, у якій закріплювалися б українські звичаї. Богослужіння в храмах відбувалося церковнослов'янською мовою, у яку включалася велика кількість слів з народної лексики. Отже, змін зазнавали обидві церкви, але водночас посилювалося роз'єднання народу. Як тоді казали, «Русь нищить Русь», тобто українці протистояли українцям.

Українська церква опинилася перед загрозою повного занепаду. З огляду на це, у середовищі вищих православних і уніатських ієрархів виникла ідея об'єднання обох церков шляхом утворення Київського патріархату, який мав би власне самоврядування, але при верховній владі папи римського. Однак справа об'єднання, започаткована М. Смотрицьким і Й.-В. Рутським, не вирішувалася тривалий час. Король Владислав IV у 1632 р. видав *«Пункти заспокоєння обивателів грецької віри»*, згідно з якими поділилися єпархії та узаконювалося існування двох митрополитів. Православним митрополитом став у 1633 р. *Петро Могила*, який до того був архімандритом Києво-Печерської лаври.

**Петро
Могила**

П. Могила народився 21 грудня 1596 р. в сім'ї молдавського господаря Симеона й угорської князівни Маргарети. Польська історична геральдика пов'язує родівід Могил із римським родом Сцевол. Узагалі, рід Могил пов'язаний з Україною. Двоюродні сестри П. Могил були віддані за синів польських магнатів, які мали маєтності в Україні, – Вишневецьких, Корецьких, Потоцьких. Його батько й два дядьки дотримувалися пропольської орієнтації. Проте Єремія і Симеон були прихильниками непорушності свобод православної церкви, більше того, на їхні пожертви у Львові була збудована церква Львівського братства на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Двоюродна сестра П. Могил Раїна Вишневецька заснувала православний Мгарський монастир біля м. Лубен – володіння Вишневецьких; а менша, Анна, яка була одружена з краківським воєводою С. Потоцьким, залишалася православною й стала членом Львівського Успенського братства.

Церковне життя в Україні
в першій половині XVII ст.

«Бесіди»
Іоанна Златоуста.
Титул. 1623 р.

Після смерті Симеона у 1607 р. родина Могили переселилася до Польщі. На той час П. Могили виповнилося 11 років. Львівське братство дало добру освіту синові свого мецената. Потім він навчався у вищих навчальних закладах Польщі та Західної Європи. Петро досконало знав українську, польську, румунську, латинську й грецьку мови, мав добру світську й релігійну освіту. П. Могила був старшиною польської армії і під опікою коронного канцлера й гетьмана С. Жолкевського брав участь у битві з турками під Цецорою і Хотиним.

Невідомо, з яких причин у 1621 р. П. Могила переселяється до Києва і незабаром отримує сан киево-печерського архімандрита. На цій посаді він, крім турботи про оздоблення й збагачення

Киево-Печерської лаври, велику увагу приділяв виданню книг релігійного змісту. За 5 років у Лаврській друкарні їх вийшло 15. У Києві П. Могила познайомився й потоваришував з митрополитом І. Борецьким, який мав великий вплив на формування його релігійного світогляду.

Найзначнішою справою П. Могили було перетворення заснованої Є. Плетенецьким Лаврської школи у вищий навчальний заклад. Він вступив до Київського Богоявленського братства, котре мало свою школу. А в 1632 р. внаслідок злиття братської школи з лаврською виникла **Києво-Могилянська колегія** (пізніше – академія).

Незабаром П. Могила обрали київським митрополитом, і затвердив його в цьому званні король. Ісайя Копинський, котрий до того обіймав цю посаду, через певний час боротьби був змушений поступитися місцем новому митрополитові. 14 років П. Могила займав цю посаду. Він помер наприкінці 1647 р. і похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Створена ним Києво-Могилянська академія збереглася до наших днів. За великі заслуги перед православною церквою 12 грудня 1996 р. П. Могила був канонізований, тобто причислений до лику святих.

Церковна реформа

Для відновлення авторитету й сили православія П. Могила провів ґрунтовну реформу церкви. Він розпочав її введенням суворої дисципліни й моральності серед ченців і духовенства. Для нагляду за охороною юридичних прав церкви та розгляду судових справ

були введені посади двох митрополичих намісників, започатковано єпархіальні собори за участю всіх священників єпархії. Загальноцерковний Помісний собор провели у 1640 р., і він виявився останнім до з'єднання української православної церкви з Московською патріархією (1686). Для слідства й церковного суду над духовенством створили Духовну консисторію.

Перешкодою у реорганізації церкви було право патронажу магнатів над церквами у межах їхніх володінь. Крім того, з розвитком братств в Україні посилився вплив мирян на церковні справи, часто братства підпорядковували собі духовенство. П. Могила вважав неприпустимим, щоб влада мирян перевершувала владу духовенства. Ці перешкоди П. Могила подолав двома шляхами: він дістав від константинопольського патріарха грамоту, за якою вся українська церква підпорядковувалася тільки йому; зібрав навколо себе освічене духовенство, яке перебрало на себе церковні справи. Свій внесок у врятування православної церкви у найскрутніші для неї часи братства зробили. Настала нова доба, яка вимагала консолідації церкви.

**Ідея
зближення
церков**

П. Могила був прибічником союзу між православними і католиками. Він вважав, що союз можливий при збереженні внутрішньої незалежності – автокефалії. Компроміс міг бути у догмах, але не в обрядності, яка витворювалася «різними історичними умовами, тому в неї вноситься елемент національний».

Церковне життя в Україні
в першій половині XVII ст.

Миколаївська церква
в с. Колодному Закарпатської обл. XV–XVIII ст.

Захищаючи східний обряд, П. Могила обороняв специфічні вірування українського народу. Він вважав, що українська православна церква повинна мати автокефалію у своїй внутрішній організації, що не виключало визнання вселенськості християнської церкви, тобто порозуміння між Константинополем і Римом. Це на той час була досить революційна ідея. Тому вона не знайшла підтримки ні в українському суспільстві, ні в католицькому світі.

Отже, релігійна ситуація в Україні наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. була складною і драматичною. Як у Західній Європі в XVI ст. від католицизму відокремився протестантизм, так і в Україні й Білорусії від православної церкви відокремилася греко-католицька.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає зв'язок між релігією і культурою?
2. Що споріднює і що відрізняє І. Борецького і П. Могилу?
3. Чим була викликана необхідність проведення церковної реформи?
4. Спробуйте визначити причини ворожого ставлення католиків до греко-католицької церкви.

ДОКУМЕНТ

Про яку важливу подію йдеться в документі?

Військовий лист гетьмана І. Петрижицького і всього Війська Запорозького (12 березня 1632 р.)

Во имя Отца и Сына и Святаго Духа, Пресвятыя и Животворящия Троицы, ку вечной тоей речи памяти станься, аминь. Мы, Иван Петрижицкий гетман, асаулове, полковники и все Войско его королевской милости Запорожское, видячи, иж их милость господинове отцеве й пастыреве наши, все духовенство православное посполу з старшим и зверхнейшим своим, его милостию господином отцем митрополитом кир Исаею Копинским, тутеж их милост панове шляхта, обыватели воеводства Киевского, и все инныи уписные до Братства киевского православного, послушенства святейшого архієпископа константинопольского, патріарха вселенского, при церкви святых Богоявленій в Києве уфундованого, згодне и едностайне просили превелебнейшаго его милость господина отца кир Петра Могилу, воеводича земель Молдовских, на той час будучого архимандрита печерскаго киевского, абы школы, от его милости в монастырю Печерском киевском на подпору всего православія восточного фундованіи и в них будучих учителей, братію того ж монастыря Печерского Киевского перенести зезволил до Києва, на месце при церкви выш помененной святых Богоявленій брацкой киевской, и там оные веспол з учителями их вечно уфундовати...

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. I. – С. 418.

§10. КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XVII ст. ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Після поразки повстань Після трагедії в урочищі Солониця, де козаки втратили свої кращі сили, артилерію, бойові знамена й клейноди, вони на деякий час припиняють антипольську боротьбу. Проте невдовзі після придушення повстання під проводом С. Наливайка потреба в козаках виникла знову. Польща, втручаючись у молдавські справи, звернулася до козаків по допомогу. Запорозжці погодилися за умови повної реабілітації козаків, відновлення їхніх привілеїв і прав.

Ім було це обіцяно, і козаки взяли участь у війні. У 1600–1602 рр. козацьким гетьманом був *Самійло Кішка*, який домігся від уряду «дарування провин». Водночас король посилав козаків у військові походи в Молдавію, Сємїграддя, далеко й холодну Ліфляндію. У ліфляндському поході багато запорожців загинуло від голоду й холоду, бо уряд не платив обіцяних грошей і не забезпечив козаків необхідною амуніцією.

Самійло Кішка

Уособленням найкращих рис українського козака, людиною героїчною й кмітливою постає в однойменній історичній думі Самійло Кішка – цей славнозвісний козацький ватажок. У ній ідеться про повстання невольників на турецькій галері 1599 р., очолене С. Кішкою.

С. Кішка народився на Брацлавщині. Був обраний запорозьким гетьманом. Під час одного з морських походів у середині 70-х років XVI ст. потрапив у турецький полон. 25 років він був невольником на турецькій галері. Скориставшись висадкою турків на берег біля м. Гезлева (Євпаторії) і обдуривши варту, С. Кішці вдалося здобути ключі й відімкнути замки ланцюгів. Невільники дочекалися повернення турків, перебили команду й повернулися в Україну.

С. Кішка незабаром був знову обраний запорозьким гетьманом. Січовики поважали його не лише за хоробрість, а й за мудрість, бо вмів ладити з королівською владою заради збереження козацьких вольностей і прав, значно урізаних після поразки повстань К. Косинського й С. Наливайка.

Загинув С. Кішка далеко від рідної землі, у Лівонії, куди в 1602 р. за наказом короля відправився з 2 тис. козаків. Та слава про нього навіки залишилася в пам'яті українського народу.

Турецько-татарські напади

Не минало й року, щоб турки й татари не вторгалися в Україну, не спалювали її сіл і містечок, не вбивали людей, не брали ясир. Річ Посполита не могла забезпечити захист своїх південних володінь від цієї агресії. Замки й фортеці на кордоні зі Степом перебували в занедбаному, напівзруйнованому стані. Вони підтримувалися й оборонялися лише силами міщан і козаків. Ось про що свідчать літописи: 1589 р. численне татарське війсь-

Козацтво на початку XVII ст.
Петро Сагайдачний

Турецький вершник

ко вторглося на Поділля й дійшло до Львова. Воно захопило величезний ясир – чоловіків, жінок, дітей. Лише завдяки козакам, які перестріли нападників у Дикому Полі, полоненикам пощастило повернутися додому.

1616 р. татари вторглися на Поділля, «умиваючи по лікті руки в нашій крові й спустошуючи все вогнем і мечем». Хан похвалявся, що знищив тоді 200 сіл та містечок і що кожен татарин захопив не менше семи невільників.

Боротьба з турецько-татарською агресією була одним із головних завдань українського козацтва.

**Творці
унікального
бойового
мистецтва**

З кінця XVI ст. до запорожців направляють своїх послів уряди різних держав з метою залучити їх до себе на службу. І не дивно. Адже запорозька піхота тоді вважалася найкращою в Європі. У бою піші козаки шикувалися в три ряди: перший стріляв, другий подавав, а третій заряджав зброєю. Запорожці вміли штурмом брати фортеці й воювати на морі. Кіннота ж йшла на ворога лавою у вигляді півкола, одночасно атакуючи з фронту й флангів та заходячи в тил бойового порядку противника.

Для швидкого оповіщення козаків про наближення ворога та про збір в умовленому місці запорожці використовували *фігури* – високі дерев'яні вежі з сухим хмизом зверху, які за допо-

Козацький табір

могою спеціального пристрою запалювалися. З іншої вежі вартові, побачивши дим, запалювали хмиз на своїй вежі. У такий спосіб козаки дуже швидко могли організувати відсіч ворогові.

Військова майстерність козаків вироблялася в умовах рівнинної степової місцевості. Тому тільки запорожці застосовували такий вид бойового порядку, як *табір*. Це тимчасове чотирикутне укріплення зі скріплених між собою возів козаки покривали хмизом, очеретом і травою та прикидали землею. Такий табір швидко можна було розібрати й передислокувати на інше місце. Не випадково сучасники називали табір «рухомою фортецею».

На його зовнішніх рядах були розташовані гармати, а біля возів крокували готові до бою козаки з вогнепальною зброєю. Все піше військо йшло між возами всередині цього прямокутника, а в самому центрі вели коней. Спереду і ззаду прямокутник прикривала кіннота. При зупинці табір замикався возами. Якщо це укріплення було тривалим, то довкола нього копали шанці, робили «вовчі ями» і т. ін. Могли й не засипати вози землею, їх просто ставили щільно в один ряд, один до одного, голоблями назовні і скріплювали колеса ланцюгами. За таким укріпленням ховалося все військо й успішно оборонялося.

Уперше у світовій військовій практиці запорожці застосували такий засіб оборони від вогню ворога, як самоокопування, значно пізніше він був використаний іншими арміями світу – так само, як і траншеї.

Військове мистецтво запорожців вдосконалювалося й змінювалося з урахуванням європейської бойової практики та нових тактичних засобів ведення війни. 1632 р. польський вчений Ш. Старовольський видав у Німеччині книгу «Полонія» («Польща»), де є характеристика козацького війська: «У своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових справах вони не поступаються жодній нації у світі».

Козацтво на початку XVII ст.
Петро Сагайдачний

Майстри морських походів

Козацьку флотилію очолював похідний отаман. На щоглі його човна був знак командувача. Щоб потрапити в море, слід було спуститися вниз Дніпром, гирло котрого надійно стерегли турки, спорудивши фортеці Кизи-Кермен, Тавань, Аслам-Кермен. Обороняли вихід у Чорне море міста-фортеці Очаків і Кінбурн.

На підході до гирла Дніпра козацький флот розташовувався в очеретах, чекаючи темної ночі. Пильні турки перетинали Дніпро ланцюгами, щоб не дати можливості козацьким суднам вийти в море, а також щоб їхній брязкіт вночі виявив запорожців. Та козаки ланцюгами скріплювали кілька десятків колод і сторчма пускали їх на цю перепону. Брязкіт ланцюгів і стукіт колод викликали шалений вогонь берегового охоронного гарнізону турків. Та як тільки він припинявся, козацькі чайки стрімко

пропливали повз турецькі фортеці, а вже через 36–40 годин морського плавання, орієнтуючись по зорях на нічному небі, флотилія досягала турецьких берегів.

Тривога охоплювала все узбережжя Османської Порти. Козаки висаджувалися на берег, залишаючи в кожному човні по два козаки й два джури, для яких це було головне випробування. Згодом джури ставали справжніми козаками.

Завершивши бойову операцію, козаки поверталися на Січ. Вхід у гирло Дніпра, як правило, перекривав турецький флот. Та й тут запорожці вміли перехитрити ворога. За 10–12 км від Очакова вони висаджувалися на берег і по долині перетягували свої човни волоком (12 км). Через декілька днів, у такий спосіб обійшовши ворога, вони вже плили вверх Дніпром. Використовували вони іноді й інший шлях – через Донський лиман. Ідучи в далекий та небезпечний морський похід, козаки виконували ряд завдань: змушували турків і татар при кожному місті-фортеці тримати великі гарнізони, чим стримували походи орд на українські землі, руйнували фортеці й арсенали, визволяли невольників, здобували військові трофеї та майно.

Траплялося, що запорожці нападали й на турецькі галери. Чайки були малопомітні серед морських хвиль, маневрові, швидкохідні, стійкі, легко атакували великі неповороткі судна.

«Доба героїчних походів»

Перші два десятиріччя XVII ст. були періодом найуспішніших морських походів запорожців. Інколи запорожці йшли в морські походи самі або погоджували свої дії з донськими козаками. У поході 1600 р. було захоплено 10 турецьких галер з усіма припасами, козаки напали на порт Варну, визволили полонених і взяли здобич – 180 тис. золотих. Навесні 1602 р. запорожці на 30 чайках і відбитих у турків галерах вийшли в море й розбили під Кілією турецьку ескадру.

1608 р. запорожці пішли в сухопутний похід на Кримське ханство, здобули Перекоп і зруйнували його укріплення, а вже наступного року вони, запливши на

Здобуття Кафи
запорожцями. Гравюра.
1622 р.

16 чайках у гирло Дунаю, спалили міста-фортеці Ізмаїл, Кілію і Білгород. 1614 р. запорожці двічі перепливали Чорне море й штурмували турецькі прибережні міста Трапезунд і Синоп. Навесні 1615 р. на 80 чайках козаки напали на околиці турецької столиці Стамбул, спалили гавані Мізевни й Архіокі. Коли ж турецький флот наздогнав козаків у гирлі Дунаю, вони, захопивши турецькі кораблі, спалили їх біля Очакова. За наказом султана татарська орда напала на Волинь

і Поділля, щоб помститися запорожцям. Однак турецький флот, що відправився проти козаків у Дніпровський лиман, був розбитий ущент.

1616 р. запорожці здійснили один з найзначніших своїх морських походів – на Кафу, невільничий ринок у Криму. Тоді козаки знищили 14 тис. турецьких воїнів, потопили турецькі галери («каторги»), визволили багато полонених. У цих боях особливо прославився запорозький ватажок *Петро Сагайдачний*.

Взагалі козаки ніколи не ставили своїм завданням завоювання чужих територій. Нападаючи на міста-фортеці, винищуючи турецький флот, запорожці тим самим послаблювали військову силу противника, знищували фортечні гарнізони й здобували трофеї. А найголовніше – визволяли полонених, захоплених турками й татарами під час набігів на українські та московські землі.

Морські походи приносили славу запорожцям і сприяли піднесенню їхнього авторитету в європейському світі. Посол Венеції в Криму італієць Дасколі Д'Ортелі свідчив: «Козаки такі відважні, що не лише за рівних сил, але й 20 чайок не бояться 30 галер падишаха, як це видно щорічно на ділі».

А це характеристика турецького хроніста Мустафи Наїми: «Можна впевнено сказати, що не знайти в усьому світі людей більш відважних, які б менше думали про життя або менше боялися смерті. Як розповідають досвідчені у військових справах люди, ця боротьба своїм умінням і хоробрістю у морських битвах переважає всі інші народи».

Гетьман За своїм походженням Петро Конашевич-Сагайдачний був шляхтичем із Самбірського повіту в Галичині. Здібного хлопця батько віддав до Острозької академії, де він навчався 8 років. Деякий час працював приватним учителем у київського міського судді. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. П. Сагайдачний став запорозьким козаком. На Запорозжжі виявилися його найкращі якості: сміливість, військові та адміністративні здібності, розсудливість, висока культура. Він був організатором морських походів на Кримське ханство й Османську імперію, зокрема походів на Очаків, Перекоп, Синоп і Кафу.

Петро Конашевич-Сагайдачний. XVIII ст.

Козацтво на початку XVII ст.
Петро Сагайдачний

П. Сагайдачний обирався обозним, кошовим отаманом. А невдовзі, у 1616 р., за великий авторитет, військове уміння, удачу в походах його обрали гетьманом.

Період гетьманування П. Сагайдачного був дуже складним. Одним з перших результатів його діяльності було встановлення дисципліни в козацькому середовищі. **Окремі козацькі загони він зумів перетворити на військо з суворою дисципліною.**

Польща під тиском турків намагалася припинити кримсько-турецькі походи козаків, значно обмежити козацький реєстр, але здійснити цього їй не вдалося. А незабаром козаки знову стали в пригоді Польщі. 1618 р. король Сигізмунд III віддав наказ реєстровим козакам П. Сагайдачного рушати походом на Москву, щоб допомогти королеви Владиславу. Гетьман одразу ж висунув свої вимоги: розширити права українського народу й припинити утиски православних. 20-тисячне козацьке військо П. Сагайдачного взяло Путивль, Лівни, Єлець, Шацьк і, підступивши до Москви, з'єдналося з військом королеви. Гетьман стояв біля Арбатських воріт, проте Москву не штурмував. Повернувши на Калугу, козаки пішли на Київ. Причини таких дій П. Сагайдачного невідомі. Можливо, він хотів своїм походом продемонструвати силу й значення запорозького козацтва, можливо, в Московській державі вбачав потенційного союзника у майбутній боротьбі з Польщею.

Патріарх єрусалимський
Феофан. XIX ст.

На захист православ'я Повернувшись з московського походу, П. Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Це означало, що фактично гетьман поширює свій титул на всю козацьку Україну, бере під захист усе православне населення України й повертає Києву значення її культурно-релігійного центру. Отже, козацтво перетворилося на провідну силу українського суспільства в його визвольній боротьбі.

На захист православ'я був скерований наступний крок П. Сагайдачного: сприяння висвяченню єрусалимським патріархом Феофаном нового православного київського митрополита й п'ятих православних єпископів для єпархій.

Після вдалого походу на Перекоп і звільнення полонених, захоплених татарами під час нападу на землі Московської держави, П. Сагайдачний спорядив до Москви *посольство П. Одиця*. Посольство доставило до Москви звільнених полонених і розпочало переговори про спільні дії проти татар і турків, а також про певний тиск московського уряду на Польщу у справі захисту православних. Продовженням переговорів було спорядження до Москви того ж року посольства київсько-митрополита І. Борецького.

Польща внаслідок походу на Москву уклала з нею вигідне Деулінське перемир'я (1618), діставши Смоленськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб та інші міста. Козацький реєстр зменшився до 3 тис. чоловік. Невдовзі козакам було заборонено ходити на Крим і Османську імперію.

Битва під Цецорою Незважаючи на перемир'я, польські найманці (лісовчики) допомагали союзникові Польщі австрійському імператорові Фердинанду у війні з турецьким васалом воєводою Семиграддя (Трансільванії) Габором. Крім того, до султана доходили відомості про планування козаками великого морського походу. Турки почали готуватися до війни проти Речі Посполитої. Єдине, що могло відвернути війну, – це знищення поляками прикордонних українських міст-фортець та ліквідація козацтва.

У липні 1620 р. козаки на двохстах човнах здійснили успішний морський похід на Стамбул, потім здобули і спалили Варну. Туреччина оголосила війну Речі Посполитій. Влітку 1620 р. турецько-татарські війська вступили в Молдавію. Польське військо коронного гетьмана С. Жолкевського чисельністю 5 тис. чол. 1620 р. зустрілося з великим турецько-татарським військом біля *с. Цецори* поблизу Ясс. Поляки були вщент розбиті, Жолкевський загинув. У бою загинув і чигиринський сотник Михайло Хмельницький, а його син, майбутній гетьман Богдан Хмельницький, потрапив у полон. Як пояснює причину поразки поляків літописець, С. Жолкевський «без козаків війну вів і мовив так: “Не хочу я разом з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свиней пасти”».

Залишившись без армії, польський уряд вимушений був звернутися по допомогу до козаків. До спільного з поляками походу закликав козаків і єрусалимський патріарх. Козацька рада ухвалила взяти участь у війні, але згоду свою

Турецьке сідло. XVII ст.

обумовила збільшенням реєстру, ліквідацією обмеження в правах та привілеях, визнанням православного митрополита І. Борецького та відмовою від призначення урядом гетьмана реєстрових козаків. З цією ухвалою П. Сагайдачний з посольством поїхав до Варшави.

Хотинська битва

А тим часом 160-тисячне турецьке та 100-тисячне татарське військо, очолюване молодим султаном Османом II, виступило проти Польщі.

Це змусило уряд піти на значні поступки козацтву. Наставлено го поляками старшого над реєстровими козаками Яцька Бородавку було усунено з посади, а гетьманом реєстрового козацтва, якого визнавали і запорожці, затверджено П. Сагайдачного.

Схема Хотинської битви.
Гравюра Л. Крионовича.
1763 р.

Гетьман на чолі 40-тисячного війська вирушив до міста-фортеці Хотина, де табором стояло польське військо Яна Ходкевича. Наступного дня турецьке військо також підійшло до Хотина і одразу ж вдарило на ще недостатньо укріплений козацький табір, розміщений на передових позиціях об'єднаних військ Речі Посполитої.

Турки й татари розраховували розбити козаків, а потім, уже без особливих труднощів, – польське військо. Козаки, підтримані поляками, дали туркам належну відсіч. Наступного дня супротивник знову пішов атакою на козацький табір, але козаки знову дали відсіч і навіть перейшли в контратаку. Найжорстокіша битва відбулася на третій день, 4 вересня. Проте й цього разу козаки не лише відбили наступ, а й, вийшовши з табору при підтримці поляків, вибили турків з їхніх позицій, понищили їхні гармати та захопили обоз.

Командування мало намір дати вирішальний бій туркам 12 вересня. Основна роль у наступі знову відводилася 20 тис. кінних та піших козаків, які вночі мали підкрастися до табору турків і здійснити напад. Козаки вже майже дісталися турецьких шатер, як пішов дощ, від якого міг змокнути порох у рушницях. Я. Ходкевич наказав відступити.

У таборі почалося невдоволення. Козаки вимагали від П. Сагайдачного покинути поляків і повернутися в Україну. Тільки завдяки авторитету гетьмана вдалося втримати козаків від відступу. Дізнавшись про смерть Я. Ходкевича, турки 28 ве-

ресня усіма силами вдарили на польське і козацьке військо. Однак цей напад також не мав успіху, а тому наступного дня турки запропонували переговори.

У **Хотинській війні 1620–1621 рр.** вирішальну роль відіграли українські козаки на чолі з П. Сагайдачним. Це визнавали навіть польські хроністи та історики. У боях гетьман П. Сагайдачний отримав численні поранення. Сучасники свідчать, що додому він повертався на подарованому королевичем Владиславом возі в супроводі королівського лікаря. 22 квітня 1622 р. легендарний гетьман помер у Києві. Власне майно він заповів поділити на три частини – дружині й двом братським школам (Київській та Львівській). Поховали його в Богоявленській церкві Братського монастиря. Їм'я гетьмана Петра Сагайдачного стоїть в одному ряду з найвизначнішими постатями українського народу.

Петро Сагайдачний.
Гравюра. 1622 р.

Козацтво на початку XVII ст.
Петро Сагайдачний

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З якою метою запорозькі козаки здійснювали морські походи до турецьких берегів?
2. Які основні причини призвели до війн Речі Посполитої з Османською імперією?
3. Назвіть основні причини поразки й перемоги військ Речі Посполитої в битвах під Цецорою та Хотиним.

ДОКУМЕНТ

Прочитавши уважно документ і матеріал розділу, розкажіть біографію Петра Конашевича-Сагайдачного.

Із книги київського поета Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...», виданої 1622 р.

...Про народження Петра варто розказати,
Як дорогу до наук став він прокладати.
У перемиських краях виріс у Підгір'ї,
В Церкві східної його виховали вірі,
Він пішов до Острога для наук поштивих,
Що там квітли як ніде за благочестивих
Тих князів, котрі там мудрість покохали,
І майно, і кошти на ті школи віддавали,
Щоби юні до наук схильності набрали
І для рідної землі корисні ставали.
Хай фундація б ота, Боже, в нас не зникла!

Славу нашу б підняла, як чинити звикла!
 Конашевич, в Острозі досить літ проживши
 І науки у письмі нашому заживши,
 Здібність у душі відкрив сильну до звитяжства,
 В Запорозьке він пішов славнее лицарство
 І отам немало теж, поміж них живучи,
 Діла рицарського скрізь пильно стережучи,
 Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,
 Мужньо з ним воно татар, турків розбивало.
 Він за гетьманства свого взяв був місто Кафу –
 Цісар турський там зазнав немало страху!

Марсове поле: Героїчна поезія на Україні Х – першої половини XVII ст. – К., 1988. – Т. 1. – С. 208–221.

§11. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПОВСТАННЯ У 20–30-х роках XVII ст.

Назрівання повстань Смерть П. Сагайдачного була великою втратою для козацтва й України в цілому. Серед козаків і міських братчиків розпочалася боротьба двох ідейних течій щодо відносин з Польщею. Послідовники П. Сагайдачного дотримувалися тези «через компроміси до вольностей», тобто вважали, що, йдучи на певні поступки Польщі, можна зберегти права й вольності козацтва та захистити православ'я. Їх підтримували заможніші козаки й більшість міщан. Рядові козаки й селяни-кріпаки вважали, що потрібні рішучі дії, а поліпшити своє життя можна тільки зі зброєю в руках.

Становище ускладнювалося ще й тим, що після Хотинської війни, яка принесла козацтву славу, уряд не тільки не виконав даних козакам обіцянок, а й не виплатив належну їм платню, більше того, зменшив козацький реєстр. Тобто з реєстру було викреслено багато козаків, які поповнили ряди «випищиків». Тому козаки вважали, що вони не повинні підкорятися королеві, й вели власну політику. Постійна загроза козацьких нападів змушувала султана тримати для охорони узбережжя значні військові сили.

На скарги султана польський король направляв на Запорозжя своїх урядовців, які вимагали від козаків припинити напади на Османську імперію, оскільки Польща з нею підписала перемир'я. Козаки вважали це образою, завданою їм королем після Хотинської війни, тому відповіли: «Мир укладав король, а не ми!». Такі незалежні дії козаків дали підставу королеві у своїй інструкції на місцеві сеймики (1625) стверджувати, що козаки «зреклися підданства»: «Домашнє своєволля бере гору й так заповзято, що й самим нам тяжко, і із сильними сусідами нас роз-

сварює, забувши зовсім віру й підданство, вони уладили собі окрему державу – наступають на життя й майно невинних людей. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських вся управа, уся влада в руках козаків: захоплюють собі судочинство, закони встановлюють». Цей уривок – яскраве свідчення зростання авторитету козацтва в українському суспільстві, визнання населенням його керівної ролі.

Куруківська угода

Напружені відносини між урядом і козаками не могли довго тривати. У 1625 р. 30-тисячне польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Конецпольським вирушило на приборкання козаків. Йому протистояло Військо Запорозьке *Марка Жмайла*, до якого приєдналися повстанці з міщан і селян. Головна битва відбулася неподалік м. Крилова біля Курукового озера. Сили були нерівними. Наслідки бою можна було передбачити, хоча поляки так і не змогли здобути укріплених позицій запорожців. Зрештою, справу вирішив не бій, а суперечності серед козаків. Помірковані запорожці під проводом Михайла Дорошенка вступили в переговори з поляками.

Польські комісари й козацька старшина підписали так звану *Куруківську угоду*. Згідно з нею, козацький реєстр налічував 6 тис. чоловік, інші повинні були повернутися до своїх колишніх панів, а таких козаків було майже 40 тис. Старшині та реєстровцям визначалася платня з королівської казни. Реєстровці обирали свого гетьмана, але затверджувати його повинен був король. Жити реєстровці могли тільки на державних землях («королівщинах»). Згідно з угодою, було створено 6 козацьких полків як військові і територіально-адміністративні одиниці – Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський.

Угода певною мірою задовольняла інтереси лише заможного козацтва. А рядові козаки («випищики») залишилися незадоволеними. Примусити їх повернутися до своїх панів ніхто не міг. Вони пішли на Низ (на Запорозжя), де був головний центр козащини й центр формування сил для боротьби з Польщею. Старшина намагалася скерувати їхню енергію на походи проти татар і турків. В одному з таких походів у Крим загинув гетьман *Михайло Дорошенко*. Це той визначний козацький ватажок, який згадується у народній історичній пісні «Ой на горі та женці жнуть».

Михайло Дорошенко

М. Дорошенко, дід майбутнього гетьмана Петра Дорошенка, за гетьмана П. Сагайдачного служив хорунжим. Разом з П. Сагайдачним він був у далеких походах, зокрема брав участь у Хотинській битві 1621 р. Це був розумний та відважний воїн. Після героїчної смерті П. Сагайдачного за короткий час гетьманську

булаву тримали Д. Барабаш, О. Голуб. Нарешті булава знайшла свого гідного володаря – Михайла Дорошенка.

Гетьманування М. Дорошенка припало на складний період. Шляхетська Польща посилила наступ на український народ і православну церкву, на права Війська Запорозького. З півдня тиснули осмілілі після смерті П. Сагайдачного турки і татари. Саме М. Дорошенкові довелося після розгро-

му повстання під проводом М. Жмайла підписувати Куркувську угоду з поляками (1625). Він належав до поміркованої течії козацтва, котра вважала необхідним не йти на відвертий конфлікт з польською владою задля збереження своїх «вольностей».

М. Дорошенко реорганізував реєстрове козацтво, утворивши 6 полків як територіально-адміністративні і військові одиниці. Реєстрове військо в цей час нараховувало 6 тис. козаків. У 1626 р. він розбив велику кримську орду, котра прорвалася аж до Білої Церкви.

У 1628 р. склалися сприятливі умови для морського походу на турецькі володіння. Оттоманська Порта в цей час зайнята була приборканням свого васала – Кримського ханства, хан якого Шагін-Гірей почав боротьбу за незалежність. М. Дорошенко на чолі 4-тисячного козацького війська на швидкохідних чайках дістався до прибережних турецьких фортець. Козаки звільнили багато українських невільників, захопили зброю і попливли назад. Великий галерний флот турків побоювся вступати в бій і відступив до берегів. Незабаром 150 запорозьких чайок з'явилися під мурами Стамбула. З боєм увірвалися козаки до турецької столиці, взяли великі трофеї і майже безперешкодно повернулися додому. Через деякий час туди ж було здійснено й третій похід. Воєнні сили Османської імперії були приборкані. Походи М. Дорошенка наводили жах на турків і принесли йому славу по всій Україні.

Ще у 1624 р. між Військом Запорозьким та кримським ханом Магмет-Гіреєм і калгою Шагін-Гіреєм було укладено угоду про спільні дії проти ставленика турецького султана в Криму Джанібек-Гірея. Очолювані М. Дорошенком козаки у 1628 р. прийшли в Крим і, об'єднавшись з військами Шагін-Гірея, завдали серйозного удару ворогові. Вже була близькою перемога. Та як тільки в бою загинув Шагін-Гірей, його воїни перейшли до Джанібек-Гірея і стали вбивати козаків. У цьому бою загинув славний гетьман М. Дорошенко. А козакам удалося вирватися з оточення, з боями вони пройшли весь Крим і повернулися на Січ.

Турецький кинджал.
XVII ст.

Повстання 1630 р. Суперечності між реєстровими козаками й запорожцями призвели до того, що вони почали обирати собі окремих гетьманів. У 1629 р. запорожці обрали гетьманом досвідченого й відомого успішними морськими походами *Тараса Федоровича Трясила*. А вже наступного року він очолив козацько-селянське повстання. До повстанців приєдналися й реєстрові козаки.

У 20–30-ті роки XVII ст. національно-визвольний рух перемістився в Лівобережну Україну. Це обумовлювалося насамперед тим, що там, де раніше відбувався процес заселення і господарського освоєння (колонізація) земель, завершувався термін пільг, наданих слобожанам, після чого власники примушували їх відбувати панщину. Тому слобожани, тікаючи від панщини, поповнювали ряди запорозьких козаків, а під час повстань ставали їх учасниками.

Повстання охопило Полтавщину, Київське Полісся й Запорожжя. Повстанці нападали на панські маєтки, вбивали власників, управителів, орендарів, шинкарів. Головні бої відбулися під Переяславом. Найкровопролитнішим був бій **15 травня 1630 р.**, названий *«Тарасовою ніччю»*. Козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо С. Конєцпольського, який змушений був піти на переговори, наслідком чого стало збільшення козацького реєстру до 8 тис. осіб.

Проте суперечності між реєстровими козаками й запорожцями не припинилися, а загострилися ще більше. Реєстровці потрапили під магнатсько-шляхетський вплив. А запорожці прагнули розширити свої привілеї, виявляли свою незалежність. Тим більше, що їхній міжнародний авторитет був досить високим. До них по допомогу зверталися уряди різних європейських держав, які брали участь у Тридцятилітній війні (1618–1648). Правителі держав і дипломати, як свідчать історичні джерела, навіть обговорювали питання, чи не можуть запорожці створити свою незалежну від Речі Посполитої «державу».

«Пункти заспокоєння»

У 1632 р. помер король Сигізмунд III. Козаки зробили спробу домогтися участі своїх представників у сеймі, на якому обирався новий король, але їх туди не допустили. Вони вимагали скасування реєстру, щоб урівняти всіх козаків, повернути права й майно православній церкві. На сеймі православних підтримав литовський магнат Криштоф Радзивілл. Незважаючи на бурхливий протест католиків, новообраний король Владислав IV пішов на поступки. Православна церква відновила права на відправлення богослужіння за своїм обрядом, володіння церквами й монастирями, друкарнями, школами, існування братств і обрання свого митрополита. Це були так звані **Пункти заспокоєння православних**. Поступки короля обумовлювалися як наданою колись козаками допомогою королевічці Владиславу в його бо-

ротьбі за престол московського царя, так і необхідністю не ускладнювати відносини з козаками в умовах польсько-московської війни, яка вже почалася. Однак ці «пункти заспокоєння» не принесли спокою, бо противники свободи віросповідання перешкождали їхній реалізації.

Спорудження на Дніпрі фортеці Кодак Щоб перетнути втікачам шлях на Запорожжя й приборкати козаків, С. Конецпольський запропонував урядові збудувати на Дніпрі біля гирла р. Самари фортецю. У ній передбачалося утримувати сильний польський гарнізон, який зміг би придушувати будь-яке повстання, оскільки всі вони починалися із Запорожжя.

Спорудженням *фортеці Кодак* керував французький інженер *Гійом Левассер де Боплан*, який перебував на польській службі.

У липні 1635 р. фортецю було збудовано. У ній розмістився гарнізон з 200 найманців-драгунів на чолі з французьким капітаном Ж. Маріоном.

Запорожці вбачали в будівництві фортеці небезпеку для себе. Здавалося, фортеця була незборимою: навколо неї глибокі рови, за ними височенні земляні вали, а на них – дубова засіка з вікнами й бійницями для гармат та рушниць. Брама в Кодаку була міцна, кована залізом, обабіч неї стояли дві вежі. Зі сходу й півдня фортецю захищали Дніпрові кручі, з півночі – глибокі байраки, із заходу лежав рівний степ, і тому тут були найміцніші укріплення.

Існує переказ, нібито С. Конецпольський, ідучи оглядати фортецю, глузливо говорив козакам, що тепер їхній вольниця настав кінець. Тоді ж присутній на оглядинах сотник реєстрових

Національно-визвольні
повстання у 20–30-х роках...

Фрагмент карти України Г. Л. де Боплана із зображенням Дніпра

козаків Богдан Хмельницький засміявся. «Ти чому смієшся?» – запитав гнівно Конецпольський. «Тому, ясновельможний гетьмане, – відповів Хмельницький, – що маю думку: все те, що людина може збудувати, вона може й зруйнувати».

Іван Сулима Восени 1635 р. з морського походу повернувся кошовий отаман І. Сулима. Скликана на Січі рада обрала його гетьманом. І тоді через два тижні фортецю було зруйновано, гарнізон перебито. Поляки відбудували її у 1639 р., а гарнізон фортеці збільшили втричі. Через 9 років після тривалої облоги фортецю візьмуть козаки Б. Хмельницького. Залишки фортеці у селі Старі Кодакі неподалік від аеропорту м. Дніпропетровська збереглися до наших днів. Узяття фортеці розпочало нове козацьке повстання, яке тривало недовго. Внаслідок зради реєстровців І. Сулиму та його прихильників схопили й відправили до Варшави. Там вони були страчені.

Повстання 1637–1638 рр. Антипольські настрої серед козацтва зростали, причому не лише серед «виписчиків», а й серед реєстрових козаків, які навіть ціною зради І. Сулими не домоглися собі привілеїв чи хоча б якихось полегшень.

Улітку 1637 р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну і Правобережну Україну. Його керівниками були талановиті полководці – **Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня, Карпо Скидан, Яцько Острянин (Остряниця)**. Селяни швидко вливалися в ряди повстанців і громили своїх панів.

У битвах **під Кумейками** (біля Черкас) і **Боровицею** (біля Чигирини) козаки зазнали поразки від польського війська, яке чисельно їх переважало. Почалися переговори, у яких посередником виступав польський комісар

Адам Кисіль (київський воєвода, прихильник козаків). Він переконав реєстровців погодитися на умови поляків, запевняючи, що Павлюк не буде покараний. Та коли Павлюк і колишній козацький гетьман Томиленко опинилися в руках поляків, їх було негайно страчено. Скидану й Гуні вдалося пробитися на Запорозжя.

Козаки змушені були дати розписку про свою покору. У ній згадується й ім'я військового писаря Б. Хмельницького. Польський гетьман Микола Потоцький призначив старшим над реєстровцями Іллю Караїмовича.

Яків Острянин. XV ст.

Незважаючи на обіцянку, реєстровцям не вдалося приборкати Запорозжя. Повстання тривало в Лівобережній Україні.

Навесні 1638 р. козаки на чолі з Я. Острянином вийшли із Запорозжя і розбили поляків під Голтвою. Проте загони Я. Острянина, захопившись переслідуванням відступаючих поляків, попали в засідку й були розбиті. Бої під Лубнами й Жовнином також закінчилися поразкою запорожців. Я. Острянин із частиною козаків перейшли кордон Московської держави й поселилися на Слобожанщині.

Незабаром козаки Д. Гуні змушені були також піти на переговори з урядовими військами й капітулювати. Сам Д. Гуня з частиною запорожців втік на Дон. А поранений Карпо Скидан потрапив у полон і, очевидно, був страчений.

Ординації 1638 р.

Ще до закінчення повстання польський сейм схвалив *«Ординації Війська Запорозького реєстрового»*. Згідно з «Ординаціями», реєстр міг включати 6 тис. козаків, інші оголошувалися кріпаками. При цьому ліквідовувалася виборність козацьких старшин.

Керівником козаків призначався комісар із шляхти. Те саме стосувалося осавулів і полковників. З козаків можна було обирати лише сотників і отаманів. Тоді ж чигиринським сотником став Б. Хмельницький. Селянам і міщанам заборонялося вступати у козаки і видавати за них заміж своїх дочок. Козаки мали право жити тільки в прикордонних містах (Черкасах, Каневі, Чигирині, Корсуні та ін.). Відбудовувався Кодак, збільшувався його гарнізон. Після поразки повстання козаки змушені були визнати польську «Ординацію». Здавалося, що Україна вже не має сил для подальшої боротьби за своє національне визволення.

Опришки

Не залишалися осторонь визвольної боротьби українського народу й західноукраїнські землі. У Галичині, на Закарпатті та Буковині антифеодальний та національно-визвольний рух відбувався у формі *опришківства*. Уперше в документах опришки згадуються 1529 р. Як Запорозжя на східних землях, так Карпати на західних були опорним пунктом поборників свободи. Саме туди, в гори, тікали скривджені селяни й міщани, створювали там невеликі загони, потім спуска-

Опришок

Замок, побудований С. Конецпольським у Підгірцях.
1635–1640 рр.

лися з гір і нападали на маєтки шляхти, орендарів, корчмарів, лихварів. Захоплене майно, як правило, роздавали бідноті.

Опришків підтримувало місцеве населення, їхня партизанська тактика з раптовими ударами давала змогу вести тривалу успішну боротьбу. На цьому етапі зброєю опришків були луки, списи, сокири (векери). Серед ватажків опришків відомі М. Гатала, Г. Кардаш, С. Солінка, В. Чепець та ін. Оскільки опришківство мало антифеодальний характер, то в ньому брали участь також селяни інших національностей – молдавани, поляки, словаки, угорці.

«Золотий спокій»

Придушивши повстання, польський уряд, магнати, шляхта розпочали жорстокий терор на українських землях. Порятунком від цього фізичного винищення й сваволі народні маси знаходили у втечах на Запорозьку Січ, на Слобожанщину й Дон.

Масові втечі й переселення козаків, міщан, селян непокоїли шляхетську Польщу, і вона вживала заходів, щоб покінути з цим явищем. По-перше, влітку 1639 р. спішно була відновлена Кодацька фортеця й посилений гарнізон з метою перепинити потік втікачів на Січ. На самій же Січі для контролю за діями запорожців було поставлено гарнізон урядових військ. По-друге, Польща вимагала від московського уряду видачі українських переселенців зі Слобожанщини й Дону. Але повернути їх назад було неможливо. На нових місцях переселенці засновували слободи й міста та влаштовували на неосвоєній землі своє життя на козацький лад.

Десятилітній період після придушення козацько-селянських повстань характеризується відносним затишшям, хоча документи свідчать про різні форми прояву протесту проти соціального й національно-релігійного гніту. Польський уряд вважав, що йому вдалося встановити **«золотий спокій»** на українських землях. Та він недооцінив потенційної енергії пригнічених мас. Народ припинив, чекаючи сприятливих обставин для нового виступу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим були викликані повстання 20–30-х років XVII ст.?
2. Які наслідки повстань 20–30-х років XVII ст.?
3. Чому козацькі повстання терпіли поразки?

ДОКУМЕНТ

Про подію якого року розповідається у наведеному уривку?

Ось як описує штурм Кодака Андріян Кащенко в історичному оповіданні «Над Кодацьким порогом»

Сулима, лишивши козаків у діброві, сам із курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої могили він дуже добре розглянув башти й вали Кодака й зрозумів, що зі степу неможливо наблизитися непомітно, а треба підходити з одного боку глибоким байраком, а з другого – попід скелями Дніпра. Він наказав робити драбини, рубати чагарник і в'язки в'язати. У кожного козака за плечима була в'язка хмизу, а на всяку півсотню одна драбина. Рушили до фортеці. У Кодаку стояв тоді полк жовнірів під командуванням француза полковника Маріона. Ніч. Усі спали. Тільки вартові перегукувалися. З поля Сулима тільки три сотні козаків поставив, щоб переймати втікачів. За сигналом (пугували сичі) у рівчак полетіли в'язки хмизу, і кожен курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Вартові не могли зрозуміти, що робиться за окопом. Коли вибухнув перший постріл, козаки вже кидали собі греблі й посунули на шанці. Тепер козаки вже не таїлися, навколо Кодака збилася буча. Стріляли у вартових, тягли драбини до стін, рубали сокирами засіки, палили хмиз, щоб підпалити засіки...

Українська культура в першій половині XVII ст. ...

§12. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. (ОСВІТА, ДРУКАРСТВО, ЛІТЕРАТУРА)

Національно-культурне відродження

Перші ознаки національно-культурного відродження виявилися у релігійній сфері. Організаторами захисту православної церкви від тиску католицизму стали братства. Братства не обмежуються розв'язанням питань, пов'язаних із церковною обрядовістю, а починають обговорювати дисципліну й моральність у церковній галузі. Діяльність братств збіглася з інтересом до літератури, освіти, історії, викликаним поширенням ідей гуманізму й Реформації в Європі. Розвиток друкарства сприяв задоволенню цього інтересу.

Саме активізація протестантів та єзуїтів в організації освіти викликала на противагу їм появу братських шкіл. Крім багатьох міщан, меценатами друкарства, освіти й літератури виступали православні українські магнати (наприклад, К. Острозький). Об'єктивно національно-культурному відродженню в Україні сприяла Берестейська церковна унія 1596 р., бо питання про унію викликало хвилю полемічної літератури. Останнім

Будинок Лаврської друкарні. З гравюри 1638 р.

літописи, тогочасну антиуніатську літературу.

При всій розбіжності інтересів різних станів українського суспільства **об'єднавчим чинником була боротьба за православу віру**, що тоді набувала значення загальнонаціональної справи.

Навчаючись в європейських католицьких університетах, діти українських магнатів і шляхти здебільшого переходили в католицизм, зраджували справу підтримки національної культури.

Утративши багатьох покровителів, православні братства шукають нової сили, здатної їх захистити. І такою силою стає козацтво.

Зрештою центр культурно-релігійного життя переміщується зі Львова і Вільно до Києва, ближче до козаччини. Є. Плетенєцький, З. Копистенський та інші діячі, переїхавши до Києва, перетворюють Києво-Печерську лавру на центр національно-культурного життя. Вінцем його стало створення Києво-Могилянської колегії, котра понад 100 років випускала в світ учених, культурних і релігійних діячів та була єдиним на східнослов'янських землях вищим навчальним закладом.

Отже, релігійно-національний рух, розпочатий міщанством, вищим православним духовенством, патріотично налаштованими магнатами й шляхтою, з'єднався з відповідним рухом знизу, тобто з козащиною як явищем, породженим суспільно-політичними, економічними та національно-релігійними процесами. Приблизно в середині 20-х років XVII ст. козацтво перетворюється у провідний фактор збереження православ'я і українського народу як етнічної єдності.

Культурно-освітні заходи

П. Могила написав кілька значних релігійних творів. Першим був «Літургіярон» (Служебник), який у 1692 р. Собор проголосив як обов'язковий для кожного священика. Його «Православне ісповідання віри», написане у співавторстві з ігуменом Києво-Печерського монастиря І. Козловським, у 1643 р. було затверджене патріаршим Собором. Цей катехізис спростував думку про занепад богословської науки в православній церкві. Він видавався різними мовами і поширювався

серед католиків і протестантів різних країн. Це свідчить не лише про значення цієї праці, а й про толерантне ставлення авторів до інших конфесій християнства. У 1646 р. **П. Могила** видав «**Требник**» – описи різних молебнів із використанням українських звичаїв і обрядів на випадок недуги, неврожаю, освячення нової хати тощо.

У 1615 р. відкрилась **Київська братська школа**, при якій заснували друкарню й паперову фабрику (папірню). Тут викладали видатні культурні діячі України: М. Смотрицький, К. Сакович, Є. Плетенецький та ін. Важливою матеріальною і морально-політичною підтримкою в діяльності школи та Київського братства був вступ до нього гетьмана П. Сагайдачного «з усім Військом Запорозьким».

У розвитку освітньої справи в Україні велику роль відіграв П. Могила. У 1631 р. він заснував у Києво-Печерській лаврі школу за європейським зразком. Перед тим він відправив за кордон кількох юнаків для навчання з метою підготовки їх до педагогічної діяльності в школі. Він запросив зі Львова вчених і священників, зокрема І. Козловського і **Сильвестра Косова** (майбутнього київського митрополита). У школі навчалось до 100 учнів. На відміну від братських шкіл, у ній викладання велося польською і латинською мовами.

Заснування школи в Лаврі викликало невдоволення викладачів братської школи, які вбачали у ній конкурента, до того ж її програмні засади були дещо відмінними від братських шкіл. Однак суперечка досить швидко була розв'язана.

«Требник» Петра Могили.
XVII ст.

Українська культура в першій половині XVII ст. ...

Київський Братський
Богоявленський монастир. Гравюра. XIX ст.

Школа в Україні.
Гравюра. XVII ст.

У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася зі школою Києво-Печерської лаври. Це сталося за архімандрита П. Могили. Так виникла Києво-Могилянська колегія (пізніше – академія) – вищий навчальний заклад, якому підпорядковувалися братські школи.

Викладання у Києво-Могилянській колегії здійснювалося українською мовою, але деякі курси читалися латинською. І це було обґрунтовано, бо ця мова використовувалася тоді в усіх державних установах. Ця колегія за рівнем навчання була значно вищою, ніж братські школи. Її професори мали західноєвропейську освіту, а отже, випускникам колегії давали високу освіту, чим відкривали їм шлях до європейської науки.

П. Могила написав і «Статут» колегії, за яким було створено студентські братства – старше і молодше. В них студенти мали самоврядування, дотримувалися певних правил поведінки, організовували різні свята, влаштовували драматичні вистави на релігійні і морально-виховні теми.

Братські школи в першій половині XVII ст. були засновані в Рогатині, Городку, Перемишлі, Комарні, Галичі, Луцьку, Кременці, Немирові, Меджибожі, Дубно та в інших західноукраїнських містах.

У цілому освіченість серед широких мас населення України була дуже високою, що зазначали й іноземні мандрівники. Архидиякон П. Алеппський, котрий зі своїм батьком антиохійським патріархом Макарієм перебував в Україні 100 днів, у щоденнику засвідчив високу грамотність українців: «Починаючи з міста Рашкова над р. Дністром, тобто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

В Україну приїздили працювати також освічені іноземці, котрі українізувалися й зробили великий внесок у розвиток національної культури (німці Бенедикт Гербест та Інокентій

Гізель, молдаванин П. Могила та ін.). На Великдень 1632 р. спудей колегії піднесли П. Могили панегірик «Евхарістеріон альбо вдячність», під яким стоїть близько 160 підписів. Навколо колегії П. Могила згуртував визначних учених і культурних діячів.

Література Панегірики як один із найпоширеніших видів поезії того часу стають фактом літературного життя і набувають великої популярності. Одним з найкращих зразків цього літературного жанру були «Вірші...» К. Саковича, написані на смерть гетьмана П. Сагайдачного.

У літературі того часу панували релігійні теми. Наприклад, у таких зразках літератури, як «Палінодія» Захарії Копистенського та «Зерцало богословія» К. Транквіліона-Ставровецького автори говорять про істинність православ'я, намагаються переконати читача в тому, що воно є єдиним шляхом до людського спасіння. І в інших літературних творах частіше за все порушувалися теми життя святих чи розповідалося про чудеса, які траплялися в Києво-Печерській лаврі. Книги писалися досить складною для розуміння церковнослов'янською мовою, тобто такі твори могла читати тільки освічена еліта. Однак народна мова, хоч і повільно, все ж проникала в літературу.

1619 р. у друкарні Віленського братства вийшла «Граматики словенскія правильное синтаagma» М. Смотрицького. Майже до кінця XVIII ст. вона була основним підручником граматики в школах України, Білорусії, Росії, Болгарії і Сербії. Книга перевидавалася в 1648, 1721, 1723, 1755 рр. Цією «Граматикою» користувався великий російський учений М. Ломоносов.

Українська культура в першій половині XVII ст. ...

«Зерцало богословія» К. Транквіліона-Ставровецького. Почайн. 1618 р.

«Лексикон славенороский...» Памви Беринди. Титул. XVII ст.

У зв'язку з розвитком мови виникла потреба у словниках. 1627 р. з'являється «*Лексикон славенороський і імен толкованіє*» вченого-лінгвіста *Памви Беринди* – результат його 30-річної праці. Він переклав українською мовою понад 8 тис. слов'янських та іншомовних термінів, дав їм тлумачення і цим збагатив тогочасну літературну мову України.

Літописання Особливим літературно-історичним жанром виступали літописи. Найвизначнішим узагальнюючим літописом першої половини XVII ст. був *Густинський літопис* (від Густинського монастиря на Полтавщині, де було знайдено один з його списків), у якому висвітлюється стародавня історія східнослов'янських племен аж до 1598 р. Тут же коротко зображена й історія козацтва – в окремій частині «О началі козаков». У передмові до літопису автор (або ж переписувач) підкреслює значення для людини історичних знань: «Для чого кождому чоловікові читанне гісторій єсть бардзо потребно? Коли б не описано було і світові не оголошено, разом з тілом безвісти все пішло б у землю і люди б, як у темряві, перебували б, не знали б, що в минулі віки діялося... Коротко кройніку прочитавши, можеш передати знання іншим, що мають у них потребу, юним, до яких пророк Мойсей промовляє: запитай отця твого, і він сповістить тобі, старших за тебе, і вони скажуть тобі». Мова Густинського літопису дуже близька до народної.

Чудовою літературно-історичною пам'яткою початку XVII ст. є *Київський літопис* (автор невідомий), знайдений у бібліотеці Межигірського монастиря. Це окремі короткі повісті й записи, запозичені з давніх літописів доби Київської Русі й пізніших, а також із творів польських істориків: М. Стрийковського, А. Гваньїні, М. Бельського та ін. Виклад доведено до 1620 р. (розповідь про П. Сагайдачного). У цьому літописі вперше звертається увага на українське багате міщанство. Мова літопису також близька до народної.

У першій половині XVII ст. виникли так звані місцеві літописи. Найзначнішими з них є *Острозький літописець* та *Львівський літопис*. Особливо цінними в них є описи козацько-селянських повстань та боротьби українського народу проти національно-релігійного гноблення.

Межигірський монастир.
Художник Т. Шевченко

У 20-х роках XVII ст. написано український «*Хронограф*», у якому зображено боротьбу проти монголо-татарського іга, висвітлено політичну історію Литви, України й Московської держави XV–XVII ст.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З якими суспільно-політичними процесами пов'язане піднесення української культури наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.?
2. Чому П. Могила відстоював викладання в Лаврській школі латинською мовою?
3. Чим пояснити появу в першій половині XVII ст. численних літописів?

ДОКУМЕНТ

На підставі документа поясніть, до чого закликає автор книги, у чому він вбачає обов'язок кожного воїна.

3 книги Мартина Пашковського «Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок її жалісним лементом просить» (1608 р.)

Згляньтесь на мене, сини мої милі,
Ранену тяжко, рятуйте в цій хвилі,
Ще й нагадайте, як вас доглядала,
Все, що надав Бог, для вас віддавала...
Нині ж зі мною, погляньте, що чинять:
Рвуть мене, з вас же сміються і кпинять.
Йдуть за полоном, коли заманеться –
По кілька тисяч відразу береться...
Війни – святі, як боронять свободу,
Несправедливі ж – прокляті з породи.
Несправедливість – годиться відбитись,
Прямо чи криво, аби вбронитись...
Кличу синів я: єднайтеся знову,
Матір рятуйте, о милі синове!..

Марсове поле: Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII ст. – К., 1988. – Т. 1. – С. 150–159.

Українське мистецтво першої половини XVII ст.

§13. УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Особливості розвитку українського мистецтва

У першій половині XVII ст. в умовах гострої ідеологічної боротьби проти експансії католицизму духовною зброєю українських митців була наполеглива творча праця по піднесенню власної культури. В церковних розписах та іконах простежуються прагнення до реалізму, заповнення релігійних сюжетів образами, взятими з реального життя. Розвиваються також такі світські види живопису, як портретний та історичний.

Про високий рівень розвитку культури загалом і мистецтва зокрема в середині XVII ст. захоплено пише вже згадуваний іноземець П. Алеппський: «Перебуваючи перед тим у неволі та

рабстві, тепер козаки живуть у radoщах, веселощах та на волі; спорудили соборні церкви, створили боголіпні ікони, чесні і божественні іконостаси та хоругви. Як ми зауважили, церкви одна від другої величніші, кращі, гарніші, вищі і більші; іконостаси, тябла та ікони одні від одних кращі і досконаліші, навіть сільські церкви одна від другої кращі...».

Зародження театру Театральне мистецтво найбільш зв'язане із суспільством. Від часу своєї появи театр став улюбленим видом мистецтва українського народу. Український театр виник із церковних обрядів та народних обрядових дійств (весілля, проводи зими, зустріч весни, обжинки тощо). У період поширення ідей гуманізму в школах для кращого засвоєння учнями латинської мови ставили комедії давніх римських авторів. Однак їх було мало і за змістом вони не завжди підходили шкільній молоді. Тоді вчителі шкіл створювали власні твори. Так виникла *шкільна драма*.

В Україні розвитку шкільної драми сприяли єзуїти, які у своїх школах з навчально-виховною метою використовували різні театральні дії – від декламації до діалогів, від простих вистав до постановки великих драм з прологами, епілогами, інтермедіями. *Інтермедії* – це п'єски-вставки, веселі побутові сценки, не пов'язані із сюжетом драми, вони виконувалися для розваги глядачів між діями самої драми. Їх запозичили братські школи, оскільки такі драми мали велике пізнавальне і виховне значення.

Найдавнішими текстами українських театральних творів, які дійшли до наших днів, були декламація на Різдво Христове, виконана на честь львівського єпископа Є. Тисаровського (1615), написана П. Бериндою, та дві інтермедії, додані до польської релігійної драми Якуба Гаватовича «Усікновення голови Іоанна Хрестителя» (1619), під назвами «Продав kota в мішку», «Найкращий сон». Сюжети цих інтермедій взяті з українського фольклору, написані вони народною мовою, і вперше в українській літературі в них з'являється образ простої людини – селянина.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в Україні зароджується мандрівний народний музичний ляльковий театр – *вертеп*, вистави якого характеризувалися певним сюжетом з провідною роллю музики, з дійовими особами, декораціями й костюмами. Сама ж вистава відбувалася на спеціально виготовленій для цього дерев'яній двоярусній сцені заввишки у зріст людини. Верхній ярус був призначений для показу вистав релігійного змісту, нижній – для комічних побутових п'єс. Авторами й виконавцями (ляльководами, співаками, інструменталістами) спектаклю були учні братських шкіл і колеґіумів. Вертеп набув

великої популярності в Україні і став улюбленим народним музично-драматичним мистецтвом. Цей театр виступав з виставами на ярмарках, на міських і сільських площах у святкові дні.

Усна народна творчість Народна творчість у першій половині XVII ст. розвивалася на основі традицій лірико-епічних творів Київської Русі. Ця творчість перш за все проявлялася в народних піснях, темами яких були взаємини людини з природою, праця на землі, особисті стосунки між людьми. У них також оспівувалися людські чесноти – працьовитість, правдивість, а висміювалися негідні вчинки й негативні риси характеру людини.

У кінці XVI – першій половині XVII ст. особливим видом усної народної творчості стають *думи*, які відрізняються від лірико-епічних та історичних творів своєю формою і способом виконання.

Характерною особливістю народних дум є відображення реальної дійсності та їхнє велике виховне значення. Темі більшості дум – це любов до Батьківщини, дружба й братерство, товариський обов'язок, подвиги синів українського народу в боротьбі з ворогами. Деякі думи мають повчальний характер: вчать шанувати родину, батьків тощо.

Зародилися думи у козацькому середовищі ще в XVI ст., а з часом поширилися по всій Україні. За тематикою і сюжетами найдавнішими є думи про боротьбу з татарами і турками: «Втеча трьох братів із города Азова із турецької неволі», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та ін. Думи виконували професійні народні співаки – мандрівні *кобзарі* та *бандуристи* (кобза та бандура – українські струнні щипкові музичні інструменти). Цей вид мистецтва зберігся до наших днів.

Поряд із думами важливе місце в українському фольклорі займають *історичні пісні*. Поширеними були також колядки, щедрівки, веснянки, купальські, весільні, поховальні, колискові, дитячі пісні й примовки. Усна народна творчість була важливим елементом української національної культури.

Сліпий кобзар
з хлопчиком-поводирем.
Художник
С. Васильківський

Співаки на хорах. Фрагмент ікони. XVII ст.

Музика У першій половині XVII ст. продовжувався процес становлення професійної музики.

Якщо в XVI ст. у багатьох церквах України вже існував багатоголосий спів, то в цей період він набуває більшого розвитку, як і світська музика: міська побутова пісня (кант), цехова інструментальна й театральна музика. На зразок ремісничих цехів в українських містах існували музичні цехи – об'єднання музикантів («трембачів», «сурмачів» та ін.). Вони не тільки грали на весіллях та святах, а й під час козацьких військових походів.

Крім того, у цей час вдосконалювалися кобза та бандура, незамінні атрибути професійних виконавців народних дум та історичних пісень.

Архітектура Як і в попередній період, для цього виду мистецтва характерним було спорудження (частіше – добудова) замків, храмів. Великого розмаху набуло цивільне будівництво – приватних міських будинків багатих городян та панських палаців. У добу бароко в архітектурі й образотворчому мистецтві помітне захоплення митців пишністю форм, декоративністю, героїзацією образів. Відбудованим, побудованим або перебудованим стародавнім спорудам зодчі надають іншого вигляду: церковні завершення – бані – набувають грушоподібної форми й мають кілька ярусів, а вікна і портали декоруються наличниками та колонками з лекальної (фігурної) цегли. Ліпні оздобы порталів і фронтонів будівель прикрашаються образами з античної міфології і мистецтва.

Михайлівська церква. Білосток. 1636 р.

Українське мистецтво першої половини XVII ст.

Про архітектуру саме першої половини XVII ст. є не так багато відомостей, бо до наших днів збереглося небагато архітектурних пам'яток. На цей час припадає спорудження *Теребовльського замку*, а також архітектурного ансамблю *Мгарського монастиря*, заснованого в 1619 р. (неподалік від міста Лубни). Цікавою архітектурною спорудою була *церква Різдва у Тернополі*, збудована в 1602–1608 рр. *зодчим Леонтієм*.

На цей час припадає реставрація Софії Київської за кошти і за загального сприяння П. Могили. Цікавими архітектурними спорудами були дім Острозьких в Ярославі, замок у Старому Селі біля Львова, деякі цивільні будинки на площі Ринок у Львові.

Помітною є відсутність архітектурних споруд цього часу на Лівобережній Україні. Є свідчення того, що вони існували, але не збереглися через кількадесятилітній період війни і руйнувань середини та другої половини XVII ст. В усякому разі, достеменно відомо про існування будинку-палацу князя Вишневецького в Лубнах, який будували італійські зодчі і який був оздоблений мармуром та картинами італійських художників.

Розвивалася також дерев'яна архітектура – як світські, так і культові споруди. Це означає, що її супроводжувало різьбярство.

Образотворче та інші види мистецтва Образотворчому мистецтву цього періоду властиві художнє використання народних і релігійних традицій, прагнення до реалізму. *Фрески* українських майстрів збереглися у багатьох храмах. Характерною ознакою живопису цього періоду був *іконопис*.

Іконостас церкви Св. Параскеви. Львів. 1645 р.

П. Алеппський так писав про український живопис: «Козацькі іконописці взяли красу форм, фігур, фарб від західних майстрів, еднаючи запозичення з потребами православної ікони». Основою іконописного стилю цього часу за візантійською традицією було золоте тло, але вже витворювався власний український іконописний стиль з улюбленими сюжетами, як-от: Христос-виноградар, Трійця на конях, Христос – Недрімання Око, Михайло – козацький Архистратиг, Страшний суд, птиця Пелікан тощо.

До найкращих зразків української іконографії та церковного різьблення цього періоду належить іконостас в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, Богородчанський іконостас у Манявському скиті в Галичині видатного маляра й різьбяр *Іова Кондзелевича*.

Набуває розвитку й світське художнє мистецтво. Однією з найкращих пам'яток живопису цієї доби є портрет князя К. Острозького. Намальований на дошці, очевидно, він раніше висів у храмі в м. Острозі, бо князь зображений з грішми в руках, які він наче щойно відрахував. Це була ознака ктиторства, тобто пожертви церкві та покровительства їй. Портрет цілком реалістичний, у ньому художник передав поважний вигляд старого князя, але без звичайної магнатської пихи. Головна увага митця зосереджена на ретельно виписаному обличчі князя. Взагалі в Острозі, очевидно, існувала ціла група майстрів-художників, які створили багато творів, однакових за стилем. До цього ж типу малярства належать портрети К. Корнякта, Г. Балабана, Св. Іосафата Кунцевича, П. Могили, Р. Могилянки.

У живопису світського характеру найпопулярнішим стає легендарний образ безсмертного козака Мамає, запорожця-характерника (чаклуна), котрий у найскрутнішу хвилину невідомо

Залишки інтер'єру костела в Язлівці.
XVII ст.

Декоративне склепіння каплиці Синявських. Робота Й. Пфістера. XVI–XVII ст.

Українське мистецтво першої половини XVII ст.

звідки з'являвся на допомогу людині, міг вибратися з будь-якої ситуації. Цей образ малювали прості сільські малярі. Їхніми картинами прикрашалися і панські світлиці, і сільські хати.

Крім того, розвивалося й образотворче мистецтво малих форм – оформлення рукописних і друкованих книг тощо. До перших ілюстрованих видань належить «Анфологiон» (1618) та вірші К. Саковича на похорон гетьмана Петра Сагайдачного (1622), прикрашені численними *гравюрами*. Взагалі, тоді гравюра розвивалася у двох центрах – Києві та Львові. Дослідники навіть об'єднують їх в одну Київсько-Львівську граверну школу. Принагідно тут ще раз наголосимо на культурній єдності західних і центральних та східних українських земель. Гравюри майстрів цієї школи часто мали історично-побутовий зміст, на них бачимо плани міст та замків, портрети історичних осіб та ін. Серед найвідоміших граверів були *Тимофій Петрович, Тарас Земка* та ін.

Як галузі мистецтва в цей час набувають розвитку *геральдика* та *сфрагістика* – художні композиції обрамлення гербів магнатів і шляхти, виготовлення печаток міст та приватних осіб.

Дзвони з музею Луцького замку

Своєрідною галуззю мистецтва стало **людвисарство** (лиття з міді) і **конвісарство** (лиття із золота). Дуже поширеним було виготовлення гармат та іншої вогнепальної зброї. Визначним майстром по відливанню гармат був Юрій зі Львова. Популярним і потрібним було лиття дзвонів. Виготовляли й інші металеві предмети – висячі замки, канделябри тощо.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як можна визначити сутність українського національного відродження в мистецтві?
2. Чому збереглося мало пам'яток архітектури цього періоду?
3. Чим пояснити появу світського портретного живопису?

ДОКУМЕНТ

Як автор наведеного з твору уривка бачить естетичні принципи людини та можливість пізнання людиною природи?

Із твору К. Транквіліона-Ставровецького «Зерцало богословія» (1618)

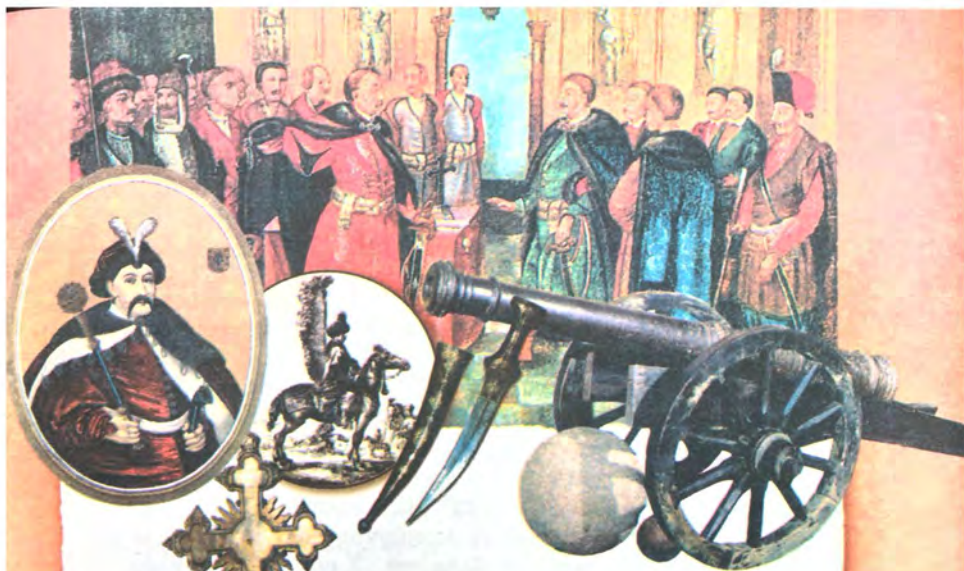
И тако украсив всякою краскою и наипервей заготовал палац чудный престорный з вшеляким богатством и достатком и раскошами на мешкания всегосветного царя и властителя всех в мире человека глаголю...

Виденієм же наслаждається красоти женской и оздобу шат светлых от камней многоценных диамантов и от начиния златого и сребного зрок напасе и засмакует красоту тех и слухом пріймаєт смак с гласов радостворных от песней и музиков...

Яко в теле очи всю красоту мира сего зрят, тако и в души ум много зрительное око, той зрит видимая и невидимая небесных и земных многую красоту.

Жолтовський П. М. *Художнє життя на Україні у XIV–XVIII ст.* – К., 1983. – С. 10.

Тема 3

Початок Національно - визвольної війни українського народу середини XVII ст.

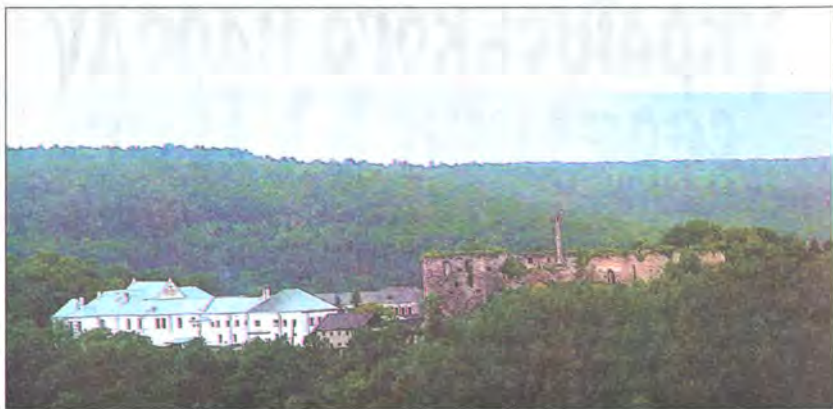

§14. ПРИЧИНИ І ФАКТОРИ РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII ст. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Історична необхідність війни

На захоплених українських землях польські магнати і шляхта, господарюючи, знищували природні багатства, спалювали ліси задля виробництва поташу та продажу цієї необхідної для мануфактурного виробництва сировини на західноєвропейських ринках. Багаті землевласники майже не займалися господарством, частіше вони віддавали свою землю в оренду або під заставу середній шляхті. За час оренди вони, намагаючись отримати максимальний прибуток, руйнували селянське господарство, вводили нові податки. У селян відбирали кращі землі, а їхні повинності внаслідок збільшення кількості фільварків зростали. Більшість селян мала наділи від 5 до 7 десятин, що ледь-ледь забезпечувало прожитковий мінімум їхніх сімей. Панщина у фільваркових господарствах сягала 5–6 днів на тиждень. Крім того, селяни виконували для панів додаткові сільськогосподарські роботи. За будь-яку непокору селян жорстоко карали. Кожен пан мав свої загони гайдуків, а магнати – військові загони найманців з Угорщини й Німеччини, з допомогою яких тримали підданих у покорі. Ці ж загони здійснювали напади («наїзди») на володіння інших шляхтичів, унаслідок чого страждали насамперед селяни.

Намагаючись уникнути кріпосного гніту й розорення, селяни втікали на Брацлавщину, Південну Київщину й Лівобережжя,

Замок і палац в Язлівці.

Найважливіший східний форпост Речі Посполитої. XVII ст.

де тривала колонізація та виникали нові слободи. Слободи були вимушеною поступкою місцевих магнатів і шляхти, котрі потребували робочих рук. Тому вони й проголошували пільги на 10–15 років, а потім перетворювали слобожан на кріпаків. Тоді деякі селяни переходили в інші місця. Втечі й переходи були однією з форм протесту народних мас проти соціального гніту.

Міста потребували розвитку ремесла й торгівлі, чому перешкоджав весь суспільно-політичний лад Речі Посполитої з її анархією і сваволею, системою оренд і застав, постійними військ на утриманні міщан, обтяжливою митною системою. Магдебурзьке право не захищало від анархії навіть великі міста. У містах, де проживали поляки й німці, українці були позбавлені права працювати в цехах, а заняття ремеслом поза цехами суворо переслідувалося. Усе це викликало в міського населення невдоволення й спонукало його до боротьби за своє визволення. Селяни й міщани, які найбільше потерпали від соціального гніту, виступали основною рушійною силою війни, яка розгорнулася на українських землях у середині XVII ст. Їхня **боротьба була не лише національно-визвольною, а й антифеодальною.**

Річ Посполита посилала наступ і на Запорозжя. Лише невелику кількість козаків вписали до реєстру. Інші перебували під загрозою повернення в кріпацтво. Реєстрове військо також було неоднорідним. Козацька верхівка володіла хуторами, млинами, рибними, поташними, селітряними промислами. Більшість козаків наймалася на роботу в господарства старшини й багатих козаків. По суті, все козацтво було зацікавлене у визволенні України від польсько-шляхетського панування, бо ж навіть реєстрові, заможні козаки постійно потерпали від сваволі магнатів і шляхти, які захоплювали їхні землі й промисли, не хотіли визнавати козацьких привілеїв, визначених королівськими грамотами.

Українська шляхта також не мала гарантій збереження своїх маєтностей. Власне, всі стани українського суспільства були зацікавлені у визвольній війні, хоча від її успіху чекали різних наслідків. У війні реєстрові козаки та покозачена українська шляхта виступали в ролі політичної еліти, котра очолила визвольний рух і взяла на себе місію творця козацької держави.

Складовою частиною боротьби українського народу за своє визволення було також прагнення звільнитися від національно-релігійного гніту. Польські магнати й шляхта, католицьке духовенство презирливо ставилися до української мови й культури. Після Берестейської церковної унії 1596 р. польська шляхта планомірно і цілеспрямовано запроваджувала серед українського населення католицизм, забороняла вживати

Вишневецький палац із Вознесенською церквою. XVI ст.

українську мову в установах та навчальних закладах. Унаслідок полонізації (ополячення) і окатоличення виникла пряма загроза існуванню українського народу як етнічної єдності. Усе це зумовлювало історичну необхідність Національно-визвольної війни українського народу.

Характер, завдання і рушійні сили війни

Основною рушійною силою в боротьбі було українське селянство – найбільш безправна маса населення, яка й виявила велику активність у боротьбі за своє соціальне та національне визволення. Поряд із селянством стояли козацькі низи, міська біднота й частина нижчого духовенства. Усі вони вели боротьбу як проти феодально-кріпосницького, так і проти національно-релігійного гніту.

Основна маса заможного козацтва, міської верхівки, української шляхти й середнього православного духовенства належала до поміркованої частини учасників визвольного руху. Вони прагнули позбутися влади польської королівської адміністрації в Україні, знищити національно-релігійний гніт і розширити свої станові привілеї.

Певні кола заможного козацтва, міського патриціату, шляхти й вищого православного духовенства становили угодовський напрямок. Вони виступали проти союзу із селянством і міськими низами, здебільшого йшли на поступки, не враховуючи інтересів народних мас.

У визволенні від соціального та національно-релігійного гніту селяни вбачали вихід із важкого економічного станови-

ща. Їхнім ідеалом було козацтво. Міське населення чекало від визвольної війни ліквідації сваволі королівських намісників та урядників у містах, що перешкоджала розвитку ремесла й торгівлі. Козацька старшина, шляхта та православне духовенство сподівалися вибороти право мати своїх підданих.

Виходячи із завдань, що стояли перед повстанцями в цілому й селянством як основною рушійною силою, можна визначити війну як Національно-визвольну, спрямовану проти польсько-шляхетського панування, і одночасно антифеодальну, спрямовану проти феодально-кріпосницького ладу.

Важливим чинником, що впливав на виникнення й поширення визвольного руху, була Запорозька Січ. Крім того, всенародна війна проти іноземного гніту стала можливою завдяки появі людини, яка була здатна очолити її. Такою людиною був *Богдан Хмельницький*.

Життя і діяльність Богдана Хмельницького	Визначне місце в історії України належить Б. Хмельницькому, котрий підняв її народ на визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського панування і заклав основи нової держави.
---	---

Батько Богдана – Михайло Хмельницький – був дрібним українським шляхтичем, який за звичаєм того часу перебував на службі багатого польського магната С. Жолкевського. Як людина енергійна й освічена він привернув до себе увагу корсунсько-чигиринського старости й незабаром став підстаростою. М. Хмельницький заснував ряд міст і сіл на прикордонні з малозаселеним степом, зокрема власну слободу Суботів. Він одружився з козачкою, що за законами Речі Посполитої означало втрату шляхетства.

Б. Хмельницький, імовірно, народився в Суботові 1595 р. Оскільки ім'я Богдан (по-церковному Теодор) давали дітям, народженим у день Св. Теодора Начертаного, то, можливо, день його народження припадає на 27 грудня.

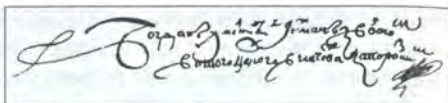
Богдан успадкував від своїх батьків гордість і непокірність, холодний розум, здатність приймати оптимальні рішення, а ще – великі здібності до навчання. Початкову освіту здобув удома та в школі при одному з київських монастирів. Згодом, у віці шести років, батько віддав Богдана до Львівської єзуїтської колегії, де хлопець ґрунтовно вивчив латинську й польську

Герб Богдана-Зиновія Хмельницького

Богдан Хмельницький.
За гравюрою В. Гондіуса

Автограф Богдана Хмельницького

мови. Проте навчання в колегії не привело до зречення православної віри.

Після навчання молодий Б. Хмельницький вступає до Чигиринської козацької сотні, ходить у походи, набуває військового досвіду. Саме в цей час козацьке військо перебувало під булавою славетного запорозького гетьмана П. Сагайдачного. 1620 р. разом з батьком, який очолював козацьку

сотню, Богдан вирушив за наказом уряду Речі Посполитої до Молдавії.

У вересні 1620 р. у битві під Цецорою загинув сотник М. Хмельницький, а Богдан потрапив у полон до турків, де перебував два роки. У неволі оволодів турецькою мовою, що пізніше йому знадобилося. Після звільнення з полону, з якого, можливо, був викуплений матір'ю, а можливо, обмінаний козаками на полонених турків, Б. Хмельницький опинився на Запорозжі. Він брав участь у повстанні козаків (1625) під керівництвом М. Жмайла, ходив і в морські походи. Особливо успішним був похід на Стамбул (1629), звідки козаки привезли багату здобич. Потім повернувся до Чигирина й продовжував службу як реєстровий козак. Десь у цей період Богдан одружився з Ганною – дочкою переяславського козака Сомка. З нею він мав трьох синів (Тимоша, Юрія, ім'я третього сина невідоме) та двох дочок (Степаниду й Катерину).

Документи першої половини 30-х років XVII ст. не зберегли відомостей про Б. Хмельницького та його ставлення до повстання 1630 р. Великий вплив на формування його політичного та воєнного досвіду мало повстання 1637 р. під проводом Павла Бута (Павлюка). Після придушення повстання уряд затвердив новий склад старшини реєстрового козацтва на чолі з Ілляшем Караїмовичем. Б. Хмельницький обійняв посаду військового писаря. Високоосвічений військовий і політик, який володів латинською, польською, турецькою, татарською мовами, на козацькій раді в Києві 30 серпня 1638 р. був обраний членом посольства до короля. Посольство мало своїм завданням домогтися пом'якшення умов «Ординацій». Восени того самого року

козаки Чигиринського полку обрали Б. Хмельницького своїм сотником. Обирався він також і до складу посольства на сейм 1639 р. для розв'язання «козацького питання».

Авторитет сотника Б. Хмельницького був настільки високим, що восени 1644 р. у Варшаві відбулася його зустріч з французьким послом графом де Брежі, на якій велися переговори про найм Францією козаків для участі в Тридцятилітній війні в Європі. Наступного року переговори продовжувались у Франції, де Б. Хмельницький був разом із січовим отаманом Іваном Сірком. Восени 1645 р. понад дві тисячі козаків, які прибули до Франції, взяли участь в облозі й захопленні фортеці Дюнкерк на французькому березі протоки Па-де-Кале.

Так поступово формувався політик і полководець, який згодом очолив національно-визвольну боротьбу українського народу.

Соратники гетьмана

Уже на початку війни серед повстанців особливо помітними були сподвижники гетьмана – видатні полководці й дипломати: *Іван і Данило*

Виговські, Іван і Данило Нечаї, Павло Тетеря, Іван Сірко, Михайло Кричевський, Григорій Лісницький, Іван Богун, Максим Кривоніс та ін.

У Жовтоводській та Корсунській битвах прославився черкаський полковник М. Кривоніс. Гетьман Б. Хмельницький вважав його своєю правою рукою, попри певні незгоди, зокрема в питанні про союз із татарами та про переговори з поляками.

М. Кривоніс відіграв вирішальну роль у Пилявецькій битві. Незважаючи на своє поранення, він продовжував бойовий похід до Галичини. Восени 1648 р. М. Кривоніс раптово помер. У визвольній боротьбі його справу продовжував син – Кривоносенко.

Ще одним з найвидатніших полковників – сподвижників Б. Хмельницького – був Іван Богун. Він походив із старовинного українського шляхетського роду, певний час жив на Слобожанщині. Коли розпочалася Національно-визвольна війна українського народу, І. Богун опинився в рядах повстанців. У козацькому реєстрі 1649 р. він уже згадується як кальницький (вінницький) полковник. Польський сучасник так пише про нього: «Найбільш запеклі заворушення й бунти свавільних хлопів відбуваються звичайно

Іван Богун

на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богун». Восени 1648 р. оборону Поділля від поляків Б. Хмельницький доручив саме йому. А навесні 1653 р. на Поділля прийшли польські карателі й оточили козаків І. Богун в дерев'яному замку містечка Монастирища. І. Богун з козаками вийшов із замку через підземний хід, переодягнувшись у татарський одяг. Козаки, вдаривши в тил полякам, здобули перемогу.

Відстоюючи інтереси українського народу, І. Богун брав участь у бурхливих подіях тієї доби. Він не приїхав до Переяслава на раду в 1654 р. і рішуче відмовився присягати московському цареві. У той самий час до нього писали поляки, пропонуючи прийняти підданство Речі Посполитої й обіцяючи надати йому шляхетство, найперше в Україні староство, а з часом зробити його гетьманом. Однак він відкинув пропозиції поляків. Після смерті Б. Хмельницького тільки І. Богун і полковник Зеленський рішуче виступили проти присутності московських військ і воєвод в Україні.

Про таких, як І. Богун, писав до короля коронний обозний Андрій Потоцький: «Їхня найвища державна рація, щоб не бути ні під Вашою королівською Милістю, ані під царем». 17 лютого 1664 р. І. Богун був розстріляний поляками під Новгородом-Сіверським.

Це лише короткі характеристики двох героїв, котрі належали до оточення Б. Хмельницького. Взагалі ж його велич як полководця й державного діяча полягала в тому, що він зумів наблизити до себе цілу плеяду видатних людей, котрі служили інтересам свого народу.

Напередодні великого зрушення Після придушення народного повстання 1637–1638 рр. особливо напружена ситуація склалася в південно-східних районах України.

Саме тут закінчувався термін пілг у слободах, і для слобожан реальною стала загроза перетворення їх на кріпаків. Щоб зрозуміти масштаби магнатської та шляхетської сваволі, досить згадати кривду, якої зазнав український шляхтич, козацький сотник Б. Хмельницький. Чигиринський підстароста Даниєль Чаплинський задумав привласнити собі хутір Суботів, родову маєтність Б. Хмельницького (чотири ставки, млини, лани, сіножаті та інші угіддя), і випросив у коронного хорунжого О. Конецпольського привілей на цю землю. Однак, захищаючись, підтверджувальний привілей на свій хутір від короля все ж таки одержав Б. Хмельницький.

У середині 40-х років XVII ст. Польща готувалася до чергової війни з Туреччиною і хотіла використати козацьке військо. У переговорах з козацькими послами було вирішено, що козаки виготовлять 60 човнів-чайок і здійснять морський похід до

турецьких берегів. Організатором походу король призначив військового осавула Івана Барабаша. Залучаючи до цієї справи значну кількість козаків, король відповідно побоювався зворотньої реакції польських магнатів і шляхти. Тому, надавши козацьким послам привілеїв, корогу та гетьманську булаву, він тим самим зобов'язав їх не розголошувати відомостей про переговори. Проте восени 1646 р. унаслідок зміни політичної ситуації козацькій старшині на сеймі було наказано знищити виготовлені човни й відмовитися від походу. Серед старшини реєстрового козацтва стався розкол. Одні, на чолі з осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, вважали за необхідне підкоритися наказові. Інші, серед них був і Б. Хмельницький, продовжували готуватися до походу.

Наприкінці 1646 р. в одній із сутичок з татарами неподалік Чигирини поляки намагалися вбити Б. Хмельницького, рубо-нувши його шаблею, ніби татарина. Тільки випадково Б. Хмельницькому вдалося врятуватись. А незабаром, за наказом того ж таки Д. Чаплинського, його слуги, скориставшись відсутністю господаря, двічі нападали на Суботів, пограбували й спустошили його, побили сотникового сина. Так Д. Чаплинський привласнив хутір Суботів.

Б. Хмельницький марно шукав захисту з боку уряду. На його скаргу король порадив самотужки звести рахунки з Чаплинським. Водночас король доручив Б. Хмельницькому (замість І. Барабаша) готуватися до морського походу.

Та Б. Хмельницький разом з впливовою козацькою старшиною (Ф. Вешняк, К. Бурляй, М. Нестеренко, брати Нечаї, Ф. Джеджалій, М. Кривоніс та ін.) вже готував повстання проти польсько-шляхетської сваволі в Україні. Наявність у Б. Хмельницького королівського привілею, що дозволяв морський похід, надавала йому змогу збирати під свої знамена козаків. Козаки ж розглядали цей документ як дозвіл, даний королем Б. Хмельницькому на приборкання сваволі шляхти.

Довідавшись про підготовку повстання, О. Конецпольський наказав заарештувати Б. Хмельницького. Однак з допомогою друзів йому вдалося втекти з чигиринської в'язниці. Наприкінці грудня 1647 р. він уже був на Запорозжжі.

Причини і фактори розгортання
Національно-визвольної війни...

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначіть, чим причини будь-якої війни відрізняються від її історичної необхідності, якщо вона виникла?
2. Коли і де почалася військова служба Б. Хмельницького?
3. Які події сприяли формуванню Б. Хмельницького як полководця й політика?
4. До якої соціальної категорії переважно належали соратники Б. Хмельницького?

ДОКУМЕНТ

Уважно прочитайте документ. На які найважливіші риси керівника звернув увагу венеціанський посол?

Із записок венеціанського посла Альберто Віміно про Б. Хмельницького (1650)

Росту він скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і цим з'єднує в собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки...

В. Січинський. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 80.

§15. ПЕРЕМОЖНІ БИТВИ ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Початок війни і перші перемоги

Оскільки на Січі (на Микитиному Розі) після придушення повстання 1637–1638 рр. розмістилася польська залога, Б. Хмельницький зупинився неподалік, на острові Томаківка, де його прийняли незадоволені польською владою реєстрові козаки. Заручившись підтримкою реєстровців, Б. Хмельницький у січні 1648 р. здобув Січ, повністю очистивши Запорозжя від польських військ. Почалася Національно-визвольна війна українського народу.

На початку квітня 1648 р. Б. Хмельницький таємно прибув до Бахчисарая, де уклав угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, згідно з якою той зобов'язувався надати повстанцям військо перекопського мурзи *Тугайбея*. Вдала війна проти Польщі зміцнила б авторитет хана в Криму і в Османській імперії.

18 квітня Б. Хмельницький повернувся на Січ. Його урочисто зустріли кошовий отаман, курінні старшини і рядові козаки. Наступного дня на січовому майдані зібралося до тридцяти тисяч запорожців. Тут кошовий отаман разом із Б. Хмельницьким оголосив про початок великої військової операції проти Польщі. За наказом кошового отамана Б. Хмельницькому вручили військові клейноди: корогву, бунчук, булаву й військову печатку. Після цього Б. Хмельницький був обраний гетьманом.

На нараді гетьмана з кошовим та курінними отаманами було вирішено відрядити Б. Хмельницькому із Січі 9 тис. козаків, а решта в повній бойовій готовності повинна була залишитися поблизу Січі на випадок оборони.

Від уїманих на шляху до Січі шпигунів Б. Хмельницький дізнався, що проти нього йдуть два загони урядових військ:

Переможні битви початку
Національно-визвольної війни

один – суходолом, другий – водою, по Дніпру. Дізнавшись про плани поляків, гетьман 22 квітня виступив разом з військом із Січі. Не бажаючи залишати фортецю Кодак у себе в тилу, він наказав полковникові М. Нестеренку узяти її в облогу, а сам пішов до урочища Жовті Води і балки Княжі Байраки, де й влаштував табір з возів, обнесений земляним валом. Тугайбей разом з 3 тис. татарських кіннотників йшов позаду Б. Хмельницького, а прийшовши до Жовтих Вод, став окремо, у засідці.

Польський коронний гетьман Миколай Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський розділили військо на дві частини: 4 тис. українських реєстрових козаків і німецької піхоти під командуванням реєстрового осавула І. Барабаша та І. Караїмовича повинні були рухатися водою до Кодака, в якому зна-

Битва під Жовтими Водами

ходився польський гарнізон; а 12 тис. польських жовнірів та драгунів на чолі з 26-річним сином коронного гетьмана Стефаном Потоцьким мали рухатися від Черкас до Кодака суходолом і з'єднатись із реєстровими козаками, які пливли Дніпром.

Б. Хмельницькому були відомі ці плани. Залишивши табір, гетьман направився до урочища Кам'яний Затон, де ще 3 травня висадилися з човнів реєстровці. Через своїх таємних агентів Б. Хмельницькому вдалося організувати заколот реєстровців, які, вбивши І. Барабаша та І. Караїмовича, з'єдналися з козаками в таборі на лівому березі р. Жовтухи.

Потоцький, нічого не підозрюючи, підійшов до правого берега річки і почав переправлятися на лівий, але, дізнавшись про небезпеку, повернув військо назад. Біля правого берега річки поляки збили вози в чотирикутник, насипали поперед себе вал і поставили гармати.

Бойові дії почалися 4 травня*, коли за наказом Б. Хмельницького невеликий загін татар ударив у тил польського війська. Через декілька днів запеклих сутичок поляки вимушені були відступити в західному напрямку до балки Княжі Байраки, не підозрюючи, що в їхньому тилу стоїть кіннота Тугайбея. До того ж Б. Хмельницький, передбачивши цей відступ, завчасно

* Усі дати тут і далі подані за старим стилем.

Козацька рушниця. XVII ст.

наказав пішим козакам вирити в ярах рови і канами, завалити дорогу стовбурами дерев і камінням, що зробило відступ неможливим. 8 травня блискавична атака татарської кінноти із чотирьох боків довершила розгром польського війська*.

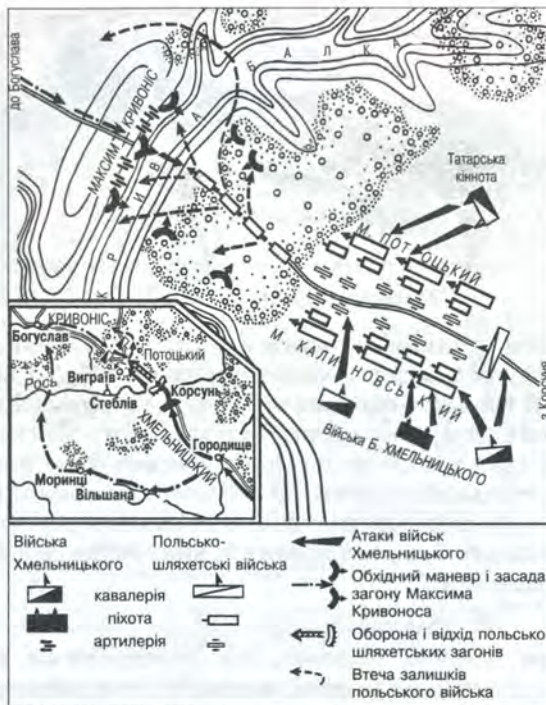
Авангард карального польського війська було розгромлено вщент. С. Потоцький та комісар Шемберк потрапили в полон. Незабаром син коронного гетьмана помер від ран. План Б. Хмельницького був реалізований, виправдав себе й вимушений союз із Кримом.

Битва під Корсунем Б. Хмельницький зі своїм військом, тепер уже значно поповненим реєстровими козаками, швидко рушив назустріч основним силам противника. М. Потоцький, дізнавшись про розгром свого авангарду і про смерть сина та знаючи про наближення повстанців, вирішив не ризикувати й спішно відступив від Чигирина до Корсуня, де поляки отаборилися й зайняли оборону.

Протягом 14–15 травня 1648 р. до Корсуня (нині – Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) підійшли повстанські полки, поділені на 4 підрозділи, якими командували М. Кривоніс, І. Богун, Мартин Пушкар, Матвій Гладкий, а також загін Тугайбея. Польський табір був оточений. Аби поляки не змогли використати для оборони р. Рось, козаки загатили її під Стеблевом, за милю від Корсуня.

Оцінивши оперативну обстановку, Потоцький і військова рада визнали свої позиції незручними для захисту й вирішили перейти до Богуслава та Паволочі. Реєстровий козак Микита Галаган (за іншими джерелами – Самійло Зарудний), який повинен був виступати в ролі провідника польського війська, сповістив Б. Хмельницького про плани поляків. Повстанці організували

* У 1998 р. на місці бою біля нинішнього села Жовтоолександрівки П'ятихатського району Дніпропетровської області споруджено пам'ятник, який увічнив співдружність українських повстанців і татарської кінноти Тугайбея.

Битва під Корсунем

засідку на їхньому шляху – в урочищі Горохова Діброва. Козаки викопали на шляху рови, зробили шанці для своєї піхоти, а в лісі поставили артилерію. Керував цією підготовкою М. Кривоніс.

Польське військо, котре на світанку **16 травня 1648 р.** вирушило з **Корсуня** по Богуславському шляху, використало козацький прийом: воно йшло прямокутним «табором» – 8 рядів возів прикривали військо всередині прямокутника, з усіх боків – гармати. Однак це запозичення не принесло успіху урядовому війську.

Першими з флангів поляків почали обстрілювати татари. Проте польське військо просувалося вперед і дісталось заболоченого урочища Горохова Діброва. Тут дорога була вузька й не могла пропустити прямокутник з 8 рядів возів. Ось тут і вдарила із засідки козацька артилерія, а з шанців почала стріляти козацька піхота. Коней, які тягнули гармати, було вбито, вози застрягали в болоті й не могли рухатися. Ось свідчення очевидця й учасника бою, польського жовніра: «Табір увійшов у цю діброву, як у якийсь мішок: не міг далі просуватися через перекопані й стиснуті дороги. На тил табору всією силою напірали татари, спереду і з боків – козаки, які з пристосованих шанців завдавали великої шкоди». Вороже військо було розділене, і

Плач поляків після поразки під Корсунем. Друга половина XVII ст.

кожна частина знищена окремо. Польська армія перестала існувати. М. Потоцький, М. Калиновський та інші офіцери були взяті в полон. Переможний шлях повстанців тривав.

Пошуки шляхів до замирення з повстанцями

Поразки польських військ були вражаючими. Триумф козацького війська став закликом до боротьби українських селян і міщан, які тисячами приєднувалися до переможців. Уряд терміново став шукати шляхів до миру із Запорозжям і відправив до Б. Хмельницького свого посланця *Адама Киселя*. То був український магнат, сенатор польського сейму, православний, який претендував на роль головного представника православної України в сеймі. Він був прихильником Польщі, брав участь у придушенні козацько-селянських повстань 30-х років XVII ст. Козаки називали його зрадником.

А. Кисіль, розпочавши переговори із запорожцями, хотів домогтися роз'єднання повстанських сил. Він пообіцяв козацькій старшині повернути їй права й вольності, лише б вона залишилася «у вільній державі», тобто під Польщею. І ще він хотів, щоб «мужики орали, а козаки воювали».

Воєвода Адам Кисіль.
Художник
С. Васильківський

Б. Хмельницький розумів, що його війську потрібен перепо-чинок та реорганізація і що успіх розпочатої справи буде залежати від розгортання всенародної боротьби (недарма ж він любив повторювати: «Чернь – моя права рука»). Тому він зі старшиною, супроти волі більшості повстанців, почав переговори з А. Киселем. Вони спорядили посольство у Варшаву на чолі з чигиринським полковником Федором Вешняком. У листах до короля Б. Хмельницький причиною повстання називав дії польських магнатів і шляхти.

Козацькі умови припинення повстання зводилися до повернення їм «давніх прав і привілеїв», збільшення козацького реєстру до 12 тис. чоловік, виплати жалування, припинення утисків православної церкви. Проте обидві сторони використовували переговори для зібрання сил. Деякі новіші дослідження зазначають, що польська шляхта як привілейований стан не хотіла вести рівних переговорів із зухвалими підданими, «слугами». Б. Хмельницький хотів вступити в переговори із самим королем Владиславом IV, але той передчасно помер. Сейм оголосив мобілізацію і скликання шляхетського ополчення – «посполитого рушення», а також визнав за необхідне просити іноземної допомоги.

На хвилі перших перемог

Переможні Жовтоводська й Корсунська битви мали своїм наслідком не лише абсолютний розгром польських військ, підняття бойового духу Війська Запорозького і впевненість у можливості перемоги, а й сприяли розгортанню визвольного руху по всій Україні. Першими на боротьбу піднялися міста й містечка Наддніпрянщини – Чигирин, Корсунь, Сміла, Черкаси, Мошни, Городище тощо, їхнє населення виганяло поляків, власників міст та урядовців і вливалось у військо Б. Хмельницького. У літописі Самовидця записано: «Народ посполитий по Україні, послышавши о знесенню войск коронних і гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тие, которие козаками бивали, але хто й нігди козацтва не знал».

Почався процес **показачення** селян і міщан. Велику роль у цьому відігравали універсали Б. Хмельницького із закликами виганяти ненависне панство і вливатися в ряди повстанського війська з метою повного визволення України. На допомогу повстанцям Лівобережжя, котрі зіткнулися з військами Я. Вишневецького, було послано 10-тисячний козацький загін на чолі з М. Кривоносом. Він допоміг населенню Переяслава вигнати поляків. Згодом його загін значно зріс за рахунок показаних міщан і селян Лівобережжя. Ці заклики гетьмана свідчили про усвідомлення ним своєї великої місії визволителя і творця козацької держави.

Визвольна боротьба розгорталася й на Правобережжі. Разом з козаками міщани й селяни знищували шляхетську владу на Київщині. Підкоморій Опалінський писав: «Руські міста самі піддаються Б. Хмельницькому добровільно й охоче».

Гетьман прагнув оволодіти важливими й укріпленими містами Правобережжя: Кам'янцем-Подільським, Баром, Брацлавом, Вінницею, Старокостянтиновом, Меджибожем та ін. Там знаходилися значні військові сили Польщі. Ці ж міста хотіло використати й командування польського війська.

На початку червня 1648 р. Б. Хмельницький послав на Поділля черкаського полковника М. Кривоноса, а також Білоцерківський полк *Івана Гирі* та Уманський полк *Івана Ганжі*. Міщани повсюдно повставали, виганяли поляків зі своїх міст і йшли на з'єднання з козацьким військом. За короткий час ці повстанські загони завдяки М. Кривоносу перетворилися в могутнє бойове з'єднання.

Влітку 1648 р. більшість міст Поділля була звільнена. Видатною перемогою М. Кривоноса було взяття укріпленої фортеці – м. Бара, у якому не лише зосереджувалася залога польських жовнірів і німців-найманців, а й шляхта, якій вдалося втекти з районів розгортання народної боротьби. При штурмі м. Бара було використано «московські гуляй-города» – дерев'яні осадні башти на колесах.

Останнім польським bastіоном на Поділлі був Кам'янець-Подільський – місто, розташоване на кам'яному острові, утвореному р. Смотрич, яка тече в глибокому каньйоні. Та взяти його Кривоніс не встиг, бо був відкликаний гетьманом для виконання іншого завдання.

Біло-церківські турботи гетьмана

Після перемоги в Корсунській битві Б. Хмельницький та Тугайбей рушили на Білу Церкву. На цьому шляху козацьке військо зросло до 30 тис. чоловік. Гетьман розіслав універсали, в яких звертався до селян і міщан із закликом братися за зброю. Розгорталася всенародна боротьба проти іноземного панування. Масове покаяння селян і міщан, соціальні вимоги, які вони висували в ході війни, суперечності в таборі повстанців, обумовлені їх належністю до різних станів суспільства, дають підстави порівнювати її з селянськими війнами в Західній Європі та Російській державі. Іноді дослідники прямо називають її Селянською війною – саме через її не тільки національно-визвольний, а й антифеодальний характер, бо селяни хотіли землі і волі.

Водночас перед Б. Хмельницьким постала проблема відносин із татарами. Тугайбей став виявляти прихильність до поляків і без дозволу хана не хотів продовжувати похід. Татари не тільки захоплювали собі більшу частину здобутих воєнних тро-

Турецький панцир і кольчуга. XVII ст.

феїв, а й грабували українські міста й села, що суперечило умовам союзу з Кримом. Незадоволені цим козаки скликали раду з вимогою розірвати союз з ординцями. Б. Хмельницькому, якому потрібна була швидка татарська кіннота, ледве вдалося залагодити конфлікт. Домовилися про розподіл здобичі, про те, що татари не будуть брати за ясир «людей православної віри».

Однак кримський хан Іслам-Гірей вступив у переговори з королем Владиславом IV і розпустив свої чамбули для грабежів. Усе це ускладнило ситуацію і змусило гетьмана почати переговори з поляками.

Перебуваючи в Білій Церкві, Б. Хмельницький вжив заходів для укріплення міста та організації розвідки по всій Україні. Перед гетьманом

стояло кілька важливих завдань: формування полків, відправка козацьких загонів на допомогу селянам-повстанцям в інші регіони України, розв'язання згаданої вище татарської проблеми, врахування небезпеки удару з тилу силами війська литовського гетьмана Радзивілла. Насамкінець, необхідно було з'ясувати питання про ставлення московського уряду до повстання. Адже роком раніше було укладено польсько-московський союз проти татар. Оскільки ж татари виступили союзниками Б. Хмельницького, московський уряд почав мобілізацію військ у порубіжних з Україною регіонах. Тому гетьман почав листуватися з білгородським і хотмижським воеводами.

Пилявецька битва 11–13 вересня 1648 р.

На початку осені 1648 р. польсько-шляхетське військо Я. Вишневецького зосередилося на Волині в районі Збаража – Старокостянтинова. Сюди ж прибув і Б. Хмельницький. Він спинився поблизу Старокостянтинова під с. Пилявцями.

У цій лісистій, порізаний балками й р. Пилявкою місцевості гетьман отаборився. Він побудував свій оборонний табір за старим козацьким звичаєм. А сам зі штабом розташувався в пилявецькому замку. Окремим табором стояло військо Кривоноса. Більш як 100 тис. козацького війська було зосереджено під м. Пилявцями, тут же були три селянських полки й 600 найманих кримчаків. Дещо пізніше підійшла татарська кіннота.

З метою оточення ворога Б. Хмельницький вислав сильні загони на Волинь і Поділля, тримаючи головні сили в таборі.

Пиллявецька битва

Польське військо підійшло під Старокостянтинів, де його вогнем зустріла сильна козацька застава. Протримавшись день, козаки вночі несподівано залишили Старокостянтинів. Цей відступ ворог витлумачив як панічну втечу. Однак то був тактичний маневр Б. Хмельницького з метою заманити ворога на свої оборонні позиції під Пиллявцями.

Переможні битви початку
Національно-визвольної війни

Тактика бою

11 вересня розгорілася битва за греблю, яка захищала доступ до козацького табору. Тут оборону тримала козацька піхота, підтримувана з табору артилерією. Кілька разів гребля переходила з рук у руки, доки її остаточно не захопили поляки.

12 вересня бою не було, тільки бажуючі з обох боків виїздили для бою сам на сам – на так званий герць. Перевагою повстанського війська було не лише вигідне для оборони місце, а й встановлена гетьманом суворя дисципліна. Надвечір 2 вересня до Б. Хмельницького прибули білгородські (буджацькі) татари. Для бою вони не були потрібні гетьманові, але він зумів використати їх для морального тиску на поляків. Гетьман наказав привітати прихід татар пострілами з гармат, щоб привернути увагу ворога. План виявився вдалим – у таборі поляків розпочався переполох.

Вранці 13 вересня Б. Хмельницький повів свої полки в наступ, а з іншого табору наступав М. Кривоніс. Польське військо виступило в поле, аби чекати козаків на рівнині, порізаний кількома глибокими балками. Унаслідок неузгоджених дій польська кіннота вступила у бій раніше запланованого, почалася метушня, якою скористався Б. Хмельницький і кинув на польські шанці свіжі сили.

Польський крилатий гусар

він не вводив у дію головне військо, посилаючи вперед окремі загони, котрі разом із жителями міст, містечок і сіл очищали ці райони від ворога й виснажували його бойові сили. Через тиждень після Пилявецької битви на Дніпрі капітулювала польська фортеця Кодак, не витримавши майже піврічної облоги. Прослуживши полякам менше 10 років, фортеця Кодак відтоді стала важливою військовою базою запорозьких козаків.

Галицький рейд

Пилявецька битва підняла нову хвилю повстанського руху в Україні, зокрема в Галичині. Повстання почали міста Кам'янка Струмилова й Сокаль, а потім воно охопило все Руське воєводство. Б. Хмельницький вважав необхідним підтримати ці повстання й послав бічними шляхами окремі полки. А сам з головною армією вийшов зі Старокостянтинова в напрямку на Львів – через Збараж, Тернопіль, Зборів. Більш як 100-тисячне військо взяло захищений мурами й валами Львів в облогу. Повстанці захопили навколо міста укріплені католицькі монастирі, а 5 жовтня М. Кривоніс здобув Високий замок. Заможна частина жителів Львова вступила з Б. Хмельницьким у переговори. Запропонований ними великий викуп врятував місто від татарського погрому. Гетьман зняв облогу зі Львова і рушив далі – на Замостя.

У листопаді українське військо обложило Замостя, а окремі козацькі полки дійшли аж до р. Вісли. Проте Б. Хмельницький великих воєнних дій не розгортав. Він уважно стежив за ходом обрання нового короля Речі Посполитої. Військо було стомлене тривалим походом. Один з претендентів на королівський престол, Ян Казимир, вступив у переговори з Б. Хмельницьким,

Спільно скликана одним з трьох польських воєначальників князем Д. Заславським військова рада вирішила відступати в бойовому порядку, під прикриттям табору в напрямку на Старокостянтинів, щоб там окопатися. Та Б. Хмельницький розгадав цей план і посилив наступ, змусивши ворога покинути табір і втікати. Це була панічна втеча. Зброя, панцирі, артилерія й запаси пороху дісталися переможцям. Пилявецька битва була ще однією блискучою перемогою Б. Хмельницького. Відносна легкість перемоги – результат стратегічного плану полководця. А вже протягом двох-трьох місяців до неї

бажаючи залучити його на свій бік. Б. Хмельницький у листі до сенату викривав віроломство польських магнатів і шляхти.

Обраний королем Ян II Казимир, розуміючи, що Польща не готова до великої війни, пообіцяв Б. Хмельницькому розглянути скарги Війська Запорозького, щоб козаки «не мали над собою багато панів», і пропонував мир. До Варшави було відправлено козацьке посольство на чолі з Іваном Гирею. Універсалами король і гетьман сповістили своїм народам про мир.

Ян II Казимир.
Гравюра В. Гондіуса.
1649 р.

Урочистий марш визволителя Через Сокаль, Дубно, Острог, Житомир козацькі війська Б. Хмельницького поверталися на Наддніпрянщину.

В Острозі гетьман видав універсал з вимогою до шляхти «не мати ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії...».

11–14 грудня 1648 р. в Києві спалахнуло повстання проти польської шляхти, котра тікала сюди з усієї Київщини. Влада в місті перейшла до повстанців. 23 грудня Київ урочисто зустрів Б. Хмельницького. А разом з киянами вітали полководця єрусалимський патріарх Паїсій та київський митрополит Сильвестр Косів. Патріарх називав гетьмана «світлішим князем».

Переможні битви початку
Національно-визвольної війни

Переговори гетьмана Хмельницького з польським послом
Смировським під Замостям. XVII ст.

Студенти Києво-Могилянської колегії вітали «ораціями й декламаціями як Мойсея, спасителя, освободителя і визволителя народу з лядської неволі, добрим знаком названого Богданом – від Бога даним». А замок і місто салютували з гармат. Український шляхтич Й. Єрлич, вороже настроєний до повстанців, писав: «Кияни були йому раді вдвічі, у десять разів більше, ніж якому своєму воєводі, і честь йому більшу показували».

Так, триумфом, закінчилися воєнні дії 1648 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чого домагався Б. Хмельницький на початку війни?
2. Які пам'ятки історії та культури, що увічнюють події чи окремих героїв Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, на території вашого краю вам відомі?
3. Які заходи повинен був здійснити Б. Хмельницький для утримання визволеної від поляків території?

ДОКУМЕНТ

На підставі наведеного уривка з літопису визначте підсумки Жовтоводської битви.

Розповідь літописця про Жовтоводську битву

Це сталося 5 травня в суботу, на п'ятому тижні після Великодня. Ці перші нещастя й ця поразка поляків уселили в серця всіх їхніх начальників дуже великий страх... Однак ще до вечора того ж таки суботнього дня вони спробували знову вступити в бій із Б. Хмельницьким та Тугайбеєм. Цього разу вони втратили свого товариства півтори тисячі і були вигнані шаблями назад до свого окопу – багато з них дістали тоді біду собі й рани.

Неділя, 6 травня, минула без військових сутичок. У понеділок, 7 травня, поляки спробували втретє вийти за вали, і багато з них ... знайшли собі тут смерть. 8 травня, у вівторок, на шостім тижні після Великодня, перед обідом, Б. Хмельницький остаточно розгромив поляків.

...Б. Хмельницький забрав польський обоз з усім достатком і скарбами і обдарував із цієї здобичі значним почесним даром Тугайбея, все інше дав забрати козакам і татарам. Узяв там Б. Хмельницький вісім добрих польових гармат з достатньою кількістю пороху й куль, кільканадцять пар котлів з довбишами до них, кількадесят хоругв, два бунчуки, дві булави, кількадесят чоловік трубачів та чимало інших обозових служок... Було полонено військових панів Шемберка, Сапігу, комісара й інших значних шляхтичів, загальним числом до п'ятдесяти чоловік. Рядового товариства було взято в неволю три тисячі з лишком, їх усіх відпровадили під охороною значної кількості козаків та татар до Чигирини з письмовим суворим від Б. Хмельницького наказом чигиринській старшині. Наказано було на лядських начальників накласти міцні кайдани й поселити їх у кількох вигідних та чесних квартирах; годувати їх веліли щедро. Рядове ж товариство мали позамикати по тюрмах і в Чигиринському замкові й обставити надійно сторожею. Годувати їх наказано по змозі, але голодом не морити, пораниених гоїти і всіх їх доглядати пильно.

Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 67–68.

§16. РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ (1649–1651)

**Зборівська
битва
5–6 серпня
1649 р.**

Не вірячи у тривалість досягнутого восени 1648 р. замирення, обидві сторони передбачали неминучість подальшої війни й готувалися до неї. У травні 1649 р. польські війська перейшли р. Случ, котра розділяла ворогуючі сторони, і почали атакувати пограничні українські залоги. Водночас литовські війська рушили в напрямку до Києва. Б. Хмельницький послав проти них на Полісся військо на чолі з полковником М. Кричевським. У бою під м. Лоевом литовське військо Януша Радзивілла було зупинене, але М. Кричевський загинув.

Гетьман, провівши широку мобілізацію, рушив з Білої Церкви, де був головний козацький табір, на Волинь і відтіснив поляків до **Збаража**. Під час цього походу армія Б. Хмельницького налічувала близько 360 тис. воїнів, з яких було сформовано 17 полків. У поході з флангів козацьких полків йшли татари хана Іслам-Гірея III.

У червні Збараж було взято в облогу, почалися запеклі бої. Тоді був важко поранений вінницький полковник Іван Богун, загинув полковник *Станіслав Морозовицький* (у народній пісні – Морозенко). Козацька розвідка доповіла, що на допомогу обложеним у Збаражі полякам іде з військом король Ян II Казимир. За голову Б. Хмельницького він обіцяв 10 тис. злотих. Король не мав точних відомостей про стан справ під Збаражем, про це «потурбувався» Б. Хмельницький. Козацький гетьман залишив біля Збаража частину військ під командуванням військового обозного Чорноти, а сам з полками пішов назустріч Янові II Казимиру, котрий наближався до Зборова. Усі ці маневри робилися так, щоб про те не довідалися ні обложені в Збаражі, ні розвідка короля.

Раптовий удар по королівських військах з тилу та з флангів козацької і татарської кінноти застав польське військо негото-

Розгортання національно-визвольної боротьби (1649–1651)

Подвір'я Збаразького замку.
XIV–XV ст.

Збаразький палац.
XIV–XV ст.

вим до бою, окремі полки не могли підтримувати один одного, і вже в першому бою загинуло 4 тис. поляків. Очевидець писав: «Не битва це була, а скоріше різня. Перший цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога».

Польсько-шляхетське військо внаслідок боїв 5–6 серпня і облоги його козаками було деморалізоване. Король ледве не потрапив у полон. Обставини змусили Яна II Казимира почати переговори з Б. Хмельницьким. Польський король почав таємні переговори з татарським ханом, обіцяючи татарам грошову винагороду, дозвіл брати ясир і грабувати українські міста і села. Хан став вимагати від гетьмана Б. Хмельницького припинення битви.

Зборівський мир Під натиском хана Б. Хмельницький пішов на переговори з поляками. Ян II Казимир вистовував кримського хана як посередника.

Козацька старшина свої вимоги сформулювала у 17-ти «Пунктах про потреби Запорозького Війська».

8 серпня 1649 р. був укладений *Зборівський договір*. Основні його положення: кількість реєстрового війська визначалася 40 тис.; козаки мали право жити в трьох воєводствах – Київському, Брацлавському, Чернігівському; запроваджувалося козацьке самоврядування; справа про унію повинна бути вирішена на сеймі; київський митрополит ставав членом сейму; у Києві єзуїтам було заборонено засновувати свої школи; оголошувалася амністія православній шляхті, яка брала участь у повстанні, з поверненням конфіскованого майна.

Загальна ситуація, зокрема зрада хана, змусила Б. Хмельницького зі старшиною підписати угоду, хоча вона не задовольняла ті вимоги, які старшина подала в 17 статтях. І все ж Зборівська угода давала можливість Б. Хмельницькому зайнятися державним будівництвом.

Вимушений договір Народні маси України протестували проти Зборівського миру, та гетьман змушений був з ним рахуватися. Адже Польща відродила армію і могла продовжувати боротьбу з повстанцями. До того ж непевною була позиція хана. Московська держава не надавала воєнної допомоги, на яку розраховував Б. Хмельницький. Тому гетьман вів дуже обережну політику, щоб передчасно не викликати нового спалаху війни. Треба було зміцнити сили для подальшої боротьби. Він дозволив А. Киселю як київському воєводі зайняти замок на горі Киселівці та відновити дію польських шляхетських судів, а також скликати сеймик Київського воєводства.

Б. Хмельницький та старшина зволікали зі складенням реєстру в 40 тис. козаків, «випищики» залишалися у війську під виглядом джурів і обозної служби. Зі свого боку, гетьман

вимагав, щоб польський уряд не переслідував учасників повстання, щоб польське військо не наближалось до «козацької лінії» і не провокувало прикордонних конфліктів.

Наприкінці 1649 р. до Варшави було відправлено посольство на чолі з М. Нестеренком, щоб вимагати затвердження на сеймі умов Зборівського договору, зокрема в питанні про унію та амністію. На сеймі польська шляхта виступала проти «миру й релігійних поступок православним». І хоч у підсумку сейм затвердив «Декларацію ласки короля» (так поляки іменували Зборівський мир), проте виконувати свої зобов'язання не збирався. Це видно було з усього – шляхта поверталася у свої маєтки, примушувала селян відбувати повинності, карала їх за участь у повстанні тощо. Польські війська почали збиратися на кордоні України. Назрівав новий етап війни.

Молдавський похід Молдавський воєвода (господар) Василь Лупул був союзником Польщі, і Б. Хмельницький хотів розірвати цей зв'язок. Ініціатором молдавського походу був кримський хан, який мав свої порохунки з Молдавією. 70-тисячне військо Б. Хмельницького й татарське військо несподівано перейшли молдавський кордон. Передові полки брацлавського полковника Данила Нечая ввійшли в молдавську столицю Ясси. В. Лупул пішов на переговори й прийняв умови Б. Хмельницького: не підтримувати Річ Посполиту, для скріплення молдавсько-українського союзу віддати дочку Розанду за гетьманового сина Тимоша, який згодом мав стати господарем Молдавії.

1650 р. у польському сеймі дедалі більшої сили стала набирати «партія війни». Король звинувачував гетьмана у зв'язках з різними державами, на що Б. Хмельницький відповідав: «Просимо наполегливо в. м. панів, не приводьте нас до крайнього відчаю, до якого нас жаль і гніт приневолює, і не змушуйте до того, щоб ми деінде шукали допомоги».

Оскільки Польща інтенсивно шукала зовнішньої допомоги для боротьби з Україною, Б. Хмельницький, котрий теж шукав союзників, заявляв: «Ми, охороняючи наші голови й запобігаючи нашому лихові, мусимо шукати приятелів». Особливо активними в цей період були дипломатичні відносини Б. Хмельницького з турецьким султаном.

Тиміш Хмельницький.
Близько 1652 р.

Битва під Берестечком

Обидві сторони розуміли тимчасовість Зборівського миру. За ухвалою сейму Ян II Казимир у січні 1651 р. дав наказ готуватися до наступу на Україну. Б. Хмельницький, отримавши відомості про підготовку Польщі до війни, став готуватися до оборони. Він звернувся по допомогу до кримських татар і турків.

Головні сили противників зішлись на Волині під Берестечком. Саме тут 18–20 червня 1651 р. розгорнулася одна з найбільших битв у ході Національно-визвольної війни.

Поляки розмістилися вздовж р. Стир і поділилися на три частини. Лівим крилом командували М. Калиновський та Я. Вишневецький. Тут була зосереджена коронна і шляхетська кіннота, а також полк німецької піхоти, позаду стояли полки посполитого рушення з різних воєводств. Праве крило розмістилося під лісом на правому березі Стирі. Загальне командування на цьому фланзі здійснювали М. Потоцький та С. Лянцкоронський.

Центром армії командував сам король. Він поставив тут іноземну піхоту, частину найманої кінноти, свій гусарський полк та всю артилерію. У самому центрі стояв король в оточенні своєї гвардії та королівських гусарів. Польська армія налічувала 150 тис. воїнів, включаючи 20 тис. німецьких найманців.

Б. Хмельницький на чолі селянсько-козацьких полків зайняв невисокі пагорби на березі р. Пляшівки на правому фланзі військ. На пагорбі лівого флангу розташувалися півмісяцем татарські війська й невеликий загін турків. У центрі півмісяця поставлено ханський намет, а біля півніжжя пагорба розташовано гармати. Козацько-татарське військо налічувало 100 тис. козаків і 50 тис. татарської кінноти.

Ярема Вишневецький. XVIII ст.

Герб Вишневецьких

Михайлівська церква в с. Плешева Рівненської обл. 1636 р.

Розгортання національно-визвольної боротьби (1649–1651)

Вдень 18 червня першим на козаків рушило з'єднання Я. Вишневецького. Козацький табір, що складався зі з'єднаних ланцюгами десяти рядів возів, був ще не добудований. Козаки й селяни, підтримані татарами, відігнали кінноту Я. Вишневецького і перейшли у контрнаступ, але були зупинені німецькими найманцями.

Після невдалої атаки Я. Вишневецького король розпочав наступ центральною частиною свого війська на зайнятий татарами пагорб, обстрілюючи його з гармат та мушкетів. Хан, а за ним уся орда почали тікати. Після втечі татар король повернув фронт наліво проти козацького табору, і цілу ніч під дощем поляки обстрілювали його з гармат.

Б. Хмельницький доручив командування військом Ф. Джеджалію, а сам разом з І. Виговським і чотирма козаками поїхав услід за ханом, щоб з'ясувати ситуацію. Але хан захопив його в полон і рушив на Крим. Утеча хана відіграла фатальну роль у ході Берестецької битви. Вона оголила лівий фланг козацької армії, даючи змогу полякам охопити її півколом облоги. Уранці 1 липня поляки побачили козацький табір уже обнесеним потужними укріпленнями. 4 липня вони оточили козацький табір з півдня, зайняли пагорб, на якому раніше стояв хан.

6 липня козаки вислали до короля на переговори миргородського полковника М. Гладкого, чигиринського полковника Михайла Крису й військового писаря Івана Петрашевського.

Георгіївська церква, збудована на місці Берестецької битви. Початок ХХ ст.

Удосвіта 10 липня І. Богун з 2 тис. козаків і гарматами перейшов за переправу з метою її укріпити. У козацькому таборі запідозрили зраду, почалася панічна втеча його оборонців. Побачивши безладний відхід армії через болото, І. Богун повернувся, закликаючи відступаючих зупинитись, але встановити лад йому вже не вдалося.

На переправі скупчилося безліч людей, котрих неможливо було привести до порядку. Вони гинули в болоті, а тим часом польське військо вдарило на табір. Тоді й козацькі полки стали організовано відступати. Більша частина козацької армії вийшла з оточення. Загони ж, які залишилися прикривати відступ, героїчно відбивалися, доки всі не загинули. Це була перша відчутна поразка повстанців. У ході битви під Берестечком загинуло багато повстанців. Утрати поляків також були значні: тільки визначних шляхтичів загинуло понад 300 чоловік.

Та боротьба народу не припинилася. Викуплений козаками з полону Б. Хмельницький став готувати оборону. Універсалами він закликав народ до подальшої боротьби і зібрав знову 50 тис. козаків і селян та 40 тис. татар. Центром його оборони була Біла Церква, яку він укріплював.

Білоцерківський мир

Обидві ворогуючі сторони були виснажені боями. До того ж наприкінці липня в Київ увійшло 10-тисячне польсько-литовське військо з Я. Радзивіллom на чолі. Після смерті князя Я. Вишневецького польське командування запропонувало Б. Хмельницькому пере-

Король запропонував видати сімнадцятьох полковників, здати всю зброю і повернутися до умов Куруківської угоди (1625). Після відмови козаків король наказав розпочати артилерійський обстріл козацького табору. 9 липня С. Лянцкоронський на чолі 2 тис. кіннотників перейшов на другий берег р. Пляшівки, зайнявши тили козацької армії. Уночі з 9 на 10 липня козацька старшина скинула Ф. Джеджалія і обрала наказним гетьманом І. Богуна. Він скликав раду для розв'язання питання про вихід з облоги. Ухвалили будувати міст через р. Пляшівку, щоб відігнати С. Лянцкоронського і прокласти шлях для відступу всього війська.

мир'я, і він прийняв пропозицію, як того вимагала ситуація.

18 вересня 1651 р. у Білій Церкві було підписано мир, згідно з яким козацький реєстр скорочувався до 20 тис. козаків. «Випищики» повинні були повернутися до своїх колишніх панів як кріпаки. Влада гетьмана обмежувалася лише Київським воєводством. Шляхта діставала право займати свої землі й усякі «пожитки». Гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримом і відіслати з України татарські загони. Гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами. Це були дуже тяжкі для України умови. Однак гетьман зберіг основну територію Війська Запорозького – Наддніпрянщину.

Одним з наслідків поразки під Берестечком і Білоцерківського миру було зростання кількості переселенців – козаків, селян та міщан – в Слобожанщину. Там люди рятувалися від небезпеки польсько-шляхетського терору й закріпачення. Саме в цей час в Слобідську Україну з 2 тис. козаків переселився **Іван Дзиковський**. Із цих козаків пізніше утворився Острогозький полк.

Народні маси України й запорозькі козаки були невдоволені Білоцерківським миром настільки, що Б. Хмельницькому довелося їх утихомирювати. Боротьба повинна була розгорітися з новою силою.

Януш Радзивілл

Розгортання національно-визвольної боротьби (1649–1651)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яку роль у перемогах Б. Хмельницького відігравали повстання по всій Україні?
2. Що змушувало Б. Хмельницького йти на переговори з польським урядом?
3. У чому полягає значення Зборівського мирного договору для творення Української козацької держави?

ДОКУМЕНТ

За документом визначте мету, якою керувалися татари у війні між козаками й поляками.

Розповідь секретаря французького посольства в Польщі про початок переговорів ворогуючих сторін

Коли його величність польський король погодився на переговори і було обрано для цього місце між двома арміями, туди прибули візир і канцлер Осолінський. Візир зажадав від імені свого володаря постійної плати,

яку Річ Посполита звичайно давала ханові за послуги, що він їх виконував для Польщі, а король Владислав відмовився від її сплати. Далі візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорозьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати у цьому поході і за загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати. Під час цих переговорів тривало перемир'я, проте його кілька разів переривали ворожі дії. Наступного дня, тобто 17 серпня, уповноважені знову прийшли на те саме місце; кожного з них супроводжували два інші уповноважені: з польським канцлером прийшли київський воєвода та литовський підканцлер, а з візиром – Сефер-казі і Сулейман-ага. До уповноважених приєднався Б. Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті, після деяких суперечок укладено того самого дня мир з татарами і козаками на таких умовах...

П'єр Шевальє. *Історія війни козаків проти Польщі.* – К., 1993. – С. 110.

§17. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Історична передумова державності

У ході Національно-визвольної війни українського народу виникла *Українська козацька держава (Гетьманщина)*. Зразком організації державного життя була Запорозька Січ та реєстрові козацькі полки.

Запорозька Січ і козацтво як окремий стан суспільства сформувалися в XVI ст., а вже в першій половині XVII ст. Запорозька Січ перетворилася на своєрідну козацьку республіку. Козаки проживали на цій території, не підпорядковуючись загальнодержавному адміністративному апаратові та законам. Тому й змогли виробити свій особливий устрій – органи влади, управління та суд.

Успішні воєнні походи козаків і захист своєї землі від турецько-татарської агресії настільки підвищували міжнародний авторитет Запорозької Січі та її силу, що козаки поступово відходили від королівської влади й діяли незалежно від Польщі. Так, у королівській інструкції на сеймики 1625 р. зазначалося, що козаки зреклися підданства, створили свою державу, вся Україна покірنا їм; по містах і селах вони вводять свої порядки, посилають послів, укладають договори, вирішують питання війни й миру.

Незалежний характер козаків простежується і в інших історичних джерелах. Так, у 1628 р. семиградський князь Б. Габор у бесіді зі шведським послом висловився, що «народ козацький може затопити Польщу, якщо знайде розумного та шляхетного вождя». Обговорювалося також питання, чи здатні запорожці створити свою окрему державу. Отже, виникнення козацької держави не було несподіванкою ні для кого.

Початки державності Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р., у межах Речі Посполитої утворювалася автономна область із земель Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, на яку поширювалася виключно влада гетьмана. Договір означав фактичне визнання на міжнародному рівні статусу України як держави. Отже, гетьман мав свою територію і свою армію.

У 1649–1650 рр. Б. Хмельницький зміцнює козацьку адміністрацію, проводить адміністративно-територіальний поділ підвладної території на полки й сотні. Полковники, сотники й міські отамани мали на підвладних їм територіях адміністративну, військову й судову владу. Було введено контроль за фінансами, оподаткуванням населення, за охороною торгівлі та ремесла, активно налагоджувалися дипломатичні зв'язки.

Державний апарат створювався під безпосереднім керівництвом Б. Хмельницького і з допомогою сильного старшинського угруповання, вихідців з української шляхти й заможних козаків, людей освічених і енергійних, що складали політичну еліту суспільства. Серед соратників Б. Хмельницького шляхетського походження були Іван і Данило Виговські, Григорій Гуляницький, Михайло Криса, Григорій Лісницький, Павло Тетеря, Самійло Зарудний та інші, котрі, включившись у боротьбу проти панування Польщі, прагнули збудувати свою вільну й незалежну державу. Впливовими були також вихідці із «старовинних» козаків – полковники Федір Вешняк, Кіндрат Бурлай, Ф. Джеджалій, І. Богун, М. Гладкий, генеральний обозний Іван Чорнота та ін.

У воєнних умовах складався становий державний устрій – усі адміністративні функції після ліквідації польсько-шляхетського державного апарату виконувала козацька старшина. Сама старшина спочатку піклувалася тільки про інтереси козацтва, а не всього населення. Однак невдовзі військово-старшинське управління охопило всю цивільну адміністрацію, судочинство, земельну власність, фінанси. Всі інші стани й соціальні групи також визнали державне керівництво старшини, маючи самоврядування в межах своїх громад – сільських і міських (общини, магістрати й ратуші в містах та містечках, церковне управління).

Складові елементи державності Ознаками державності є окремішня територія з населенням, кордони, які охороняє військо, наявність органів влади та управління, фінансів та суду, правових норм, якими керується суспільство у повсякденному житті, свобода зовнішніх зносин, назва держави та її символіка (герб, прапор). Усі ці елементи властиві були Українській козацькій державі. Вона мала чітко визначені *кордони* («козацьку лінію»), укріплені військовими

заставами. Оскільки війна тривала, кордони змінювалися в міру визволення земель від польсько-шляхетського панування. Для означення нової держави вживалася давня назва – «Русь», або «Руська земля». У розмові з московським посланцем Арсенієм Сухановим (1650) гетьман говорив: «Я і себе віддаю йому, государеві, і всю землю Руську». А в листі до волинської шляхти він зазначав, що миру не буде, доки «Русь не буде, як від віків бувало». Інколи вживалися назви «Запорожжя», «Військо Запорозьке». Проте поступово утверджувалася народна назва – «Україна». У документах Б. Хмельницького трапляються такі формулювання: «щоб Україна неділимою залишалася», «ляхи ні про що так не печуться, тільки щоб Україну завоювати» і т. ін. Після Переяславської ради московський уряд називав Україну «Малою Росією», або «Малоросією», включаючи її до свого царського титулу. Неофіційною назвою держави був термін «Гетьманщина». Він закріпився і в науковій літературі. Столицями Гетьманщини за весь час її існування були міста Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів.

Державною емблемою України був **герб** Війська Запорозького – козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. На той час остаточно ще не утвердився **державний прапор**, а існуючі свідчення стосуються лише прапорів окремих військових підрозділів і міст.

Територія гетьманської України поділялася на **полки й сотні**. У 1649 р. налічувалося 16 полків (кількість полків в умовах війни не була стабільною). Полки поділялися на 10–20 сотень із центрами в містах і містечках. За кількістю жителів і територією полки й сотні не були однаковими. У межах полку чи сотні вся адміністративна, військова й судова влада належала полковникам і сотникам, а в окремих населених пунктах отаманам.

За службу кожна посадова особа отримувала платню тільки землею, тобто **на ранг** (на посаду). Так виникло рангове земле-

володіння, яке старшинські родини згодом намагалися закріпити за собою назавжди царськими грамотами і гетьманськими універсалами. Оскільки нова держава виникла і формувалася в умовах війни, то її внутрішнє життя і зовнішньополітичне становище та кордони цілком залежали від військового стану – козацтва. Військове і цивільне управління тоді були нероздільними.

За державним устроєм держава, яка виникла в 1648 р., а юридично

Герб Війська Запорозького.
Гравюра. 1622 р.

визнана в 1649 р. Зборівським договором, була автономією в рамках Речі Посполитої. Згодом державно-правовий статус Гетьманщини змінювався – від суверенної держави, яка укладала міжнародні договори, до автономії та її повної ліквідації.

За типом правління Гетьманщина була поєднанням республіканського і авторитарного ладу. Правовою основою держави було звичаєве право (в сільських громадах), козацьке право і звичаї Запорозької Січі, магдебурзьке право (у містах), а також норми Литовського статуту, які не суперечили новим реаліям життя. Ними були: знищення на визволеній від іноземного панування території кріпосного права, ліквідація магнатсько-шляхетського землеволодіння, перехід всієї землі у власність держави, набуття землі будь-якою людиною шляхом *займанщини* (першості в обробітку вільних земель), незамкненість суспільних станів (селянства, міщанства, козацтва, козацької старшини, духовенства).

Як і на Запорозькій Січі, головним органом влади в новій державі була *Генеральна (загальна) рада козаків*, яка вирішувала найважливіші військові та політичні справи. Однак дуже швидко зростало значення старшинської ради як органу більш оперативного управління. До *Старшинської ради* входили посадові особи, люди переважно освічені й досвідчені в політиці. На чолі всього державного апарату стояв *гетьман*. Гетьманська влада здійснювалася з допомогою законодавчих актів, які називалися *універсалами* (від лат. *universalis* – загальний), вони могли бути закличними, розпорядчо-зобов'язальними, оборонними, привілейними.

У фінансовій справі Б. Хмельницький опирався на козацьку старшину, яка мала велику земельну власність, і велике купецтво – він використовував кошти міщан для потреб державної казни. Джерелами поповнення державної казни були: земельний фонд, податки, мита від занять промислами і торгівлею. Існували спеціально призначені для збору податків люди – екзактори. Податки платили селяни, міщани, у деяких випадках і козаки. А витрачалися доходи казни в основному на військові потреби, на прийом послів та спорядження посольств в інші країни. Державна

Бунчук та булава. XVII ст.

казна не була значною, якщо не враховувати багато вільних земель, що залишилися від вигнаних панів. Б. Хмельницький говорив, що «не маю я багатої держави, як інші, угорський і мунтянський (князі) – маю тільки воєнний люд». Молода держава користувалася різними грошовими одиницями: польськими (золоті, талари, червоні золоті), російськими (рублі, єфимки), турецькими (леви, левки).

Державною казною видав *підскарбій*. У полках фінансову справу організовували полковники: збирали податки, віддавали в оренду підприємства та брали орендну плату, ярмаркове, мито тощо. Повноваження полковників у земельних та фінансових справах поширювалися і на міських жителів та їхнє господарство.

Унаслідок визволення певної території українських земель від влади Польщі відбувалися **серйозні зміни в становищі селян і міщан, які ставали вільними від кріпацтва** (нагадаємо, що 80 % міст і містечок перед війною були приватною власністю), а також утворювався величезний фонд вільної (державної) землі, яка стала власністю Війська Запорозького, тобто державною. З цього фонду робилися надання землі за службу посадовцям, оскільки грошей для оплати їхньої праці було обмаль.

Найвищим судом був суд при гетьмані, до якого входило два генеральних судді та писар. Цей *Генеральний суд* розглядав апеляції або виступав першою інстанцією у справах найважливіших. На початку існування держави діяли козацькі суди. Вони розглядали всі категорії справ усього населення. Судовий процес здійснювався на підставі норм звичаєвого права. Допускалося оскарження рішень чи вироків у судах вищої інстанції. Вироки за злочини під час воєнних дій не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. Існувала навіть позасудова розправа. У містах діяли міські суди – магістратські та ратушні, які під час війни розширили свою компетенцію на майнові справи навіть козаків, бо такі справи вимагали нотаріальних записів, а козаки у своїх судах ніякої документації не вели.

Внутрішні й зовнішні функції держави

Важливою функцією будь-якої держави, крім адміністративного управління, є підпорядкування всього населення владі. Б. Хмельницький намагався протидіяти спробам окремих соціальних груп поставити себе в привілейоване становище.

Передусім гетьман вжив заходів для утримання під своєю владою Запорозької Січі, направивши туди загін реєстрового козацтва.

Українська козацька держава захищала своїх громадян, котрі перебували за її межами, мала свою дипломатичну службу й розвідку. Європейські держави визнавали суверенітет України, надсилали до неї своїх посланців, укладали договори.

Політичні інтереси європейських держав, з одного боку, і прагнення Б. Хмельницького знайти союзників у боротьбі проти

Шабля Богдана Хмельницького

Речі Посполитої, з другого боку, визначили міжнародні відносини Української козацької держави на етапі її формування.

Першою дипломатичною акцією Б. Хмельницького був союз з Кримом, який забезпечив успішні військові операції 1648 р. Незважаючи на зради хана і татарські грабежі, гетьман не йшов на розрив цього союзу, аби не перетворити хана у свого ворога і в союзника поляків. Гетьман уже в 1648 р. встановив дипломатичні зносини з Оттоманською Портою. Пізніше ініціатива в цих зв'язках перейшла до султана, який хотів домогтися підданства Б. Хмельницького. Оскільки гетьман на це не погоджувався, Порта не надавала йому військової допомоги, лише дозволяла це робити своєму васалові – Кримському ханству.

Уже в 1648 р. українські послы з'явилися в Молдавії, яка також була турецьким васалом. Це зміцнювало міжнародний авторитет Б. Хмельницького та засвідчувало міжнародне визнання української держави. Те ж можна сказати про дипломатичні контакти уряду Б. Хмельницького з Валахією, Трансільванією, Венецією та Англією. Найінтенсивніше дипломатичні зносини Б. Хмельницький здійснював з Росією. Перші відомості про повстання Б. Хмельницького московський уряд отримав від київського каштеляна і брацлавського воєводи А. Киселя.

Отже, Б. Хмельницький мав авторитет великого державного діяча й творця нової держави, полководця й дипломата, блискучого адміністратора. Як писав автор «Історії Русів», «таких людей провидіння Боже віками тільки народжує в людстві для особливих його намірів і призначень».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яким документом Україна була фактично визнана як держава на міжнародному рівні? Якою була її територія?
2. Які ознаки козацької державності відповідали загальному поняттю «держава»?
3. Що було зроблено Богданом Хмельницьким для побудови державного життя в Україні?

ДОКУМЕНТИ

Які висновки можна зробити з наведених документів?

Про заходи гетьмана щодо організації держави

Визвольна війна на Наддніпрянщині знищила польсько-шляхетську адміністрацію і судочинство. Б. Хмельницький організував новий державний апарат, який охоплював усю територію Запорозького Війська. Була утворена мережа полків і сотень, які служили водночас і базами для набору війська, й адміністративними центрами. Між окремими населеними пунктами існували такі міцні і добре налагоджені зв'язки, що гетьман міг швидко передавати адміністративним органам свої накази та проводити мобілізацію військових сил на місцях. У розпорядженні державного апарату були кадри спеціалістів – для війська, адміністрації, фінансів, дипломатії та ін. Б. Хмельницький вступив у дипломатичні відносини з різними державами, намагаючись системою різних союзів забезпечити Україні повну незалежність.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 338.

Із свідчення венеціанського посла Альберто Віміно про державний устрій України (1650)

По містах існують легкі карні побори, котрі чинять суд у цивільних справах і накладають легкі карні побори, тому що рішення важних справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Про військову силу козаків дають поняття випадки минулих походів. Що торкається точної кількості війська, яке може бути зібране, то кому воно відоме? Скільки голів, стільки, можна сказати, і вояків, бо всі вони більш охоче беруться за зброю, ніж за плуг...

Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 81.

§18. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ 1652–1653 рр.

Воєнний реванш

Білоцерківський мир 1651 р. не був затверджений польським сеймом. Тому Б. Хмельницький вважав себе вільним від дотримання його умов. Обидві сторони готувалися до подальшої боротьби, кожна сподіваючись на перемогу. Уже пізньої осені 1651 р. польські війська окупували Брацлавщину, а гетьман готував мобілізацію реєстрових козаків, селян та міщан.

У березні 1652 р. Б. Хмельницький видав універсал, у якому він звертався до старшини, рядових козаків і посполитих із закликом готуватися до рішучого наступу на ворога. У травні гетьман відправив кілька лівобережних козацьких полків під командуванням полковника Степана Побойда на Чернігівщину з метою захисту північного фронту від вторгнення литовських військ. Це завдання гетьмана він успішно виконав.

У цей час головні сили козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким рушили з Чигирини на Брацлавщину. Там

тоді знаходилося велике польське військо під командуванням гетьмана Мартина Калиновського. Поляки, які стояли неподалік гори Батіг (нині – в Тростянецькому районі на Вінниччині) над Бугом, займали велику площу, але значних укріплень не зробили. Ця безтурботність польських командувачів свідчила про те, що наступ Б. Хмельницького був для них раптовістю.

Несподіваність наступу є однією з ознак військового мистецтва полководця Б. Хмельницького. 22 травня 1652 р. він зненацька з'явився зі своїм військом перед польським табором. У бій першою вступила українська і польська кінноти. Польська кіннота, намагаючись не допустити козацьке військо в розташування свого табору, вийшла назустріч і почала стрімко рухатися вперед, чим скористався Б. Хмельницький. Польська кіннота потрапила під обстріл з флангів і зазнала великих втрат.

23 травня українське військо вдарило на польський табір з фронту, а кіннота зайшла з тилу. Польські позиції були оточені повстанською армією. Слабкі ворожі укріплення було взято. Найдовше оборонялася піхота з найманців, яка попередньо встигла побудувати для себе оборонні редуты, але незабаром і вони були подолані. Козаки ввірвалися до польського табору і в запеклому бою здолали опір польсько-шляхетського війська. 60-тисячна ворожа армія була повністю знищена разом з її воєначальниками, включаючи гетьмана М. Калиновського. Цю перемогу сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала над римлянами під Каннами (216 р. до н.е.). Батозька битва підтвердила військовий талант Б. Хмельницького як полководця. Це був його воєнний реванш за поразку під Берестечком.

Умови Білоцерківського миру вже не діяли. Українське військо знову зайняло територію по р. Случ – західні кордони козацьких земель, визначені умовами Зборівського договору. Батозька битва мала велике значення ще й тому, що розгорнулася хвиля масових народних повстань, унаслідок чого більша частина українських земель була визволена від польсько-шляхетського гніту. Ця перемога суттєво вплинула й на хід українсько-московських переговорів про надання Б. Хмельницькому допомоги з боку Московської держави, які велися вже впродовж кількох років. Гетьман поставив своїм завданням також змусити молдавського воеводу Лупула розірвати зв'язки з шляхетською Польщею, що повинно було її дещо ослабити. З цією метою було організовано Другий молдавський похід українського війська.

Оборона кордонів Б. Хмельницький отримав змогу реалізувати свої плани повного визволення українського народу. Ведучи переговори з Польщею, гетьман вимагав, як мінімум, відновити юридичну силу Зборівської угоди, оскільки Білоцерківський договір так і не був затвер-

Воєнно-політичні події
в Україні 1652–1653 рр.

Пістоль та натруська.
XVII ст.

військо, бо козак має бути козаком, а мужик – мужиком, послухним своєму панові. Тобто наміри поляків були досить зрозумілими. Тому Б. Хмельницький багато зусиль докладав до того, щоб захистити кордони визволеної території України від постійних нападів польсько-шляхетських загонів.

На початку 1653 р. польські війська здійснили ряд окремих нападів зі своїх військових таборів під Кам'янцем-Подільським, доходячи далеко на схід і південний схід Правобережжя. На захопленій території вони поводитися дуже жорстоко щодо українського мирного населення.

Б. Хмельницький доручив оборону західних кордонів І. Богуну. Його базою стало укріплене містечко Монастирище неподалік Брацлава на Поділлі. У березні 1653 р. польський гетьман С. Чарнецький намагався здобути цю фортецю. Але, коли поляки кинулися в атаку, І. Богун з добірною кіннотою зробив вилазку із замку й вдарив на наступаючих, змусивши їх тікати. Польський поет Твардовський писав: «Коли хтось у такий метушні крикнув: орда, орда іде, – наші, як ошпарені, кинулися тікати, залишивши не тільки місто з усією здобиччю, але навіть свої вози й вантажі, поранених і хворих, так що за цю ніч сім миль пробігли».

Бій І. Богуну з Чарнецьким під Монастирищем.

Художник
М. Самокиш. 1931 р.

джений польським сеймом. Але поляки не погоджувалися на це.

Великий гетьман Польщі Станіслав Потоцький на початку 1653 р. написав листа Б. Хмельницькому, у якому погрожував війною тим, що «король зі своїм військом іде сам на Україну, як володар, щоб свої держави оглянути й заспокоїти та вести до них панів, які втратили свої добра й маєтки». Він вимагав від гетьмана, щоб той розпустив повстанське

У зв'язку з цим польська шляхта почала покидати свої маєтки та тікати з Волині й Поділля до Польщі. Б. Хмельницький отаборився з головним військом під Городком на р. Смотрич і звідти

направляв свої загони на захід. Але рішучих дій не розпочинав, оберігаючи від наступу польського війська Молдавію, куди пішов його син Тиміш.

Другий молдавський рейд

Улітку 1653 р. розвиток подій у Молдавії (заколот і усунення від влади господаря Василя Лупула) змусив гетьмана організувати туди похід, про що просив його сам Лупул, батько Розанди, дружини Тимоша Хмельницького. 8 квітня 1653 р. 8-тисячне козацьке військо на чолі із сином гетьмана Тимошем вирушило в похід. Тиміш був людиною хороброю, але його не можна було назвати видатним політиком чи полководцем. Рішення гетьмана про молдавський похід не було обдуманим кроком. Цей похід втягнув Україну в конфронтацію з Валахією та Трансільванією й підштовхнув їх до укладення воєнного союзу з Річчю Посполитою.

Військо Т. Хмельницького перейшло через Брацлавщину, поповнившись 2 тис. опришків, форсувало біля Ямполя р. Дністер, зайняло фортецю у м. Сороки і взяло курс на Ясси. 20-тисячне угорсько-валаське військо відступило, і Тиміш вступив у столицю Молдавії, забезпечивши повернення влади В. Лупулу. Та молдавський господар вирішив скористатися присутністю козацьких військ, щоб захопити Валахію. Гетьманич погодився на цей похід, хоча козацька старшина і вказувала йому на згубність такого кроку. Внаслідок легковажності Тимоша українське військо зазнало великих втрат. В одному з боїв Тимоша було тяжко поранено, а через кілька днів він помер.

Воєнно-політичні події
в Україні 1652–1653 рр.

Сучавська фортеця, де було поранено Т. Хмельницького.
Румунія. Сучасний вигляд

Жванецьке протистояння Восени 1653 р. король Ян II Казимир з 20-тисячним військом вторгся на Поділля й став табором під м. Жванцем поблизу Кам'янця-Подільського. Туди ж рушив Б. Хмельницький і зупинився під м. Гусятином. Його союзник хан Іслам-Гірей розташувався табором ближче до Жванця. Польсько-шляхетське й наймане королівське військо потрапили в оточення. Король очікував допомоги волохів і угорців. Але Ракоці і Георгіце обмежилися відправкою до короля всього 3 тис. війська.

Руїни Жванецької фортеці.
XVI–XVII ст.

Обидві армії були в досить скрутному становищі. Для поляків ця ситуація була катастрофічною. І знову зрадницькі дії кримського хана, котрий за спиною Б. Хмельницького вступив у переговори з Яном II Казимиром, зашкодили справі. Козацькому командуванню були нав'язані переговори, але сам гетьман відмовився брати в них участь. Поляки обіцяли повернутися до умов Зборівського договору. Переговори завершилися підписанням мирного договору 5 грудня 1653 р.

На той час гетьман уже знав про рішення Земського собору Московської держави щодо надання йому допомоги й вступу її у війну з Польщею. Починався новий етап війни за повне визволення України від влади Речі Посполитої.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому польський сейм не затвердив умови Білоцерківського миру?
2. Яке значення для Б. Хмельницького мала перемога під Батогом?
3. Для чого Б. Хмельницькому потрібен був молдавський похід?

ДОКУМЕНТ

Уважно прочитайте документ і визначте, про що свідчить зміст універсалу.

З універсалу Б. Хмельницького від 24 березня 1652 р.

«...Беручи до уваги певні і великі утиски та кривди, які чинили так і тепер знову чинять нам ляхи, які силу військову молодцов зневажливо, безвинно катують, мордують і винищують, наказують робити собі не тільки у звичайні дні, але й в Божі, чого наша віра не може терпіти і не дозволяє, — а до того, що упродовж такого довгого часу майже кожен чоловік на всій Україні користувався вольностями, і важко буде йому про це забути, що

був паном над своїм і на війні велів панові рівнятися з собою, – тепер же знову робити нам не пристало, – отже, щоб наш народ з цієї неволі міг видертися, такої доброї нагоди ще ніколи не було.

Тому закликаю, щоб не тільки кожен був готовий, але щоб і посполитий чоловік мав готове все, що до війни належить, особливо харчами добре забезпечився ще перед Великоднем. А після Великодня, коли мої листи будуть оповіщені і кожному відомі, – розішлю їх, як буде треба, – щоб другого дня після одержання відомостей про мої листи не занедбали до обозу, на призначене місце рушити і виступити в похід. Але без мого наказу нехай ніхто не важиться виступати, щоб тим не дати ляхам причини до війни, хоч вони її гаряче шукають, і миру, хоч обіцяли, дати не хочуть».

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 119.

§19. МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Українсько- кримські відносини

Головною метою дипломатичних заходів Богдана Хмельницького було отримання допомоги у війні з Річчю Посполитою. Першою його дипломатичною акцією був союз із Кримом. Хоча Кримське ханство своїми нападами завдавало багато лиха українському населенню, гетьман вважав першочерговим завданням укласти союз із татарами. Татари не були надійними союзниками, бо в будь-який момент могли перейти на бік Речі Посполитої.

Для Б. Хмельницького союз із Кримом давав можливість використати татарську кінноту як допоміжне військо, оскільки

Міжнародна політика
Богдана Хмельницького

Бахчисарай. Сучасний вигляд

вони були майстрами несподіваного нападу, знищення обозів, оточення невеликих загонів. Це був рівноправний українсько-кримський союз, хоча поляки розцінювали його як підданство Б. Хмельницького Криму. Козацька старшина погодилася платити татарам за службу (як іноземним найманцям) або грішми, або частиною здобичі та полоненими. Брати ясир з людей православної віри заборонялося. Хоча насправді татари не дотримувалися цих умов.

Унаслідок татарських грабежів українського населення та зради хана під Зборовом і Берестечком відносини з Кримом ускладнювалися. Однак Б. Хмельницький не розривав з ним дипломатичних зв'язків. 1651 р. гетьман говорив: «Таке велике зло сталося через зраду кримського хана – який же близький друг кримський хан гетьманові? Але і за таке велике зло гетьман не пішов на розрив, і далі, до часу, не може вчинити розриву, і буде терпіти всякі обиди від нього тому що, якби гетьман пішов на розрив, то кримський хан порозумівся б з польським королем та почне проти нас воювати, – тим кримський хан для нас грізний».

У 1653 р. Б. Хмельницький дозволив татарам відбудувати на Дніпрі замок Іслам-Кермен (біля нинішнього міста Каховки), що дало ханові можливість контролювати всі шляхи сполучення на Нижній Наддніпрянщині.

Відносини з Оттоманською Портою Б. Хмельницький добре знав турецьку проблему. Адже чверть віку тому він був у татарському полоні і два роки жив у Стамбулі. Він знав турецьку мову, звичаї та устрій Османської імперії.

Спочатку він установив дипломатичні зв'язки з Портою, щоб забезпечити собі допомогу її васала – Криму. Потім ініціатива перейшла до султана, який хотів домогтися підданства йому гетьмана Б. Хмельницького. У відповідь на місію турецького посла Османа влітку 1651 р. гетьман направив у Стамбул посольство на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем і своїм родичем Павлом Яненком-Хмельницьким. Оскільки в Стамбулі було багато іноземних послів, поширилися чутки про можливе підданство Б. Хмельницького Оттоманській Порті.

Молдавський похід Б. Хмельницького хоч і стривожив Стамбул, але загалом не вплинув на відносини з гетьманом. Стамбул схилив Б. Хмельницького до підданства, а він погоджувався лише на рівноправний договір. Дипломатичні зв'язки були дуже інтенсивними. Грек Фома Іванов у серпні 1653 р. писав зі Стамбула: «Часто приїздять сюди козацькі послы від гетьмана Б. Хмельницького, і тут турки цих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязні». Хоч як наполегливо послы турецького султана пропонували Б. Хмельницькому прийняти турецьке підданство, гетьман завжди вважав Порту

ворогом України, оскільки вона або благословляла татарські орди на грабіжницькі походи в Україну, або разом з ними грабувала українські міста й села. Проте гетьман мусив вести ці переговори, бо потребував допомоги кримського хана.

Українсько-молдавські відносини

Молдавія перебувала у васальній залежності від Оттоманської Порти,

але й була в досить дружніх відносинах із Річчю Посполитою. Коли в Україні почалася Національно-визвольна війна, у Молдавії активізувався рух опришків, проте господарю країни вдалося його придушити.

1648 р. у Молдавію прибули послы Б. Хмельницького і зажадали не пропускати шляхтичів і купців, які тікали з України. В. Лупул вів подвійну гру, залишаючись прихильником Польщі. Тому у вересні 1650 р. Б. Хмельницький здійснив блискавичний похід у Молдавію і змусив В. Лупула погодитися на шлюб Тимоша й Розанди. Це не лише скріплювало українсько-молдавський союз, а й піднімало авторитет Б. Хмельницького.

Після поранення при облозі Сучави Тимоша Хмельницького династичні наміри гетьмана зазнали краху, але він не залишив Молдавію поза увагою. Коли воєводою там став Стефан Георгіца, між Молдавією та Україною було укладено мирний договір.

Валахія і Трансільванія

Оскільки Україна не мала з Валахією (сучасною Румунією) безпосередніх кордонів, особливого значення Б. Хмельницький спочатку їй не надавав. Валаський воєвода Матвій Басараб у

1651 р. першим запропонував гетьманові військову допомогу. Відтоді між ним та Б. Хмельницьким склалися добрі стосунки. Оскільки М. Басараб 1653 р. підтримував на молдавському престолі С. Георгіцу, то прихід Т. Хмельницького негативно вплинув на ці стосунки. Однак згодом вони знову налагодилися.

У васальній залежності від Оттоманської Порти перебувало Семиграддя (Трансільванія). Його князь Ветлен Габор ще раніше мав дипломатичні контакти з Військом Запорозьким. Коли почалася Національно-визвольна війна українського народу, семиградський князь Юрій Ракоці I через українського шляхтича Юрія Немирича встановив зв'язки з Хмельницьким з метою домогтися його підтримки в прагненні зайняти польсь-

Портрет Розанди Лупул

Фортеця Ришнов. Трансільванія. Сучасний вигляд

кий королівський престол. Перше посольство до Трансільванії очолив військовий писар Іван Виговський.

У своїй політиці Б. Хмельницький дуже розраховував на Трансільванію, оскільки вона могла загрожувати Польщі з півдня, з боку Карпат. Юрій Ракоці II теж примірявся до польського престолу в майбутньому, а тому підтримував тісні контакти з Б. Хмельницьким. Однак на війну з Польщею всі названі князі не наважувалися. Це вносило прохолоду в дипломатичні відносини між ними.

Похід Т. Хмельницького разом з В. Лупулом у Валахію призвів до укладення Семиградям воєнного союзу з Польщею. У 1653 р. Молдавія, Валахія і Трансільванія утворили ворожий Україні політичний блок. Пізніше Трансільванія знову буде шукати контактів з Б. Хмельницьким.

Швеція в пла- Унаслідок перемоги в Тридцятилітній війні
нах Б. Хмель- Швеція перетворилася на могутню європейську
ницького державу, котра панувала на Балтійському морі,
тримала під своїм впливом Німеччину, загрожувала Московії та Польщі. Гетьман думав, що, почавши війну з Польщею, Швеція тим самим допоможе Україні. Проте з початку війни Б. Хмельницькому не вдавалося встановити з нею контакти. Однак шведські агенти та дипломати збирали відомості про Україну (наприклад, Й. Майєр, який улітку 1651 р. пройшов з Криму у Швецію через Україну). Лише в 1653 р. гетьман відправив до Швеції посольство на чолі з полковником, досвідченим дипломатом Кіндратом Бурляєм, але внаслідок напружених відносин зі Швецією московський уряд відмовився

пропустити його через свій кордон. Тому українсько-шведські відносини набули розвитку тільки у 1655–1657 рр.

Венеція Венеція перебувала у стані постійної конкуренції з Османською імперією за вплив на Балканському півострові. Тому вона шукала спільника для боротьби проти Османської імперії і звернула увагу на запорозьких козаків, які уславилися в Європі своїми морськими походами. Ось чому 1650 р. в Україну прибув посол Венеціанської республіки Альберто Віміно, який склав рукописну «Реляцію», описавши в ній походження й звичаї козаків. Б. Хмельницький дякував за прихильність, але спільний похід проти Османської імперії не вважав на той момент слушним.

Австрія Австрія не мала спільних кордонів з Україною, але мала їх з володіннями Османської імперії. Вона боялася турецької агресії і уважно стежила за морськими походами запорозьких козаків. Коли почалася Національно-визвольна війна України проти Речі Посполитої, Австрія односторонньо стала на бік Речі Посполитої.

Австрійська дипломатія підбурювала проти України Молдавію, Валахію і Трансільванію. Віденський двір наказував своєму послові в Стамбулі всіма можливими засобами шкодити політичним контактам Б. Хмельницького з султаном.

Австрія негативно сприйняла союз України з Московською державою у 1654 р. Пізніше її дипломати виступлять посередниками між Річчю Посполитою і Московською державою при підписанні Віленського перемир'я 1656 р., куди представники України не були запрошені. Однак на початку 1657 р., коли Україна, Швеція і Трансільванія спільно воювали проти Польщі, до Б. Хмельницького прибуло австрійське посольство П. Парчевича з метою схилити гетьмана до миру з Річчю Посполитою.

Англія Англія в той час була охоплена буржуазною революцією, що відбувалася під антикатолицькими гаслами. Тому боротьба українського народу проти Речі Посполитої і католицизму сприймалася як боротьба проти спільного ворога. Олівер Кромвель написав послання Б. Хмельницькому, називаючи його «генералісимусом військ і стародавньої грецької релігії та церкви», «володарем усіх запорозьких козаків», «викорінювачем римських священиків». У 1656 р. О. Кромвель відправив до Бранденбурга генерала Джефсона, щоб налагодити зв'язки.

Іншим каналом для встановлення зв'язків з Б. Хмельницьким була протестантська Трансільванія. Є відомості, що до налагодження зв'язків між Англією та Україною був причетний великий чеський філософ, письменник і педагог Ян Амос Коменський, котрий тоді жив у Трансільванії.

Українсько-
московські
зв'язки

Перші відомості про повстання Б. Хмельницького московський уряд отримав від київського каштеляна і брацлавського воєводи А. Киселя, котрий брав участь в укладенні польсько-московського договору і був знайомий з московськими порубіжними воєводами.

Першого листа цареві Олексію Михайловичу Б. Хмельницький написав **8 червня 1648 р.**, перебуваючи в Черкасах. У листі він повідомляв про перемоги під Жовтими Водами й Корсунем та висловлював побажання бачити царя на польському королівському престолі як свого покровителя.

У наступних листах до царя й порубіжних воєвод Б. Хмельницький просив військової допомоги. Для встановлення контактів із царем Б. Хмельницький використовував посередництво єрусалимського патріарха Паїсія. Першим посланцем до Москви від України **на початку 1649 р.** був *Силуян Мужилівський*. А у квітні того ж року до Чигирина приїхав царський посол Григорій Унковський.

У травні 1649 р. до Москви було відправлено перше велике посольство на чолі з чигиринським полковником *Ф. Вешняком*, яке було прийняте з великими почестями. Крім того, 1649 р. московський уряд дозволив купцям вільну безмитну торгівлю хлібом в Україні, що для неї мало суттєве значення у зв'язку з неврожаєм 1648 р. Інтенсивні дипломатичні зв'язки завершилися Земським собором 1 жовтня 1653 р. і укладенням українсько-московського союзу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яким було міжнародне становище України в середині XVII ст.?
2. Визначте основні напрями політичних контактів України на різних етапах війни.
3. Відносинам з якими державами Б. Хмельницький надавав найбільшого значення?

ДОКУМЕНТ

Уважно прочитайте документ. Як зображує українсько-московські та українсько-шведські відносини шведський посол?

Опис подій в Україні шведського посла Готгарда Веллінга до Б. Хмельницького (1657)

...Той (цар)... був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти Вашого королівського величества. А тепер, побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні зі шведами), як він собі то уявляв, і затривожившись, що (козаки) теж можуть проти нього виступити, він незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана з виправданнями за те,

що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готовий зробити все, що гетьман хоче. На це гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з Вашим королівським величеством.

...Рада ухвалила не вступати ні в які трактати, доки Ваше королівське величество не признає за ними права на всю стару Україну, або Роксоланію, де грецька віра була і мова ще існує до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано...

Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 103.

§20. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА ТА УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.

Передісторія На початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький шукав союзників, підтримуючи активні дипломатичні зносини з Туреччиною, Кримом, Молдавією. Особливу надію покладав Б. Хмельницький на єдиновірну Московську державу. Коли наприкінці 1648 р. гетьман урочисто в'їхав до Києва, він зустрівся з вищим православним духовенством. Було вирішено звернутися до московського царя з проханням надати військову й дипломатичну допомогу. Посередником у переговорах із царем виступив єрусалимський *патріарх Паїсій*. З ним відрядили до Москви полковника С. Мужилівського.

Однак, незважаючи на велике бажання Московської держави взяти реванш над Польщею за втрати земель після Деулінського перемир'я (1618) і Поляновського миру (1632), вона не наважилася порушити мирний договір, хоч і контактів з Б. Хмельницьким царський уряд не розривав. Для вивчення ситуації в Україні з Москви було відряджено посольство *Григорія Унковського*.

Листування й обмін посольствами тривали протягом усієї Національно-визвольної війни. Не йдучи на рішучий розрив з Польщею та не надаючи військової допомоги Б. Хмельницькому, царський уряд все ж відвів свої війська від кордонів з Україною і дозволив купцям продавати хліб в Україні в період неурожаю та почав дипломатичний тиск на польський уряд. Коли стало зрозуміло, що ослаблена тривалою

Олексій Михайлович

Переяславська рада та українсько-московський договір 1654 р.

війною Польща не може успішно воювати з сильною державою, московський цар Олексій Михайлович погодився задовольнити прохання Б. Хмельницького про надання військової допомоги. **1 жовтня 1653 р.** у Москві було скликано *Земський собор* із широким представництвом від різних соціальних станів. Учасники собору висловилися за таке рішення: розірвати мир з Річчю Посполитою, гетьмана Б. Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами й землями прийняти «під високу царську руку». До України спорядили велике посольство на чолі з тверським боярином *Василем Бутурліним*.

Рада в Переяславі

Стольник Р. Стрешнев і дьяк М. Бредихін, направлені в Україну для підготовки міждержавних переговорів, повідомили Б. Хмельницького про рішення Земського собору. Гетьман обрав Переяслав – не розорене війною місто на лівому березі Дніпра, з фортецею й запасами зброї, де полковником був його майбутній зять Павло Тетеря.

31 грудня 1653 р. посольство В. Бутурліна прибуло до Переяслава, де на нього вже чекала полкова старшина. Б. Хмельницький у цей час перебував у Чигирині на похоронах сина Тимоша. Він приїхав до Переяслава ввечері 6 січня 1654 р. Тоді ж прибула й генеральна старшина.

Відбулися перші переговори між гетьманом із старшиною та посольством. Посли пропонували вранці 8 січня провести таємну раду гетьмана з генеральною старшиною та полковниками,

потім оголосити царську грамоту, після чого зібрати старшинську раду і на завершення прийняти присягу в церкві від гетьмана й старшини. Потім до присяги мали привести все українське населення.

Старшинська рада вирішила не порушувати козацьких звичаїв і зібрати Генеральну раду. Посли на ній були відсутні. Б. Хмельницький виступив на раді з промовою, у якій змалював тяжке становище України, виснаженої шестирічною війною. Він вказав на можливих союзників, готових узяти покровительство над Україною і надати їй допомогу. Однак перевагу віддав православному московському цареві. Генеральна рада вирішила: «Волим під царя московського православного».

Вознесенський собор.
Головний храм
у м. Переяславі-
Хмельницькому. 1700 р.

Гетьман і старшина відправилися до «посольського дому», де відбулася їхня аудієнція з посольством В. Бутурліна. Посли вручили гетьманові царську грамоту, у якій цар «велел принять под свою высокую руку гетьмана Богдана Хмельницкого й все Войско Запорожское с городами и землями и будет вспомоствовать им против недругов ратными людьми».

Присяга Наступним кроком переяславської зу-

стрічі мала бути присяга гетьмана й старшини в Успенській соборній церкві. Однак між сторонами виникла неузгодженість: хто кому має присягати? Б. Хмельницький з козаками готовий був присягати на вірність цареві, але ставив вимогу, щоб послы також присягнули від імені царя, що він не порушить прав і вольностей, надасть їм грамоти на маєтності. Однак В. Бутурлін від присяги категорично відмовився, посиляючись на традиції Московської держави, у якій присягали тільки піддані. Проте запевнення В. Бутурліна, що московський цар виконає дану козакам обіцянку, і загроза відновлення воєнних дій з Польщею змусили гетьмана погодитися з такою односторонньою присягою.

Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, присутні в Переяславі полковники, сотники, осавули й козаки різних полків – усього 284 особи. Іменний список їх зберігся. Від Запорозької Січі представників на раді не було. Не присягали один із сподвижників Б. Хмельницького І. Сірко, а також уманський та брацлавський полковники Й. Глух та І. Богун.

Через кілька днів представники посольства й гетьманського уряду відправились у різні міста й села приймати присягу від козаків і міщан. Селяни не повинні були присягати. Присягнули Полтавський і Кропив'янський полки. Київське духовенство і шляхта відмовилися присягати. Опір присязі чинили різні міста й містечка.

Гетьман і старшина домагалися від царя письмових договірних гарантій та зобов'язань відповідно до правових і політичних традицій Речі Посполитої та інших європейських держав. Однак В. Бутурлін відмовився дати «гарантійний» лист за своїм підписом і порадив старшині вислати послів до Москви «бити чолом» про свої «права і вольності». Отже, у

Грамота царя Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому. 1654 р.

Переяславська рада та українсько-московський договір 1654 р.

Переяславлі жодних умов союзу не було визначено та жодних документів не підписано.

Статті Богдана Хмельницького Для узгодження умов союзу двох рівноправних учасників договору – Московської держави та України – до Москви було споряджено українське посольство на чолі з переяславським полковником **Павлом Тетерею** та генеральним суддею Самійлом Зарудним. Переговори тривали з **13 по 28 березня 1654 р.** Посольство Б. Хмельницького подало проект договору, сформульованого в 23 статтях (пунктах). Внаслідок кількох офіційних зустрічей з представниками царського уряду українські послы подали нову редакцію проекту договору, який складався з 11 статей. Ці статті були доповнені царською грамотою, яка підтверджувала права й вольності Війська Запорозького, право козаків обирати гетьмана, визначала 60-тисячний козацький реєстр та ін. Ще дві царські грамоти передавали у власність Б. Хмельницькому Чигиринське староство та маєтності козацькій старшині.

Погоджені в Москві статті – московсько-український договір – мають три назви: *Березневі статті*, *Московські статті* і *Статті Богдана Хмельницького*. В офіційних паперах другої половини XVII – середини XVIII ст. найчастіше вживалася остання назва. Однак не всі питання було розв'язано. Наприклад, українська церква на чолі з київським митрополитом **С. Косовим** не визнавала зверхності московського патріарха. Селянство взагалі не брало участі в Переяславській раді й не присягало, про нього не згадувалося в договірних документах.

У питанні про те, які відносини були встановлені між Україною та Росією після підписання Березневих статей серед дослідників немає єдності, причому розбіжності в трактуванні характеру договору досить значні – від повної васальної залежності до протипольського воєнного союзу. Було принаймні дві причини, які викликали кількавікову наукову й політичну дискусію: по-перше, нечіткі формулювання статей і недомовки; по-друге, відсутність оригіналів договору (їх мало бути два), від якого збереглися тільки численні ніким не завірені і не підписані «копії», тому ніхто не може стверджувати, наскільки ті копії відповідають оригіналу.

Проте у будь-якому разі договір України з Росією 1654 р. відіграв важливу історичну роль, він став символом незалежної від Польщі держави. Він дав змогу Україні утримати завоювання шестирічної боротьби за національне визволення. Наступні після Б. Хмельницького гетьмани після свого обрання на цю посаду, укладаючи договірні статті з Росією, завжди посилалися на Статті Богдана Хмельницького.

Новий етап війни

У березні 1654 р. польсько-шляхетське військо почало военні дії на Правобережній Україні, що прискорило підготовку московсько-українських військ до війни. Боротьбу проти загарбників почали не регулярні війська, а населення міст і містечок Поділля й Волині. Саме їхня героїчна боротьба змусила поляків відступити.

На початковому етапі кампанії 1654 р. головні военні дії розгорнулися на Смоленщині і в Білорусії, де разом із царськими військами в боях брали участь 18 тис. козаків Ніжинського, Чернігівського й Охотницького полків на чолі з ніжинським полковником *Іваном Золотаренком*. На початку червня було взято міста Білу і Дорогобуж, почалася облога Смоленська. Літописець засвідчив: «А его царское величество просто под Смоленск подступил и там оного доставал разными способами, где и козаков пришло немало с братом Золотаренковым до его царского величества под Смоленск». 23 вересня Смоленськ було взято.

Війська О. Трубецького, які вийшли з Брянська, у липні-серпні взяли міста Рославль, Мстиславль, Дубровну, Шклов та інші. Одночасно війська І. Золотаренка взяли Гомель, Чечерськ, Новий Бихів. 26 серпня було взято Могилів, а 17 листопада армія В. Шереметева здобула Вітебськ і Полоцьк. Усі ці події сприяли розгортанню народної боротьби в Білорусії проти польсько-шляхетського панування. А козацькі полки І. Золотаренка поповнювалися білоруськими селянами й міською біднотою.

Бої на Волині та Поділлі Головні сили козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким діяли на Волині. Разом з ними в боях брали участь кілька полків московської армії. Розгромивши польські війська, Б. Хмельницький повернув на Подніпров'я. Та пізньої осені 1654 р. Річ Посполита знову направила свої війська на Поділля.

Авангард польського війська на чолі з коронним обозним С. Чарнецьким захопив Бар, Шаргород та інші міста. Населення чинило відчайдушний опір ворогові. Героїчним прикладом самовідданої боротьби за свою землю є оборона жителями сотенного містечка Брацлавського полку *Буші*. Коли загарбникам вдалося увірватися до міської фортеці, дружина сотника Олена Зависна висадила в повітря пороховий погріб, підірвавши себе й багато ворогів. Майже все населення Буші загинуло, обороняючи своє містечко.

На початку 1655 р. польсько-шляхетське військо і кримська орда попрямували з Поділля до Умані і взяли місто в облогу. Оборона міста була доручена вінницькому полковникові І. Богуну. Козаки та міщани зробили фортечні вали неприступними для ворога: обливши водою, перетворили їх на крижані гори. Через деякий час поляки зняли облогу і відступили.

Переяславська рада та українсько-московський договір 1654 р.

Битва під Охматовом

Увесь 1654 р. і початок 1655 р. татари разом з польськими військами нападали на українські землі та грабували населення. У січні 1655 р. об'єднані українсько-московські війська Б. Хмельницького і В. Шереметева вирушили назустріч польській шляхті й татарам. Як відзначає літописець, вони вирушили «із Ставища ку Уманю і там за П'ятигороми на Дрижиполю в полях споткалися з ордою і тими войсками коронними, і стала война великая».

Козацькі шаблі. XVII ст.

В авангарді українсько-московських військ ішов Полтавський полк Мартина Пушкаря. Польсько-татарське військо зуміло оточити Пушкаря, який зайняв оборону в невеликій фортеці Охматів на р. Буг. На підмогу йому поспішали українські козаки та московські ратні люди.

19 січня 1655 р. почалася жорстока битва, яка тривала чотири дні й ночі. У вирішальний момент з Умані на підмогу підійшов полк І. Богуна і вдарив у тил полякам і татарам. Зазнавши значних втрат, противник змушений спішно відступати за р. Буг. Обложене в Охматові козацьке військо М. Пушкаря було звільнене. Відступаючи, татарські загони

грабували українські міста й села. Взагалі внаслідок воєнних дій і просто грабежів Поділля, Брацлавщина й Південна Київщина були страшенно спустошеними. За словами сучасника, 270 міст і тисячі храмів перетворилися на попелище. Крім загинблих, 200 тис. людей потрапило в неволю.

Похід на західно-українські землі

1 липня 1655 р. козацькі полки на чолі з Б. Хмельницьким і московські війська В. Бутурліна та Г. Ромодановського вирушили з Києва на західноукраїнські землі. Щоб не допустити спільного чергового походу татар і поляків, було організовано морський похід на Крим запорозьких і донських козаків. Розрахунок був вірним.

Не діставши допомоги від татар, польське військо нездатне було зупинити рух українсько-московських військ по території Поділля, хоч у своїх руках тримали значні міста-фортеці. Поляки відступали в напрямку Львова. 19 вересня 1655 р. під м. Городком, поблизу Львова, польське військо, кероване М. Потоць-

Свірський замок. XVI–XVII ст.

ким, було вщент розбите. Українсько-московські війська взяли в облогу Львів, а окремі полки відтіснили за Віслу залишки польських військ. Виникла реальна можливість підпорядкувати західноукраїнські землі гетьману Б. Хмельницькому.

Диспозиція кінця 1655 р. Унаслідок успішних бойових дій козацьких та московських військ на території Великого князівства Литовського були взяті Вільно, Ковно, Гродно, Туров, Пінськ. Повністю було розгромлене військо литовського гетьмана К. Сапегі. Восени 1655 р. на Поділля вторглися татари, що змусило українсько-московські війська відійти від Львова й повернутися на Подніпров'я.

Річ Посполита неспроможна була далі вести успішні бойові операції. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої, у липні 1655 р. їй оголосила війну Швеція і згодом окупувала значну частину її території.

Переяславська рада та українсько-московський договір 1654 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні суперечності, що виникли на переговорах у Переяславі.
2. Чи дійсно одностайним було бажання українців приєднатися до Росії?
3. Яку роль у воєнних діях відігравали мирні жителі України?

ДОКУМЕНТ

Із змісту документа визначте, які статті обмежували права України.

Витяги із Статей Богдана Хмельницького

1. Щоб по містах урядники були обирали з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити і всякі доходи по правді віддавати до казни. А по тому що воєвода царського величества, приїхавши, почав би право їх ламати і які устави заводити, і то було б

прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Щодо цієї статті царське величество пожалував – велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царське величество і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царське величество, і ті прислані люди, котрих царське величество пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді...

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького, аби було вільно приймати, а коли щось противне царському величеству, мусять вони сповіщати царське величество...

11. Кодак – город на кордоні з Кримом, там гетьман постійно по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за порогами Коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, бо його не можна самого без людей лишати.

До цієї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посиляли і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що у вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик і щоб Війська Запорозького було 60 000. То великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків...

Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1922. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 215–217.

Тема 4

Українські землі в 60–80-х роках XVII ст.

§21. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ПОЛІТИК І ДИПЛОМАТ

Віленська угода 1656 р. Оскільки Швеція була серйозним суперником Московської держави на Балтійському морі, уряд останньої раптово припинив військові дії проти Речі Посполитої у квітні 1656 р., а в травні розірвав дипломатичні відносини зі Швецією. Почалися тривалі мирні переговори Московської держави з Річчю Посполитою, а водночас московське командування намагалося взяти під свій контроль звільнені спільно з козацькими військами українські землі.

24 жовтня 1656 р. переговори завершилися підписанням **Віленського перемир'я** між Московською державою та Польщею. Оскільки переговори велися за спиною гетьмана, то й підписання перемир'я відбулося без участі українських делегатів. Це викликало обурення Б. Хмельницького. Він вважав справу визволення України незавершеною, а Віленське перемир'я – віроломством. Тим більше, що момент для об'єднання більшості українських земель під гетьманською булавою був дуже сприятливим.

Тому Б. Хмельницький продовжував боротьбу проти шляхетської Польщі. Він вступив у військовий союз із Трансильванією та Швецією. Шведський король Карл Густав передав гетьману декларацію про визнання прав козацької держави на західно-українські землі. Король пропонував Б. Хмельницькому виступити посередником у досягненні миру між Швецією і Московією, на що гетьман погодився. Та його передчасна смерть не дала можливості здійснити цей дипломатичний крок, а також довести до кінця справу визволення України від влади Речі Посполитої.

Військові дії кінця 1656–1657 рр. У листопаді 1656 р. між Швецією та Трансильванією був укладений військовий союз, спрямований проти Речі Посполитої. До нього приєднався й Б. Хмельницький.

У січні 1657 р. трансильванський князь **Юрій Ракоці** з військами перейшов Карпати та увійшов у Галичину. Тут до нього приєдналися українські козаки на чолі з полковником Антоном Ждановичем. Ракоці зайняв Краків і обхідним шляхом через Сандомир, Замостя, Люблін дійшов до Варшави, взявши її з допомогою шведських та українських військ. Однак закріпити свій військовий успіх він не міг і згодом під натиском Яна II Казимира відступив у Галичину. Ю. Ракоці вороже ставився до А. Ждановича і взагалі до Війська Запорозького. Тому гетьман відкликав А. Ждановича на Подніпров'я. Залишившись сам на

сам із королівськими військовими силами, Ю. Ракоці 12 липня 1657 р. капітулював.

Похід А. Ждановича на західно-українські землі мав велике значення. Протягом першої половини 1657 р. українські війська зайняли територію Східної Галичини й Поділля. Гетьман оборонним універсалом від 9 березня обіцяв львівським міщанам постійний захист. Ці успішні дії українських козаків у Галичині та на Волині мали серйозний вплив на Південну Білорусію, православна шляхта якої присягнула на вірність Війську Запорозькому.

Воєнні успіхи Б. Хмельницького активізували дипломатичну діяльність урядів держав Центральної Європи – Австрії, Бранденбургу, Трансильванії та ін. Це викликало незадоволення московського уряду, і Б. Хмельницький мусив пояснювати, чому він увійшов у союз зі Швецією і Трансильванією, та запевняти, що він не має наміру розривати союз із Московською державою.

Цими подіями завершилася Національно-визвольна війна українського народу 1648–1657 рр., хоча ще не всі землі були визволені від іноземної влади.

Ще навесні 1656 р. Б. Хмельницький захворів. 27 липня 1657 р. великий гетьман України помер від крововиливу в мозок і був похований в Іллінській церкві в Суботіві.

Підсумки життя Богдана Хмельницького Б. Хмельницький належить до найвидатніших постатей в історії України. Він не лише очолив національно-визвольну боротьбу в Україні, а й зміг об'єднати для цієї мети зусилля різних станів українського суспільства. Це був видатний полководець європейського масштабу. Він створив одну з найкращих у Європі армій. В історії воєнного мистецтва він стоїть на одному щаблі з найвидатнішими полководцями XVII ст. – Олівером Кромвелем, Густавом II Адольфом, Яном Собеським, Євгенієм Савойським.

Б. Хмельницький започаткував будівництво Української козацької держави. На звільненій території було ліквідоване магнатсько-шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво. Кріпосницькі закони Речі Посполитої перестали діяти в Україні, люди

Руїни Скала-Подільського замку. XV–XVII ст.

Іллінська церква в с. Суботів Черкаської обл. 1656 р.

отримали особисту волю й право на спадкове володіння землею та угіддями. Земля перейшла в розпорядження держави. Вона перестала бути феодальною власністю, тобто земля могла бути проданою, подарованою тощо.

Козацькі господарства окремими рисами нагадували фермерські, зокрема використанням найманої праці і зв'язком з ринком. Відбувся грандіозний соціально-економічний переворот. Серйозних змін зазнали й суспільні відносини в Україні. Життя в Україні організовувалося на основі звичаєвого права, а в містах – магдебурзького.

Створений Б. Хмельницьким державний апарат охоплював різні галузі соціально-економічних і політичних відносин в Україні. Основними органами державної організації були: керівна влада, адміністрація, судівництво, фінанси, військо, дипломатія. Ця організація постійно поширювалася й охоплювала дедалі нові сфери життя країни.

Державне будівництво ускладнювалося воєнними умовами. Для захисту країни Б. Хмельницький тримав військо в постійній бойовій готовності. Оскільки під час воєнних дій розорялося народне господарство, люди масово й поодинокі переселялися на захищені території, то створювані державні установи знаходилися в зародковому стані. Компетенція цих установ не була точно визначена. Влада гетьмана базувалася на звичаях та його авторитеті.

Адміністрація держави мала становий, козацький характер і не могла одразу охопити все управління країною. Козацька старшина ніби була єдина, але існувала шляхетська група, яка

прагнула до угоди з Польщею. Б. Хмельницький як державний діяч не міг цього допустити, бо він мав чіткий план побудови незалежної української держави. Усі ці складності призводили до того, що державність за Б. Хмельницького ще не могла набрати закінчених форм. Гетьман усі свої сили, здібності та авторитет використав для зміцнення державного апарату України та визнання її незалежності.

Б. Хмельницький був видатним дипломатом, який зумів за короткий термін налагодити дипломатичну службу, паралізувати дії Речі Посполитої щодо створення антиукраїнської коаліції ряду європейських держав.

Гетьман був високоосвіченою людиною. Маючи необмежену владу, він не потребував розкошів і жив дуже скромно.

Організований Б. Хмельницьким державний апарат керував зовнішніми відносинами. Зовнішньою політикою гетьман керував особисто. Він мав точні відомості про події в сусідніх країнах, збирав відомості через послів або агентів, а також отримував інформацію від чужоземних посланців і від купців. Питання зовнішньої політики Б. Хмельницький вирішував на старшинській раді. З його соратників сформувалася група дипломатів, які очолювали посольства в різні держави (І. Виговський, С. Зарудний, Ф. Вешняк, С. Мужилівський, К. Бурляй, С. Савич, П. Тетеря та ін.). Дипломатичні місії виконували близько сотні старшин.

Б. Хмельницький залучав до цієї служби й іноземців-греків. Одним із них був Н. Тафрولی, який брав участь у складанні мирного договору між Росією й Османською імперією. Греки знали іноземні мови, що було необхідним у відносинах з іншими державами. Багато хто із старшин володів латинською мовою, та й сам Б. Хмельницький писав іноді листи та вів переговори латиною. Він відправляв до Криму людей спеціально для вивчення татарської мови.

Посольства мали керівні листи від гетьмана, їм давали письмові та усні інструкції. Складанням дипломатичних листів керував особисто Б. Хмельницький.

Дипломатичні відносини з різними країнами сформували своєрідний церемоніал прийому іноземних послів. Назустріч особливо важливим посольствам висилали почесну варту, яка вітала послів і проводила їх до гетьманської столиці. Послам надавали приміщення і харчування. З привітанням від гетьмана приходив хто-небудь із старшин або старший син гетьмана. Наступного дня після приїзду посольства знову приходили представники старшини, щоб провести їх на аудієнцію до гетьмана. Посли їхали верхи на парадно прибраних конях. Їх супроводжувала почесна варта з козаків. Під час прийому послів генеральний писар вголос читав привезений лист, відбувалося

обговорення важливих питань у відносинах між державами. Послів обдаровували цінними речами, влаштовували бенкет, проголошували тости на честь володарів держав, давали салюти з гармат тощо.

Таким чином, Б. Хмельницький був великим державним діячем, полководцем і дипломатом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чи існувала за Хмельниччини реальна можливість визволення з-під влади Речі Посполитої всіх українських земель?
2. Що було основним підсумком діяльності Б. Хмельницького?
3. Чим характеризується дипломатичний хист Б. Хмельницького?

ДОКУМЕНТ

Про що свідчить наведений документ?

Свідчення літописця про початок листування гетьмана зі шведським королем

Ще після війни на Батозі, щасливо відправлений 1652 року, Б. Хмельницький, полонивши двох шведських капітанів, які були в лядській піхоті, відпустив їх до Швеції, написавши через них до шведського короля Густава листа з порадою й пропозицією, щоб той почав війну проти поляків, оскільки вони йому, Б. Хмельницькому, лишилися зовсім обезсилені й винищені. Це саме повторно він зробив і після дрижипільського справунку через шведського капітана й поручника, полонених на Дрижиполі... Б. Хмельницький відпустив їх до шведського короля з такою ж листовною й словесною порадою, з якою відпровадив був двох перших капітанів. Але, перш ніж відпустити... шведських офіцерів до Швеції, Б. Хмельницький відібрав від них присягу в тому, що вони будуть вдячні за його ласку, адже звільняє їх з неволі та відпускає додому... За це вони мали справити те посольство без жодної похибки, ретельно донести панові своєму й дати Б. Хмельницькому відповідь. Так вони й учинили...

Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 162–163.

§22. УКРАЇНА В РОКИ ПРАВЛІННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

**Перше
гетьманство
Юрія Хмель-
ницького**

Відчуваючи близьку смерть, Б. Хмельницький турбувався про свого спадкоємця. Усупереч суспільно-політичному устрою молодой держави він мріяв передати гетьманську булаву в спадок старшому синові, здібному й хороброму воїнові, Тимошеві. Проте той загинув у 1653 р. в Молдавії. Заручившись підтримкою царського уряду на обрання гетьманом його другого сина Юрія, Б. Хмельницький зібрав старшинську раду, яка одноставно висловилася за обрання Юрія, котрому на той час виповнилося лише 16 років.

Ю. Хмельницький лише один місяць після похорону батька тримав булаву. «Слабий духом і тілом», він відмовився від гетьманства й відправився на навчання до Києво-Могилянського колегіуму. Гетьманом став генеральний писар **Іван Виговський**. Вибори нового гетьмана відбулися в жовтні 1657 р. на вузькій Корсунській раді, на яку, до речі, не запросили запорожців. З часом це мало для І. Виговського трагічні наслідки.

**Іван
Виговський
(1657–1659)**

Шляхтич за походженням, він навчався в Києво-Могилянському колегіумі, служив при королівському дворі. Під час гетьманства Б. Хмельницького був генеральним писарем, брав участь у багатьох посольствах і переговорах. І. Виговський в основному продовжував державну програму гетьмана Б. Хмельницького, намагаючись утримати всі українські землі під гетьманським управлінням (регіментом). У жовтні 1657 р. він завершив розпочаті Б. Хмельницьким переговори зі Швецією і уклав з нею союз, який мав оборонний характер.

І. Виговський відновив союз із Кримом, почав переговори з Польщею. Гетьман не хотів розривати союзу з Московською державою, але вважав, що він повинен бути рівноправним. І. Виговський виступав проти втручання царського уряду у внутрішні справи України (військові, фінансові), суспільний устрій, щоб воеводи в українських містах не перебирали на себе цивільної влади. Він вимагав, щоб царський уряд у разі його відсутності не вів переговори з групами старшини, духовенством та запорожцями. Це було важливим, оскільки Запорожжя, яке ігнорувало на виборах гетьмана, і старшина південних полків, котра звинувачувала його в симпатіях до Польщі, утворили опозицію, яку царський уряд уміло використовував.

Період правління І. Виговського був дуже складним: погіршилося міжнародне й внутрішнє становище України, царські воеводи в українських містах поводитися свавільно, тривала війна розоряла народні маси, які в цій ситуації особливо реагували на зростаюче посилення позицій козацької старшини, загострювалися суперечності між правобережними й лівобережними козацькими полками. І. Виговський, на відміну від Б. Хмельницького, не зміг

Іван Виговський.
XVIII ст.

Україна в роки правління
Івана Виговського

врахувати напруження ситуації й стати на захист покозачених і озброєних народних мас. Більше того, його не підтримувала Запорозька Січ. Точилася боротьба за гетьманську булаву.

Повстання 1658 р. У 1658 р. спалахнула громадянська війна. Спочатку опозиційні сили вжили дипломатичних заходів, пославши посольство до Москви, яке звинувачувало І. Виговського в тому, що його було обрано гетьманом на вузькій Корсунській раді. Проте царський уряд визнав повноваження гетьмана, хоча й не припинив відносин з опозицією. Тоді запорожці, очолювані кошовим отаманом **Яковом Барабашем** і полтавським полковником **Мартином Пушкарем**, перейшли до активних дій. Навесні 1658 р. вони підняли повстання проти І. Виговського. Головні військові дії відбувалися на Полтавщині. Опозиція вміло використала невдоволення народних мас. Як не намагався І. Виговський умовити керівників повстання припинити військові дії, однак ті були налаштовані на рішучу боротьбу. Та все ж І. Виговському вдалося придушити повстання. М. Пушкар довго оборонявся в Полтаві, поки його не вбили в бою. Я. Барабаш утік під захист царських військ, але незабаром потрапив у полон і був страчений гетьманом.

Гадяцький договір Узявши Полтаву, гетьман спустошив місто за участь жителів у повстанні. У цій громадянській бойні обидві сторони втратили майже 50 тис. чоловік. Опозиція не припинила боротьби, вона діяла по «приказу царському», як наголошували її керівники у своїх

відозвах. На протигагу їй невеличка група освічених осіб, прихильників І. Виговського, розробила план збереження незалежності України.

Ідейним натхненником групи був видатний правник і дипломат **Юрій Немирич**, котрий мав європейську освіту й добре знав устрій багатьох держав. Ю. Немирич був автором програми об'єднання України на державних засадах з Польщею. Його прихильники остерігалися царського абсолютизму в Московії, і цим пояснювалась їхня орієнтація на Польщу, а народні маси, навпаки, боялися її панщини та національно-релігійного гніту, і тому проект Ю. Немирича був приречений на невдачу.

Українські землі
в 60–80-х роках XVII ст.

Гадяцький трактат.
XVII ст.

16 вересня 1658 р. у м. Гадячі скликали козацьку раду, яка ухвалила укласти союз із Польщею.

Зміст *Гадяцького договору* був такий: Україна стає незалежною державою і на рівноправних засадах входить до федерації з Польщею та Литвою під назвою Велике князівство Руське. Законодавча влада належить Раді, що складається з представників від усіх полків, сотень та міст, а виконавча – гетьманові, що обирається «доживотно» і затверджується королем. Україна повинна була мати свою власну судову систему з українською мовою в діловодстві, казну й монету, військо (30 тис. козаків і 10 тис. найманців). Усі найвищі посади в Україні повинні обійняти українці. Польське військо не мало права перетинати кордони України, а якщо трапиться так, то ним мав командувати гетьман. Унія скасовувалася, а митрополит і п'ять православних єпископів допускалися на засідання загального сейму нарівні з католицькими єпископами. В Україні передбачалося заснувати два університети, інші освітні заклади та друкарні. Гетьман отримував право подавати королеві списки козаків на шляхетське звання. Звичайно, це була досить приваблива політична програма подальшого розвитку України.

Гадяцький договір не мав антимосковського спрямування, оскільки існувала можливість для укладення союзу Польщі й Московської держави через обрання царя Олексія водночас польським королем. Проте народ, який скинув польсько-шляхетську владу, мав загалом яскраво виражені антипольські настрої, чим і скористалася опозиція І. Виговському. Негативне ставлення народних мас до соціальної політики гетьмана та Гадяцького договору підсилювалося військовим союзом І. Виговського з кримським ханом. А оскільки царський уряд відкрито став на бік опозиції, то громадянська війна переросла у війну з Московською державою.

Конотопська битва В Україні на той час стояло 100-тисячне московське військо під командуванням князя О. Трубецького, а окремими його підрозділами керували князі Г. Ромодановський, С. Пожарський, С. Львов, Ф. Куракін. Серед воєначальників гетьмана були полковники І. Нечай, Г. Гуляницький, П. Дорошенко, П. Уманець, Ф. Гаркуша, Самійло і Данило Виговські та ін.

Наприкінці 1658 р. І. Виговський зібрав козацьку раду й узгодив з нею план розгрому опозиції та царських військ. Він закликав також на допомогу кримського хана Магомет-Гірея IV. Войові дії розпочалися на різних фронтах у грудні того самого року.

У травні 1659 р. Варшавський сейм затвердив *Гадяцький трактат* (союз), але практичної допомоги І. Виговському

Польща не надавала. Татари робили короточасні походи, більше турбуючись про здобич, аніж про успіх воєнної операції. Московська держава, зібравши великі військові сили, спиралася на козацьку опозицію.

У травні 1659 р. величезна московська армія взяла в облогу місто Конотоп, де зосередилося 4–5 тис. гетьманців на чолі з Г. Гуляницьким. Понад два місяці тривала **облога Конотопа**. Тим часом І. Виговський зібрав козацьке військо й наймані загони (60 тис.), а також татарське 60-тисячне військо на чолі з ханом. Вони й рушили на допомогу обложеному гетьманцем у Конотопі. Неподалік міста, біля р. Соснівки, 24–28 червня 1659 р. відбулася грандіозна битва, у якій загинуло 40 тис. і потрапило в полон 15 тис. воїнів московської армії. Князь С. Пожарський також потрапив у полон. І. Виговський втратив 4 тис. козаків, а хан – 6 тис. ординців. О. Трубецькой із залишками війська втік до Путивля. У Московії почався переполох – боялися наступу гетьмана.

Повстання в Переяславі 1659 р. Успіх І. Виговського був вінцем його воєнних дій. У тилу активізувалася опозиція. Князі В. Шереметєв і Ю. Барятинський з Києва окре-

мими загонами здійснювали рейди. Коли ж князь О. Трубецькой з відома царя хотів запропонувати І. Виговському мир на умовах договору 1654 р., до князя приїхав ніжинський протопоп Мефодій Филімонович і повідомив, що в тилу І. Виговського готується повстання. До групи козацької старшини, яка готувала антигетьманське повстання, належали Яким Сомко, Василь Золотаренко, І. Богун, І. Сірко, Іван Брюховецький, Тиміш Цецюра. Це були вихідці з лівобережних українських земель, які виступали проти польської орієнтації гетьмана, боячись водночас можливої війни з Московською державою, оскільки це призвело б до абсолютного спустошення Лівобережжя. Антигетьманське повстання розпочалося в Переяславі. Переяславський полковник Т. Цецюра, оволодівши містом, закликав на допомогу царські війська. Повстанці взяли Ніжин, Корсунь та інші міста. Повстання охопило значну частину Лівобережної України. Саме в цей час біля містечка Кобижчі було вбито Ю. Немирича. До Переяслава, Ніжина й Полтави вже поспішали московські війська.

Кінець гетьманства Івана Виговського Гетьман І. Виговський потрапив у дуже скрутне становище. Повстання перекинулося на Правобережну Україну, де його очолив І. Богун.

І. Сірко активно діяв проти татар, і тому сподіватися на допомогу хана гетьман не міг. Ю. Хмельницький вирішив скористатися складною ситуацією. Він послав на Січ свого слугу І. Брюховецького зі скаргою на І. Виговського, нібито

той «силоміць видер з його рук гетьманство, на яке його обрало військо й благословив батько». А невдовзі антипольські настроєні запорожці проголосили гетьманом Ю. Хмельницького.

Не маючи змоги покращити ситуацію в Україні та втративши підтримку більшості українського населення, І. Виговський скликав у с. Германівці поблизу Василькова на Київщині Генеральну раду й склав перед нею гетьманські клейноди. Прихильники союзу з Московською державою вдруге обрали на гетьманство Ю. Хмельницького.

Кількох родичів І. Виговського (братів, племінників) відправили на заслання до Сибіру. І. Виговський утік під захист польського короля. Деякий час він жив у м. Барі на Поділлі. Коли ж на Правобережній Україні вибухнуло повстання проти шляхетської Польщі та гетьмана П. Тетері, І. Виговського було звинувачено у зв'язках із повстанцями, а отже, у державній зраді, заарештовано і розстріляно у березні 1664 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому частина козацької старшини утворила опозицію І. Виговському?
2. У чому полягав зміст Гадяцької угоди?
3. Чим було викликане Переяславське повстання 1659 р.?

ДОКУМЕНТ

На підставі уривка з дослідження дайте характеристику гетьманові І. Виговському.

З дослідження про Івана Виговського

...Про молоді роки майбутнього гетьмана не відомо майже нічого. Він здобув добру освіту, ймовірно, у Києво-Братському колегіумі, чудово володів, окрім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську, був прекрасним каліграфом... Майбутній гетьман був членом православного Луцького братства, яке в боротьбі проти Речі Посполитої обстоювало права української мови й православної релігії.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську товаришем, тобто рядовим шляхтичем – професійним вояком (такі, зазначимо, становили кістяк армії Речі Посполитої). У роки панування короля Владислава IV (1632–1648) Виговський відзначився в боротьбі проти неприятеля Святого Хреста Господня, тобто в боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії. У 30-х роках XVII століття він служив у Луцькому гродському суді. 1635 р. став намісником луцького старства, ще трьома роками пізніше – писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637–1638 рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Богданом Хмельницьким – тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького, принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу...

Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994. – С. 193–194.

§23. КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА АНДРУСІВСЬКА УГОДА

Переяславські статті 1659 р.

Першою політичною акцією Ю. Хмельницького стало зречення Гадяцького договору на козацькій раді біля м. Ржищева. Молодого гетьмана оточували освічені й загартовані в боях батькові соратники – луцький полковник П. Дорошенко, генеральний осавул Іван Ковалевський, кошовий отаман Запорозької Січі І. Сірко та ін. Повернення «під високу царську руку» старшина обумовлювала вимогами більшої незалежності гетьманської влади, незалежності української церкви від московського патріарха та виведення царських військ з України.

Царський уряд погодився з вибором Генеральної ради щодо гетьмана. Проте подані старшиною на затвердження договірні статті про «права і вольності» не були прийняті. Більше того, князь О. Трубецькой зачитав козакам на раді в Переяславі нібито Статті Богдана Хмельницького, до яких було додано кілька нових статей, які обмежували владу гетьмана в судових та адміністративних справах, порівняно зі статтями Богдана Хмельницького. Гетьманові заборонялося вести зовнішню політику, митрополит київський підпорядковувався московському патріархові. Царські воеводи з військами повинні були стояти не лише в Києві, а й у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Утримувало військо (квартири, підводи, харчі, фураж) місцеве населення. Окремим пунктом обумовлювалося право кожного українця скаржитися в будь-якій справі безпосередньо представникам царського уряду, обминаючи гетьмана. Це призводило до втрати ним контролю над подіями й поширення практики доносів старшини на своїх супротивників.

Затверджуючи статті, московська сторона посилялася при цьому на Статті Богдана Хмельницького. Старшина заперечувала існування такого тексту договірних статей 1654 р., а оригінали зникли. Доля їхня невідома й досі.

Козацький літописець свідчить: «При бенкетуванні, як перед гетьманом, так і поміж себе, генеральний обозний, судді, осавули, писар та інша старшина немало буркотіли й невдоволилися на ті, дані Ю. Хмельниченкові в Переяславі, статті, бо побачили в них дещо новоходане, якого не було в старих статтях Б. Хмельницького. Особливо невдоволилися полковники Богун, Ханенко, Гоголь та інші, які не були при постановленні в Переяславі Ю. Хмельниченка гетьманом, але лишалися з військами на кордоні проти поляків».

**Чуднівська
кампанія
1660 р.**

Улітку 1660 р. у м. Василькові відбулася рада московського командування на чолі з боярином В. Шереметєвим і козацької старшини. Рада вирішила йти супроти польських військ у напрямку Волині й Львова. Війська В. Шереметєва та козацькі полки під орудою переяславського полковника Т. Цецюри за планом вирушали через Котельну на Львів, а Ю. Хмельницький зі своїм загоном – окремим маршем до Слободищ. Літописець С. Величка зазначає, що, коли гетьман від'їхав з ради до своєї ставки, В. Шереметєв нібито сказав: «Годилося б цьому гетьманеняті ще гуси пасти, а не гетьманувати». Це стало відомо гетьманові. По суті, то була правда, бо він не мав здібностей ні державного діяча, ні воєначальника. Зрозуміло, що слово боярське надто вразило його.

Дії Ю. Хмельницького визначалися складною на той час воєнно-політичною ситуацією. Війська В. Шереметєва й Т. Цецюри біля м. Любара на Волині несподівано зіткнулися із сильним з'єднанням польських військ та їхніх союзників – татар. Гетьман із загоном був тоді за 90 верст від місця зіткнення супротивників. В. Шереметєв і Т. Цецюра відступили до Чуднова, де майже два тижні вели тяжкі бої. Тоді ж В. Шереметєв пошкодував, що роз'єднав свої сили із силами «гетьманеняти».

А гетьмана в цей час зустріли поляки під Слободищами, за 25 верст від м. Чуднова. Можливості пробитися до В. Шереметєва не було. Коли ж стало зрозуміло, що і В. Шереметєв не витримає натиску, Ю. Хмельницький погодився на пропозицію поляків заключити **Слободищенський трактат (15–17 жовтня 1660 р.)**. Повернувшись до Чигирина, він віддав наказ Т. Цецурі припинити воєнні дії проти поляків. Польські війська атакували і знищили військо В. Шереметєва, а самого боярина полонили й віддали татарам.

Лише Переяславський, Ніжинський та Чернігівський полки не скорилися ворогу. На Переяславській раді (1660) прихильники союзу з Московією проголосили наказним гетьманом **Якіма Сомка** – рідного дядька Ю. Хмельницького.

«Сказання про війну козацьку з поляками...»
Самійла Величка
Титул. 1720 р.

Криза української державності
та Андрусівська угода

Воєнні дії та розруха в Україні

У багатотраждальній Україні тривала війна між Ю. Хмельницьким, що виступав у союзі з татарами, та Я. Сомком, підтримуваним московським військом на чолі з Г. Ромодановським. Українські містечка й села потопали в крові. Гетьман зазнав поразки під Переяславом від об'єднаних військ Г. Ромодановського і Я. Сомки і з невеликим загonom утік до Чигирин.

Юрій звернувся до татарської орди за допомогою. Проти гетьмана виступили запорожці, звинувачуючи його в тому, що «глибоко занурився у гріховне, вельми згубне озеро, коли підняв чварну війну й нещадне кровопролиття братів наших заради гетьманської влади зі своїм дядьком, подібним до себе владолюбцем Сомком». Вони вимагали від гетьмана «не горнутися під лядську руку; припинити кровопролиття і скласти клейноди гетьманської влади». Невиконання козацьких вимог загрожувало гетьманові смертю і ганьбою.

Павло Тетеря.
XVIII ст.

Неспроможний відплатити за поразку під Переяславом, втративши в Україні ґрунт для здійснення своєї гетьманської влади, охоплений постійним страхом за своє життя, Юрій наприкінці 1662 р. скликав поблизу Корсуня старшину та полковників і зрікся гетьманства. Він передав булаву новообраному гетьманові *Павлові Тетері (1663–1665)*. Однак на цьому політичне життя Ю. Хмельницького не закінчилося. Громадянська війна в Україні тривала, гостріше розмежувавши політичні та економічні інтереси старшини. Правобережна старшина, більш пов'язана майновими й родинними зв'язками з Польщею та підвладними їй українськими землями, переважно дотримувалася польської

орієнтації, а лівобережна – вбачала вигоди від союзу з Московською державою. Вона ж (старшина) була пов'язана також із Запорозжям, яке хотіло вести самостійну політику. Все це спричиняло війни й розорення, які дали підстави пізнішим дослідникам назвати роки протистоянь і страждань народу періодом Руїни. Ситуацію, що склалася, найкраще охарактеризував літописець С. Величко: «Відтак єдина матір наша... прийшла через незгоду кривих розумом і марнословних синів своїх у повторний, як це було й за Виговського 1658 року, розлам і роздвоєння». Отже, українська державність опинилася у стані великої кризи. Право-

бережжя зазнавало дедалі більш посиленого впливу з боку Польщі, Лівобережжя – з боку Московської держави.

Павло Тетеря

Павло Тетеря (Моржковский) за походженням шляхтич, брав участь у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького та у створенні Української козацької держави, мав добру освіту. Перший раз був одружений із сестрою І. Виговського, вдруге – з дочкою Б. Хмельницького Оленою. До війни служив канцеляристом. Його освіченість і дипломатичні здібності високо цінував Б. Хмельницький. П. Тетеря був у складі українського посольства під час укладення в Москві (1654) договору з Московською державою, був одним із творців Гадяцького договору 1658 р. У 1657 р. він став переяславським полковником. З 1659 р. жив у Варшаві, маючи в Україні великі маєтності. У жовтні 1660 р. за його участю був підписаний Слободищенський трактат. При королівському дворі П. Тетеря вважався знавцем українських справ. Тому 1662 р. його як посла короля й сейму відправили до Чигирина, де перебував Ю. Хмельницький.

Влада П. Тетері фактично поширювалася лише на Правобережну Україну, однак його політична програма проголошувала ідею об'єднання правобережних і лівобережних земель під єдиною владою. Саме до такої позиції П. Тетеря намагався схилити й наказного гетьмана Я. Сомка. Проте з цього нічого не вийшло. Тоді П. Тетеря почав посилати на Лівобережжя невеликі загони, які агітували за нього жителів окремих міст і містечок. На боці гетьмана були І. Лісницький, М. Ханенко, С. Богданович-Зарудний, Г. Гуляницький, О. Гоголь та ін.

Правобережний гетьман поставив перед королівською владою такі вимоги: поважати права й вольності козаків та гідність гетьмана, випустити з в'язниці полковника І. Богуна й іншу козацьку старшину, дозволити дипломатичні зносини з Молдавією, Валахією, повернути православні храми й ліквідувати унію, розпочати мирні переговори з Московською державою, щоб визволити ув'язнену козацьку старшину, готувати похід на Лівобережну Україну з метою її повернення під єдину гетьманську булаву, гарантувати допомогу татар. Більшість вимог польський уряд прийняв. Однак, як і у випадку з Виговським, дуже яскраво виражений пропольський характер політики П. Тетері та ігнорування ним інтересів народних мас («черні») призвели до того, що він поступово втрачав соціальну опору своєї влади.

Чорна рада в Ніжині

Оскільки постало питання про обрання гетьмана на Лівобережжі, то першим претендентом був Я. Сомко, виходець із заможних міщан, брат дружини Б. Хмельницького. Другим претендентом був ніжинський полковник Василь Золотаренко, котрий через свою амбітність утрачав популярність серед народу.

За наказом царя **17 червня 1663 р.** у Ніжині скликали Чорну, тобто загальну, раду козаків, на якій були присутні також селяни, міщани й духовенство. Рада відбувалася під наглядом князя Великогагіна. На Ніжинській раді надзвичайно яскраво виявилися суперечності між старшиною й простолюдом – козаками, міщанами, селянами. І справа державного значення – обрання гетьмана – супроводжувалася бійкою між прихильниками різних кандидатів на гетьманство. Настрої «черні», підсилені відповідною попередньою агітацією, мали своїм наслідком обрання «демократичного» гетьмана – **Івана Брюховецького**, кандидатуру якого висунули запорожці.

І. Брюховецький, козак чигиринської сотні, був слугою Б. Хмельницького та його сина Юрія, коли той навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Він мав чудові ораторські здібності, був добрим демагогом. Посланий Ю. Хмельницьким на Січ (за підтримкою запорожців в боротьбі проти І. Виговського), він залишився там і незабаром став кошовим отаманом.

І. Брюховецький виставляв себе захисником простого люду, виступаючи проти всілякого панства; він вороже ставився до Польщі, що імпонувало запорожцям. 1662 р. разом із козацьким загоном він прийшов до військового табору Г. Ромодановського, щоб допомогти йому в поході проти Ю. Хмельницького. Це викликало довіру до нього з боку царського уряду. Тому, пропонуючи І. Брюховецького кандидатом на гетьманство, запорожці мали підтримку з боку царського уряду. На раді вони активно агітували за «свого», «народного» гетьмана, котрий захищатиме інтереси простих людей. Це, зрештою, й вирішило справу. Гетьманом став І. Брюховецький, а його супротивники В. Золотаренко і Я. Сомко були страчені. Новий гетьман проголосив себе підданим царя. Отже, І. Брюховецький був антиподом П. Тетері, який володарем своїм вважав польського короля.

Протиборство гетьманів і держав

Восени 1663 р. об'єднані польські, козацькі й татарські війська перейшли через Дніпро на Лівобережну Україну й зайняли Переяслав, Ніжин, Чернігів, Батурин та інші міста. Цьому успіхові значною мірою сприяла участь у поході легендарного І. Богуня, хороброго сподвижника Б. Хмельницького. Проте тріумфальний похід завершився на початку 1664 р. поразкою. По-перше, на Правобережній Україні почалося повстання проти П. Тетері. По-друге, опір місцевого населення підсилювався грабежами й розореннями, які чинили окупанти. У военній поразці поляки звинуватили І. Богуня нібито за зв'язки із московитами й розстріляли його біля м. Новгорода-Сіверського.

Повертаючись із Лівобережної України, поляки разом із П. Тетерею винесли смертний вирок І. Виговському, заарештували Ю. Хмельниць-

кого й митрополита Йосипа Тукальського, відправивши їх у прусську фортецю Марієнбург, звідки ті незабаром втекли в Україну й оселилися в Умані. П. Тетеря, неспроможний придушити повстання, а головне, не сподіваючись, що зуміє й надалі управляти народом, який зневажав його, втік до Польщі.

Після підписання в Андрусові перемир'я між Польщею та Московською державою польські магнати почали вимагати від П. Тетері компенсації за розорені козаками їхні маєтки в Україні. Справою займалися суди, сейм і король. Дружина П. Тетері, Олена, прийнявши католицтво, стала черницею у Вільні, а він демонстративно вступив до Львівського ставропігійного братства, яке обороняло православ'я. Відтак П. Тетерю почали переслідувати, через що з Польщі він утік до Молдавії, жив у Яссах. Потім султан Магомет IV запросив його як знавця польських та українських справ до Адріанополя. Навесні 1671 р. польські агенти отруїли П. Тетерю. Похований він в одній із православних церков Адріанополя.

Державна політика Івана Брюхо- вецького

Провал походу об'єднаних військ на Лівобережжя та повстання на Правобережжі давали змогу Україні об'єднатися під однією гетьманською булавою – І. Брюховецького. Однак цього не сталося, оскільки царський уряд допо-

моги не надавав. А в гетьмана сил на об'єднання не вистачало.

І. Брюховецький не зміг виконати обіцянок, які він давав народу. Нова старшина, прихильники гетьмана, чинили здириства з народом. Крім того, політика І. Брюховецького сприяла зміцненню в Україні царської влади. У 1665 р. він разом із старшиною та полковниками П. Забілою, Шийкевичем, Дворецьким, Гвинтовкою, Гамалією, Єрмоленком поїхав до Москви в супроводі почту понад 500 чоловік. Там гетьман, аби отримати довіру й підтримку для зміцнення своєї влади, просив, щоб в українських містах і на Запорозжжі збільшили кількість воевод (з 12-ма тисячами війська). Про це було записано в *договірних Московських статтях 1665 р.* Відповідно до них посилювалася адміністративна та фінансова залежність України від царської влади. Воеводи діставали право втручати-ся в адміністративні та судові справи, а гетьман позбавлявся права вступати в міжнародні зносини з будь-якими державами. Гетьмана повинні були обирати «по указу великого государя».

У Московських статтях підтверджувалися привілеї козацької старшини, права та вольності козаків. Зібрані із селян і міщан України податки мали надходити не до гетьманської, а до царської казни. З цією метою в наступному році в Україні планувалося провести перепис населення. Отже, це був перший український гетьман, який здійснив поїздку до Москви. Тут І. Брюховецький одружився з дочкою князя Д. Долгорукого, а цар надав йому титул боярина. За поданням гетьмана кілька старшин одержали звання дворян (Д. Многогрішний, Д. Гор-

Криза української державності
та Андрусівська угода

ленко, Д. Апостол, Острянин, Гречаний), а вся делегація – грамоти на маєтності в Україні.

Це був важкий удар для української державності. Політика І. Брюховецького викликала обурення в Україні. Заведення нових порядків народ вбачав не лише в боярському титулі гетьмана («у нас зроду бояр не було») і дворянстві кількох старшин, а головне – у втраті державності, у переписі населення, що сприймалося як крок до закріпачення вільного селянства.

У 1666 р. відбувся перепис населення, після чого були встановлені розміри податку до царської казни. Тоді ж збільшилася кількість царського війська в Україні. Воеводи не зважали на місцеві порядки й звичаї, втручалися в адміністративне управління й суд, захоплювали землі. Не відставала в утісках народу й козацька старшина. І як наслідок, улітку 1666 р. розгорілося *Переяславське повстання*, пов'язане з повстанням козаків і селян на Дону під проводом Василя Уса. Повстанці нападали на двори «начальних» людей воеводського гарнізону, козацької старшини й купців. Вони вбили полковника Єрмоленка й обрали собі нову старшину (Максима Хоменка та ін.). У цьому повстанні брали участь донські козаки, а також утікачі – ратні люди з воеводських військ. Через місяць повстання придушили гетьманські та царські війська.

Андрусівське перемир'я У с. Андрусовому, поблизу Смоленська, 30 січня 1667 р. Московська держава й Польща, ослаблені тривалою війною, підписали перемир'я на тринадцять з половиною років. Українських представників у Андрусове не запросили, хоча справа, що вирішувалася тут, мала надзвичайно важливе для України політичне значення. Без відома гетьмана **Україну було поділено навпіл по Дніпру: Лівобережжя закріплювалося за Московською державою, а Правобережжя – за Польщею.** Київ через два роки повинен був відійти до Польщі. Запорожжя, якому відводилася функція оборонця кордонів обох держав від турецько-татарських нападів, підпорядковувалося водночас владі царя й владі короля.

Умови Андрусівського перемир'я щодо України викликали загальне невдоволення всіх верств українського суспільства.

На початку 1668 р. на Лівобережній Україні вибухнуло народне повстання. Повстанці відмовлялися платити податки, громили орендарів, виганяли чи вбивали московських воевод і ратних людей. І. Брюховецький, рятуючи себе й старшину, намагався спрямувати повстання проти воевод та інших представників царської влади. У Гадячі він скликав «вузьку раду», на якій було ухвалено рішення вигнати з України московських воевод і просити протекції турецького султана.

Проти І. Брюховецького царський уряд послав військо під командуванням князя Григорія Ромодановського. Водночас із Правобережжя через Дніпро до ставки І. Брюховецького біля м. Опішні на Полтавщині направився з козаками гетьман Петро Дорошенко. Козаки виступили проти І. Брюховецького та вбили його, а гетьманом усієї України проголосили *Петра Дорошенка*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим відрізнялися договірні статті 1654 і 1659 рр.?
2. Про які явища й процеси свідчила Чорна рада?
3. Чому Андрусівське перемир'я було для України трагедією?

ДОКУМЕНТ

Прокоментуйте зміст уривка з твору О. Бучинського-Аскольда.

Про становище в Україні в період Руїни

Суне сила велика в бідну Україну,
Котра тридцять вже років плаче на руїну.
Геть обдерта з багатства ворогами чужими
Та найбільше у чварах між синами своїми,
Розшматована тими, що в злій ворожнечі
Хату жаром спалили із власної печі!
Боже, Боже! В ці літа люто тне щербата –
Батька син убиває, брат іде на брата.

О. Бучинський-Аскольд. Чигирин // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 304.

§24. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

**Петро
Дорошенко
(1665–1676)**

Після втечі П. Тетері в Польщу розпочалася боротьба претендентів на гетьманську булаву, поглиблюючи розкол суспільства, сприяючи розгортанню громадянської війни. Спочатку гетьманом проголосив себе медведівський сотник *Степан Опра*, потім – брацлавський полковник *Василь Дрозденко*. Однак переможцем вийшов П. Дорошенко.

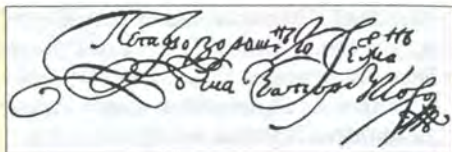

Петро Дорошенко

Онук запорозького гетьмана Михайла Дорошенка, він народився у 1627 р., брав участь у Національно-визвольній війні українського народу. 1657 р. Б. Хмельницький призначив його прилуцьким полковником. П. Дорошенко пройшов добру військову й дипломатичну підготовку, брав участь у різних посольствах. Служив у І. Виговського, брав участь у переговорах, пов'язаних з Гадяцьким договором (1658). Пізніше підтримував Ю. Хмельницького, П. Тетерю, був

Петро Дорошенко.
XVIII ст.

Автограф Петра Дорошенка

чигиринським полковником, наказним гетьманом.

Гетьманство П. Дорошенка почалося в надзвичайно складній ситуації, коли Українська козацька держава була розчленована на дві частини, зруйнована й спустошена 17-річними військовими діями. Майже всі міста Правобережжя зруйновано по декілька разів, унаслідок чого населення зменшилося на 65–70 %. Тому П. Дорошенко вважав першочерговим завданням зміцнити владу, спираючись при цьому на народні маси, а потім уже об'єднати всю козацьку Україну під своєю булавою. Він намагався знищити польську владу на українських землях.

П. Дорошенко, прагнучи звільнити Україну від будь-якої іноземної влади, опирався на допомогу Османської імперії й Криму. Коли восени 1666 р. між Московією та Польщею відбувались переговори про укладення перемир'я (ціною поділу України між ними), П. Дорошенко в союзі з татарами завдав нищівної поразки польським військам біля Брацлава. Наступного року гетьман П. Дорошенко з 24 тисячами козаків і кількома тисячами татар оточив польську армію біля Підгайців у Галичині. Водночас запорожці під проводом кошового отамана І. Сірка напали на Перекоп, після чого татари підписали сепаратний мир із поляками. П. Дорошенко визнав підданство Польщі.

У 1668 р. П. Дорошенко перейшов на Лівобережжя, де його проголосили гетьманом усієї України, але через союз із татарами й турками його не підтримали запорожці. Звістка про активізацію польських військ змусила його знову повернутися на Правобережжя. Наказним гетьманом на Лівобережжі П. Дорошенко призначив Д. Многогрішного. Довідавшись про відсутність реальної загрози з боку Польщі, П. Дорошенко вирішив не повертатися на Лівобережжя, і в цьому він припустився серйозної помилки.

Політична ситуація в Україні вкрай ускладнилася. Запорожці обрали гетьманом писаря *Петра Суховія*, котрого підтримав і кримський хан. У вересні 1668 р. московські війська перейшли в наступ на Лівобережну Україну. Д. Много-

грішний та частина полковників погодилися прийняти підданство царя за умови виведення московських гарнізонів і підтвердження Статей Богдана Хмельницького.

На початку 1674 р. татарська орда спустошила землі між Дністром і Бугом. Г. Ромодановський та І. Самойлович залишили Правобережжя, населення якого досить прихильно сприйняло об'єднання України. Становище П. Дорошенка було надзвичайно скрутним.

Герб Петра Дорошенка

Щоб зберегти українську державність, П. Дорошенко вирішив прийняти підданство Росії. З цієї метою він присягнув їй перед кошовим отаманом І. Сірком. А той доповів про це І. Самойловичу. Оскільки Запорожжя не визнавало законності гетьманства І. Самойловича, то була надія навесні 1676 р. скликати Генеральну раду для обрання гетьмана всієї України.

Московський уряд не визнав цей акт присяги й вимагав повторної присяги перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, які у вересні 1676 р. прибули з військами до Чигирин. Тоді ж П. Дорошенко склав гетьманські клейноди й присягнув цареві. Так завершилася політична кар'єра великого патріота й борця за незалежність і територіальну цілісність України.

У березні 1677 р. за наказом царя П. Дорошенко переїхав до Москви, у 1679–1682 рр. він був воєводою у В'ятці. Потім з родиною жив у своєму маєтку – в с. Ярополчому Волоколамського повіту. Помер 1698 р. Його правнучка Наталія Гончарова була дружиною великого російського поета О.С. Пушкіна.

Дем'ян Многогрішний (1669–1672) На початку 1669 р. П. Дорошенко розбив загони П. Суховія і намагався дійти згоди з Д. Многогрішним (Ігнатовичем), указуючи на згубність поділу України на дві частини в складі різних держав. Та 16 березня 1669 р. у Глухові на загальній козацькій раді в присутності князя Г. Ромодановського *Д. Многогрішного* обрали гетьманом Лівобережної України і схвалили нові *Глухівські договірні статті*, які передбачали перебування царських воєвод із військами в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі. Вони не мали права втручатися в адміністративні справи й суд. Податки з населення повинні були надходити до гетьманської скарбниці. Козацький реєстр визначався в 30 тис. чоловік. Незважаючи на складну політичну ситуацію, в якій підписувалися Глухівські статті, вони все ж таки були певним досягненням Д. Многогрішного.

Новації гетьманської влади

За гетьманства Д. Многогрішного з'явилися наймані війська – «компанійці» (спочатку 1 тис. чол.). Крім того, 1670 р. на прохання гетьмана цар прислав загін стрільців як особистих охоронців Д. Многогрішного. Відтоді царська охорона була при кожному гетьманові. Ставши гетьманом, Д. Многогрішний переніс гетьманську резиденцію (столицю) з Гадяча до Батурина. Прагнучи встановити в підвладній йому частині України лад і спокій, він придушував будь-які прояви народних заворушень, при цьому використовуючи «компанійців». Гетьман сам призначав полковників і сотників, карав без суду тих, хто порушував установлений порядок. Він вважав, що тільки тверда влада зможе повернути державу на шлях нормального розвитку, твердо дотримувався ідеї державності України.

Українські землі
в 60–80-х роках XVII ст.

Саме завдяки Д. Многогрішному на Лівобережній Україні закінчилася доба Руїни, і вона вступила в новий етап суспільно-політичного розвитку. Проте самоправність гетьмана, зважаючи на його просте походження, викликала опозицію старшини, яка вважала його ставлеником Москви. Однак скинути його з гетьманства можна було тільки з допомогою Москви. І змовники почали писати на Д. Многогрішного доноси, звинувачуючи його в зраді цареві, у підтриманні взаємин із С. Разіним і П. Дорошенком. **23 березня 1672 р.** генеральні старшини (П. Забіла, К. Мокрієвич, І. Самойлович, І. Домонтович і скинуті гетьманом з посад полковники Дмитро Райча і Рославець), змовившись із московськими стрільцями, вночі заарештували Д. Многогрішного в його ж будинку в Батурині і, закувавши в кайдани, відправили до Москви. А разом з ним заарештували його родину та близьких соратників – П. Грибовича і М. Гвинтовку. Після катувань і допитів заарештованих із сім'ями відправили до Сибіру. Д. Многогрішний жив у Селенгінську та Іркутську, брав участь у підписанні Нерчинського договору (1686) між Московською державою та Китаєм. Де й коли помер – невідомо.

Після арешту Д. Многогрішного управління Лівобережною Україною протягом трьох місяців здійснювала група вищої козацької старшини, яка усунула гетьмана від влади. Старшина дбала про забезпечення собі державної влади, недопущення сильної гетьманської влади, а також ізоляцію простих козаків від участі у вирішенні державних справ.

17 червня 1672 р., отримавши царський дозвіл на обрання нового гетьмана без участі рядового козацтва, у Козачій Діброві поблизу м. Конотопа старшинська рада обрала Івана Самойловича, який до того був генеральним суддею.

Михайло Ханенко

Після поразки П. Суховія, якого підтримували татари, у липні 1669 р. козаки трьох правобережних полків на раді в Умані обрали своїм гетьманом уманського полковника **Михайла Ханенка (1669–1674)**.

М. Ханенко народився близько 1620 р. у козацькій родині. Його батько служив під знаменами славетного П. Сагайдачного. М. Ханенко мав добрі військово-організаторські здібності, брав участь у Національно-визвольній війні, у 1656 р. став уманським полковником. Він дотримувався пропольської орієнтації. Під час гетьманства Ю. Хмельницького призначався наказним гетьманом.

Отже, у 1669 р. в Україні водночас було три гетьмани – Д. Многогрішний, П. Дорошенко і М. Ханенко. Вони мали різну політичну орієнтацію. Між П. Дорошенком і М. Ханенком розв'язалася кривава й руйнівна війна. М. Ханенко, спираючись на запорожців, намагався налагодити добрі відносини з Кримом. Однак основною своєю опорою гетьман вважав Польщу.

Коли навесні 1674 р. на Правобережну Україну для боротьби з П. Дорошенком прийшли московські війська князя Г. Ромодановського й українські війська гетьмана І. Самойловича, М. Ханенко зібрав 500 козаків і вирушив до Чигирини назустріч їм. Ці сили розбили двотисячний загін Григорія Дорошенка, брата гетьмана. **17 березня 1674 р.** у Переяславі відбулася рада правобережного козацтва. На ній гетьманом «обох берегів Дніпра» проголосили *І. Самойловича*, а М. Ханенко склав військові клейноди. Так закінчилось його гетьманство.

М. Ханенко оселився в Козельці. Через кілька років він написав листа польському королеві Яну III Собеському з пропозицією про співпрацю. Проте листа перехопила служба І. Самойловича, і М. Ханенка заарештували й кинули до батуринської в'язниці, де він помер у 1680 р.

Завоювання турками З 1654 р. Османська імперія була союзницею Польщі.

Поділля Польський уряд за ради відновлення своєї влади в Україні дозволяв туркам грабувати населення українських земель. Напади тривали понад 10 років. У 1672 р. Османська імперія в союзі з П. Дорошенком вела війну з Польщею. Згідно з **Бучацьким договором (1672)**, Польща відмовилася від Поділля й частини Галичини, що стали турецькою провінцією. Інша частина правобережних земель належала козацькій Україні на чолі з гетьманом і перебувала під протекторатом султана. Населення спішно

Михайло Ханенко.
XIX ст.

Руїни Бучацького замку. XVI–XVII ст.

залишало рідні місця й втікало в спокійніші райони Лівобережної України.

Тоді ж турки полонили під Уманню Ю. Хмельницького, вивезли його до Криму, а звідти – до Стамбула, де він став ченцем одного з православних монастирів.

1676 р. гетьман Лівобережної України І. Самойлович перейшов з військами на правий берег Дніпра. Однак Оттоманська Порта не допустила об'єднання двох частин України під владою гетьмана І. Самойловича.

Чигиринські походи 1677–1678 рр. У 1677 р. турки й татари виступили на Чигирин та Київ. Султан наказав позбавити чорного сану Ю. Хмельницького й відправити його в Україну як гетьмана («князя Сарматського»).

Улітку турецько-татарські війська Ібрагім-паші, а разом з ними 120 козаків-невільників на чолі з Ю. Хмельницьким підступили до Чигирини й взяли його в тривалу облогу. Московські війська воеводи Г. Ромодановського, козаки гетьмана й запорожці відбили всі напади турків. Там загинув і ханський син. А пашів, котрі втекли з-під Чигирини, скарав на смерть сам султан. Ю. Хмельницький не був покараний – його роль у чигиринському поході була мізерною. Ю. Хмельницькому наказали готуватися до нового походу в Україну.

Другий похід на Чигирин турецького й татарського війська був здійснений 1678 р. 200-тисячному турецько-татарському війську протистояло вдвічі менше московсько-українське військо воеводи Ржевського і полковника Коровченка. Під час чигиринських походів 1677–1678 рр. гетьман І. Самойлович доклав великих зусиль для оборони українських земель від турецько-татарської агресії.

Однак відстояти Чигирин не вдалося. За наказом Г. Ромодановського війська були виведені з Чигирини, а замок підірваний. Населення перегнали за Дніпро, на Лівобережжя («вели-

кий згін»), і поселили в малозалюдненій прикордонній степовій зоні. Розорення Чигирин було символом загибелі козацтва на Правобережній Україні. Літописець описував це так: «Паде, паде красная козацкая Україна тогобочная, аки древній оний Вавилон, град великий... чрез незгоду тогдашную козаки всі пропали, самі себе звоювали».

Турецько-татарські нападники доценту зруйнували місто й отаборилися неподалік у Капустяній Долині. Звідти «князь Сарматський» Ю. Хмельницький, котрий очолював майже 300 козаків, розіслав у різні українські міста універсали, закликаючи населення до підданства. Жителі деяких міст, перебуваючи під впливом Ю. Хмельницького і боячись розорення, погодилися на це. А жителі Канева категорично відмовилися визнати його своїм зверхником, і за це місто було повністю спалене. Потім турки, повертаючись із походу, спалили на своєму шляху ще багато інших українських міст та сіл.

«Правитель України»

Розоривши Чигирин, турецько-татарські війська відступили, а правителем України залишили свого ставленика Ю. Хмельницького. Резиденцією він обрав місто Немирів на Брацлавщині. Контроль над ним здійснював турецький паша, котрий мешкав у Кам'янці-Подільському.

На початку 1681 р. у Бахчисараї між Росією, з одного боку, Османською імперією та Кримом – з другого, було укладено перемир'я на 20 років. За ним визначалося: «Дніпру бути кордоном між Московською державою і Оттоманською Портою, Києву з містами Васильковом, Трипіллям і Стайками належати Московії, від Києва до Запорожжя міст не будувати». Південна Київщина, Брацлавщина й Поділля залишалися під владою турків. Ними управляв Ю. Хмельницький. Однак того ж року турки відправили Ю. Хмельницького до Стамбула, а на його місце призначили молдавського воеводу Івана Дуку.

У 1685 р. турки знову повернули Ю. Хмельницького на підвладну територію України, зробивши його гетьманом втретє. Новоявлений гетьман жив у Немирові.

Як свідчить літописець С. Величко, усього за півроку гетьманування немирівський князь «по містах і селах утяжив був жителів небувалими податками й здирствами та незносними роботизнами».

Жорстокість і немилосердя до людей, зрештою, й згубили цього гетьмана. На скаргу одного із скривджених купців турецький паша наказав заарештувати Ю. Хмельницького й доставити його до Кам'янця-Подільського. Наприкінці 1685 р. Ю. Хмельницького задушили мотузкою і скинули з мосту в р. Смолрич.

Вічний мир Згідно з умовами Бахчисарайського перемир'я 1681 р., жодна із сторін не мала права заселяти територію між Бугом та Дніпром, тобто Південна Київщина залишалася безлюдною пустелею у самому центрі України – держави, створеної Б. Хмельницьким.

1683 р. під час Віденської битви об'єднані війська Австрії, Німеччини, Польщі та інших країн ущент розгромили турецькі війська. У ній взяли участь також українські козаки на чолі із запорозьким полковником Семеном Палієм.

Ослабленням могутності Османської імперії скористалася Польща, яка прагнула витіснити турків із Поділля. Її уряд розпочав переговори з Московією про укладення договору.

21 квітня 1686 р. Московська держава й Річ Посполита підписали **Вічний мир**, за умовами якого вони об'єдналися у воєнний союз проти Османської імперії та Кримського ханства. Крім того, цим документом підтверджувався існуючий відповідно до умов Андрусівського перемир'я поділ України по Дніпру. Київ закріплювався за Московією, її ж владі підпорядковувалося й Запорозжя. Як і в Андрусові, представників України при підписанні Вічного миру не було. Гетьман вбачав у цьому певну загрозу українському народові й відверто висловлював невдоволення договором. І. Самойлович заявив, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться Правобережної України: «Не так воно станеться, як нам Москва у своїх мирових умовах з поляками постановляє, — зробимо так, як нам треба!».

Такі висловлювання гетьмана доходили й до царя, викликаючи його незадоволення. Саме цим і скористалися згодом супротивники гетьмана із старшинського середовища.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому прагнення П. Дорошенка визволити Україну не мали успіху?
2. За якого гетьмана існувала реальна можливість об'єднати Правобережну й Лівобережну Україну?
3. Назвіть перших політичних засланців з України до Сибіру.

ДОКУМЕНТ

Про які події йдеться в літописі?

Розповідь очевидця

Року від створення всього живого 7185, а від Господнього утілення 1677... Турчин... замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогочасної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. Одну проти великого російського государя, що звелів добувати в Чигрині Дорошенка, його турецького союзника, другу проти Чигрина, що, відкинувши його союз і протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха. Отож він постановив у своїй думі спершу розорити війною Чигрин, а потім за одним заходом учинити те саме й богоспасенному місту Києву. А скоро... отой ненаситний візантійський смок, виставивши в полі під Константинополем свою Махметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі припонтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодро магометан. А коли їх, кінних і піших,

зібралось під ту хоругву величезне число, тоді він, придавши їм багато гармат, можирів, бомб і великих муроломних картарів, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапасив до того їх усіляким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти від Візантії на Україну під Чигрин, а тоді під Київ... приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розстригу-венжика козацького Юрія Хмельниченка, який мав надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, а й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана.

Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 212–213.

§25. КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА – ГЕТЬМАНЩИНА

Іван Самойлович (1672–1687) 17 червня 1672 р. відбулася старшинська рада для обрання гетьмана, з дотриманням відповідного ритуалу: Г. Ромодановський зачитав царську грамоту, Л. Баранович прочитав молитву й освятив раду. Присутні рекомендували на гетьманство генерального суддю І. Самойловича. Полковники Д. Райча і К. Солонина підхопили його під руки й поставили на стіл у центрі кола. Генеральний обозний Петро Забіла вручив І. Самойловичу булаву, інші полковники, покривши його прапором, вручили бунчук. На раді обрали також кількох генеральних старшин.

Козацька старшина намагалася обмежити владу гетьмана (як у Польщі шляхта обмежувала владу короля): щоб він не мав права судити старшину, щоб без її участі не мав закордонних зносин, щоб не тримав при собі наймане військо («компанійців») тощо. Однак Самойлович не зовсім виправдав сподівання вищої козацької старшини, хоча він і розширював її привілеї та землеволодіння.

Іван Самойлович.
XVIII ст.

Козацька держава –
Гетьманщина

Кар'єра І. Самойловича

І. Самойлович був сином священика з містечка Ходорова на Житомирщині. Після Національно-визвольної війни родина Самойловичів переселилася на Чернігівщину, в м. Красний Колядин. І. Самойлович здобув освіту в Києво-Могилянському колегіумі, мав при-

родні здібності до наук. Літописець С. Величко свідчить, що він «в письмі козацько-руським справний, розумний, гарної вроди, до людей чемний і прихильний».

Духовна кар'єра не приваблювала І. Самойловича, тому він вступив на службу до козацького війська, ставши писарем Красноколядинської сотні. Потім одружився з дочкою заможного місцевого козака Голуба – Марією. Мав трьох синів (Семена, Григорія, Якова) і двох дочок. Його освіченість помітили, і невдовзі він став значковим товаришем, потім сотником Веприцької сотні Гадяцького полку. Обіймав посади наказного полковника, полковника й полкового осавула. І. Самойлович брав участь у повстанні 1668 р. на боці І. Брюховецького, після загибелі якого приєднався до Д. Многогрішного. Був обраний генеральним суддею.

**Державна
політика
Івана
Самойловича**

Обрання гетьмана супроводжувалося укладенням нових угод, подібних до Глухівських статей 1669 р. Соціальна політика І. Самойловича характеризувалася посиленням влади старшинської верхівки. При ньому із синів старшини сформувалася привілейована категорія *бунчукових товаришів*. Однак він зумів зберегти свою незалежність і авторитет та міг вирішувати важливі політичні справи всупереч старшині: не розпустив наймане військо, запровадив нові податки тощо.

За його гетьманства утвердився стабільний адміністративно-територіальний поділ Гетьманщини, сформувалися судово-адміністративні установи, які існували майже століття.

Багато уваги приділяв І. Самойлович економічному розвитку держави. Він нагороджував маєтками старшину й духовенство, водночас не допускаючи надмірного визиску селян і міщан власниками маєтків. Старший син Семен був стародубським полковником, а після його смерті у 1685 р. це місце зайняв молодший син Яків. Середній син Григорій був чернігівським полковником.

Виходячи з політичних дій І. Самойловича, можна припустити, що він виношував ідею єдності (соборності) українських земель. Гетьман прагнув об'єднати Правобережну й Лівобережну Україну під своїм управлінням («регіментом») і під протекторатом Московської держави. З цією ж метою він вживав заходів, щоб узяти під контроль Запорозьку Січ, яка існувала автономно.

1674 р. І. Самойловичу передав свою булаву гетьман Правобережної України М. Ханенко, а 1676 р. – і гетьман П. Дорошенко. Отже, І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох берегів Дніпра». Гетьман звертався до царського уряду з пропозицією приєднати до свого регіменту й Слобідську Україну, але згоди на це не дістав.

Під час російсько-турецької війни (1677–1681) І. Самойлович проявив здібності полководця й адміністратора, вживав

заходів для укріплення фортець, оборони міст, приведення до бойової готовності козацьких полків.

Іван Самойлович і церква

Як відомо, українська православна ієрархія була висвячена єрусалимським патріархом Феофаном 1620 р. Восени 1684 р. московський патріарх звернувся до І. Самойловича з пропозицією обрати такого київського митрополита, який би погодився залежати не від константинопольського, а від московського патріарха. Гетьман порадив обрати митрополитом луцького єпископа князя Гедеона Четвертинського.

29 червня 1685 р. у храмі Святої Софії в Києві відбулися вибори київського митрополита, а висвячення його в сан відбулося в Москві 8 листопада 1685 р. У 1686 р. він визнаний був у цьому сані константинопольським патріархом. Так закінчилася незалежність Української православної церкви (автокефальної).

Гетьман І. Самойлович допомагав матеріально православній церкві. На його кошти в Глухові збудували кам'яну Успенську церкву, а в Густинському монастирі (поблизу м. Прилук) у стилі українського бароко – Троїцьку церкву.

Змова проти гетьмана 15 років тримав гетьманську булаву Іван Самойлович. Однак старшинська олігархія не могла спокійно сприймати, що «попович» має таку сильну владу і не дуже зважає на старшину. Тому проти І. Самойловича готувалася старшинська змова, що ставила за мету за допомогою царя скинути його з гетьманства. Старшина, яка колись сприяла його гетьманству, почала писати доноси цареві. Проте серйозного приводу для розправи з гетьманом не було.

Кримські походи Згідно з умовами Вічного миру, не-

зважаючи на аргументи І. Самойловича про неможливість здійснення походу проти татар без серйозної підготовки, **навесні 1687 р.** 100-тисячне московське військо боярина В. Голіцина і 50-тисячне – гетьмана І. Самойловича вирушили у Крим. Проте небувала спека, нестача води, продовольства й фуражу та підпалений татарами за р. Самарою степ змусили головнокомандувача цього походу В. Голіцина повернутись. Звинувативши у провалі походу І. Самойловича (хоча він і попереджав царя, що в похід треба йти ранньою весною, а не тоді, коли

Троїцький собор.
Чернігів. 1679–1695 рр.

Козацька держава –
Гетьманщина

степ горить від спеки), змовники скинули його з гетьманства й обрали нового.

Донос царю, переданий через боярина й князя В. Голіцина 7 липня 1687 р., мав 23 пункти звинувачень. Його підписали генеральний обозний В. Борковський, суддя М. Воехович, писар С. Прокопович, осавул І. Мазепа, полковники К. Солонича, Я. Лизогуб, Г. Гамалія, Д. Райча, С. Забіла, канцелярист В. Кочубей. Звинувачення полягало в тому, що гетьман нібито замислив позбутися московської протекції й створити незалежну державу.

Коли російсько-українське військо отаборилося на р. Коломак (притока Ворскли), з Москви прибув посланець Ф. Шаковитий з царською грамотою, у якій В. Голіцину наказувалося заарештувати І. Самойловича. Вранці 23 липня 1687 р., коли І. Самойлович із сином Яковом були на молитві в похідній церкві, їх заарештували. Через кілька днів у Кодак заарештували й другого сина гетьмана – полковника Григорія Самойловича. Гетьмана заслали до Тобольська, Якова – до Єнісейська, а Григорієві відрубали голову в Севську, їхнє майно конфіскували (половину – до царської казни, половину – до гетьманської). І. Самойлович помер у Тобольську в 1690 р., а невдовзі помер і його син Яків.

Навесні 1689 р. почався Другий кримський похід московсько-українських військ. Цього разу вдалося дійти до Перекопа, але сил для його взяття вже не вистачило. Військо знову відступило. А дворцевий переворот у Москві різко змінив і долю В. Голіцина. Як і гетьмана І. Самойловича, боярина В. Голіцина також заслали в «обитель Архангельську».

Азовські походи 1695–1696 У 1695 р. цар Петро I зробив спробу вийти до Чорного моря. З цією метою він послав війська у двох напрямках: 35-тисячне московське військо – на Азов (у гирло Дону) та 120-тисячне московсько-українське військо під командуванням Б. Шереметева – на взяття фортець у пониззі Дніпра: Кизи-Кермен, Тамань та ін. Азов здобути не вдалося, а дніпровські фортеці Нижнього Подніпров'я капітулювали.

Наступний похід на Азов було здійснено 1696 р. Тоді цар Петро I з кінним і пішим військом та гетьман І. Мазепа зі значною кількістю козаків і новостворений флот, спустившись по Дону в Азовське море, блокували Азов і майже місяць тримали його в облозі. 19 липня внаслідок штурму турецький гарнізон Азова капітулював.

1699 р. у Карловцях країни «Священної ліги» підписали з Османською імперією мир, згідно з яким вона повернула Польщі Південну Київщину, Поділля й Брацлавщину. Росія

Облога Азова в 1696 р. Художник Шхонебек. 1699–1700 рр.

підписала з нею спочатку перемир'я на 2 роки, а в 1700 р. – Константинопольський мир, за яким закріпила за собою Азов.

Суспільно-політичний устрій Гетьманщини

Суспільство Української козацької держави, як і інших європейських країн того часу, було становим. Воно складалося із шляхти, знатного військового товариства, духовенства, козацтва, міщанства й селянства – нерівних за обсягом своїх привілеїв і обов'язків суспільних груп. Українське право давало змогу перейти з одного стану до іншого, хоча згодом панівний стан намагався не допустити у своє середовище представників інших станів.

Шляхта, фактичний творець державного апарату управління й суду, кількісно була незначною. Згодом вона розчинилася в заможній верхівці козацтва. До цієї верхівки належала показачена шляхта, реєстрові козаки, особливо здібні, освічені та хоробрі козаки з нововписаних. Із цієї ж верхівки вийшло й так зване **знатне військово товариство**, що становило групу заможних козаків, які підпорядковувалися безпосередньо гетьманові. Знатне військово товариство називалося **бунчуковими товаришами**, тобто тими, хто перебував під гетьманським бунчуком. Заможні козаки не обіймали ніяких посад, а виконували окремі доручення гетьмана, брали участь у старшинських радах, отримували маєтності і, власне, були кандидатами на вакантні посади. Трохи пізніше виникла аналогічна група, тільки нижчого рангу, так звані **значкові това-**

Козацька держава –
Гетьманщина

риші. Вони підпорядковувалися безпосередньо владі полковника й мали такі самі права й привілеї, як і бунчукові товариші, але на рівні полку.

З другої половини XVI ст. в українському становому суспільстві існував «молодий» стан. Це *козаки-воїни*, котрі відбували військову службу за власний кошт, самі обробляли своє господарство або ж наймали когось для роботи. Не належачи в цілому до найвищого стану, козаки мали певні привілеї у порівнянні з селянами та міщанами, брали участь у генеральних радах та у виборах посадових осіб.

За Березневими статтями реєстр було обмежено 60 тис. козаків. У Глухівських статтях він становив 30 тис. Реєстрові козаки звільнялися від податків і військових постойів. Вони мали право також займатися різними промислами (винокуріння, млинарство та ін.). Належність до реєстрового стану козаків не передавалася у спадщину.

Духовенство, досить численний суспільний стан, хоч і підпорядковувалося церковній ієрархії, відіграло в державі значну роль. Про це свідчить не лише участь духовенства в генеральних радах, а й вплив на вищу політику. Біле духовенство не було замкненою кастою, вихідці з нього могли бути козаками й навіть досягти високих посад. З 1686 р. українська православна церква підпорядковувалася Московському патріархатові.

Тільки *міщани* залишалися тим єдиним станом, привілеї якого були чітко визначені магдебурзьким правом попередніх років. Жителі деяких міст звернулися до царя (як раніше до короля) з проханням підтвердити їм право на самоврядування. Такими привілейованими містами були Київ, Переяслав, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Почеп, Погар, Остер, Мглин, Гадяч. Жителі інших міст не просили царських грамот, але на практиці вони також користувалися нормами магдебурзького права. Міщани були учасниками генеральних рад. Найчастіше їхні інтереси на радах представляли війти й бурмистри.

Найнижчу верству населення Гетьманщини становили *селяни*. Після Національно-визвольної війни вони вже не були кріпаками й могли вільно переходити з місця на місце, записуватися в козаки чи

Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря. 1684–1692 рр.

міщани. Селяни були вільними хліборобами, що давало змогу нормально розвивати власні господарства. Однак невдовзі після війни в умовах загальної розрухи частина селян поступово втрачала землю. Селяни мусили виконувати «послушенства» на власників маєтків чи на «ратушу». Хоч їхня залежність від землевласників збільшувалася з кожним роком, кріпакми вони не були аж до 1783 р.

Вищі органи влади Для регулювання відносин між цар-Гетьманщини

Гетьманщиною наприкінці 1662 р. у Москві було створено Малоросійський приказ, який діяв до 1722 р. Він призначав воєвод в українські міста, контролював внутрішню й зовнішню політику гетьманського уряду, вирішував питання спорудження фортець та укріплень тощо.

За формою державного правління Українська козацька держава (Гетьманщина) була автономією і перебувала під протекторатом Московської держави. Подібні автономії в той час існували у великій кількості в Європі. Особливість Гетьманщини полягала в тому, що з обранням кожного нового гетьмана при підписанні договірних статей ця автономія постійно звужувалася.

Про державність Гетьманщини свідчила наявність території з населенням і чіткими кордонами, на якій існували особливе військово-адміністративне управління, суспільні відносини, фінансова, судова й військова системи, норми права. На Гетьманщину не поширювалася дія Соборного Улодження 1649 р. – кодексу прав Московської держави.

Державний устрій Гетьманщини був поєднанням республіканського й авторитарного ладу, співвідношення між якими залежало від політичної ситуації та особистих якостей гетьманів. Спроби деяких гетьманів перетворити свою владу в спадкову були невдалими.

Верховна влада в державі належала *гетьманові*. Він був головнокомандувачем усього козацького війська, головував на старшинських зібраннях, очолював верховне законодавство, адміністративне управління й суд, від його імені здійснювалися

Міщанин.
Художник
С. Васильківський

Полковник українського
полку

міжнародні відносини (поки не були заборонені договірними статтями). Свою владу він здійснював за допомогою універсалів – документів, обов'язкових до виконання всіма, хто в них згадується. Він же був і верховним розпорядником державної землі, але цю функцію пізніше привласнить цар.

Гетьмана обирала Генеральна рада, і це була її єдина функція як вищого державного органу влади з очевидною її декларативністю, бо кандидатура гетьмана мала попередньо узгоджуватися з царською владою. Уповноваження гетьмана (після Б. Хмельницького) не поширювалися на Запорозьку Січ.

Більше значення мала **рада старшин**, яка збиралася на великі свята в гетьманській резиденції.

Як верховний орган влади вона існувала під час гетьманства І. Самойловича та І. Мазепи. Це був своєрідний зародок станового парламенту (у XVIII ст. у засіданнях старшинських рад брали участь і урядовці великих міст), однак цей процес був невдовзі перерваний.

У засіданнях старшинської ради брали участь полкова й сотенна старшина, вище духовенство, міські урядники. На засіданні головував гетьман, питання для обговорення готувалися заздалегідь. Старшинська рада мала широкі повноваження. Вона здійснювала управління державою за відсутності гетьмана.

Гетьман здійснював свою владу з допомогою генеральної старшини, яка складала генеральний уряд. До складу генеральної старшини входили: **генеральний писар** (він же керував дипломатичними відносинами), **генеральний обозний** (керував військовими справами), **два генеральних судді** (відали судовими справами), **генеральний підскарбій** (завідував фінансами держави), **генеральний осавул** (людина для особливих доручень гетьмана, йому ж були підпорядковані всі полковники), **генеральний хорунжий** і **генеральний бунчужний** (охоронці прапора й бунчука), **генеральний арматний отаман** (начальник артилерії). Генеральна старшина (за посадою) і бунчукові товариші (за дорученням гетьмана) виконували військові, адміністративні, дипломатичні та судові функції.

Козацька держава –
Гетьманщина

Адміністративний поділ та управління

В адміністративно-територіальному й військовому відношенні держава поділялася на **10 полків**: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський, Лубенський і Миргородський. Полк поділявся на сотні із центрами в містах та містечках. Як територія, так і чисельність полків і сотень була різною. Адміністративне управління й суд організовувалися відповідно до територіального поділу.

На чолі полку стояв **полковник** – виборна (або призначувана гетьманом, пізніше – царем) особа, котра у своєму полку відала всіма військовими, цивільними та судовими справами. Полковник

здійснював управління полком за допомогою військової старшини – обозного, судді, писаря, хорунжого, двох осавулів, канцеляристів. Аналогічно полковому, тільки більш обмежено, діяло сотенне управління. У селах управляли курінні отамани. Міщани для управління й суду мали магістрати й ратуші.

Джерелом державних прибутків були податки та оренди. За документами чітко простежується гостра боротьба між гетьманським та царським урядами за фінансову автономію України.

Отже, у другій половині XVII ст. на Лівобережній Україні утворився особливий тип держави, система адміністративного та військового управління якої базувалася на зразках Запорозької Січі і реєстрового козацтва.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чи існувала в Гетьманщині національна й релігійна дискримінація?
2. Яким було козацтво другої половини XVII і XVIII ст.?
3. Простежте зміну органів влади протягом другої половини XVII – XVIII ст.

ДОКУМЕНТ

Яким вимогам повинна була відповідати людина, аби стати гетьманом?

Про гетьманську владу

Керівник козаків завжди звався гетьманом. Цю назву запозичено в поляків, які так іменували своїх командувачів ще до того, як почали існувати козаки.

Спочатку влада гетьмана була дуже обмежена. Він не наважувався нічого почати, не порадившись зі старшиною й не здобувши схвалення всього козацького народу.

Маєтності гетьмана спочатку становило єдине Чигиринське староство. Згодом до нього додалося Гадяцьке староство, і нарешті його прибутки перевищили 100 000 карбованців.

Той, хто мріє про гетьманську булаву, має бути воїном, народитися в законному шлюбі і здобути прихильність усіх козаків і цілого народу, бо все військо завжди обирає гетьмана одноголосно.

Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії. – К., 1994. – С. 52.

§26. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Перша хвиля колонізації Слобожанщини Окрему, відмінну від інших земель, історію мала *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*. Нині це українські та російські землі Харківської, Сумської, частини Донецької (до р. Бахмутки), частини Луганської (до р. Айдар) областей, Воронежської (правобережжя Дону від Коротояку до Богучара і

м. Калач на лівому березі Дону), Курської (Глушково, Суджа) губерній.

У добу Київської Русі це була окраїнна територія держави, населення якої, займаючись господарством, відбувало ще й сторожову службу. Під час монголо-татарської навали ці землі були спустошені. Люди, котрим пощастило врятуватися від смерті та полону, переселилися за Дніпро. А територія, надзвичайно малозалюднена, входила до просторого Дикого Поля.

Уряд Московської держави, прагнучи колонізувати ці землі, а отже, і закріпити їх за собою, а також з метою захисту населення Росії будує укріплені лінії із замками й фортецями («засіки»).

З розширенням кордонів Московської держави на південь тут поселяються втікачі-невільники та прикордонна сторожа. Цю сторожову службу в XVI ст. виконували переважно українські козаки. Отаманами козацьких загонів були М. Черкашенін, М. Федоров, Г. Сліпецький, С. Висоцький, які не лише давали відсіч татарам, а й за завданням царя чи з його дозволу самі ходили в походи проти них. У боротьбі проти татар слобожанські козаки діяли спільно з донськими козаками.

З другої половини XVI ст. українські переселенці брали активну участь у будівництві міст. Так, існують документи про будівництво «черкасами» й «дніпровськими козаками» міста Цареборисова (період правління Бориса Годунова). Ці ж «черкаси» були й сторожовим гарнізоном Цареборисова.

Більш активне переселення українців на Слобожанщину й прикордонні райони Московської держави припадає вже на 30-ті роки XVII ст. Це було спричинено, насамперед, зростанням небезпеки з боку татар, що викликало зацікавленість уряду у напливу переселенців, а також поразкою українських козаків у повстаннях 1630-х років. Після цих подій почалися репресії, які змушували не лише козаків, а й представників інших станів українського суспільства переселятися разом із сім'ями, майном та худобою на Слобідську Україну.

Одним із перших переселенців на Слобожанщину був гетьман Яцько Острянин, керівник козацько-селянського повстання проти

Українська селянка

Слобідська Україна в другій половині XVII ст.

польсько-шляхетського гноблення 1637–1638 рр. Після поразки в битві з польським військом біля с. Жовнина (нині Черкаської обл.) він зі своїм полком (понад 1000 козаків) поселився на Слобожанщині. По дорозі до них приєдналися сім'ї козаків, селяни, міщани. Отже, на нові землі прибуло майже 3 тис. осіб. Усі вони поселилися біля Чугуєва. А незадовго до приходу Я. Острянина тут осіла двотисячна група українських переселенців.

Царський уряд всіляко підтримував українських козаків, селян і міщан. Адже це були здебільшого відважні воїни, котрі мали великий досвід у боротьбі з татарами. Тому й вимоги Польщі повернути їй підданих залишалися без уваги. Наприклад, після повстання 1637–1638 рр. польські послі вимагали від царського уряду видати 20 тис. українців. Бояри ж і представники Думи відповіли: «Про перебіжчиків у докончанні (договорі), щоб їх віддавати, не написано, а ніхто їх не кличе, а хто сам прийде, як же його віддати».

Управління Переселенці утворювали окремі поселення або осідали в існуючих містах – Білгороді, Курську, Валуйках, Воронежі, Єльці, Карачеві та ін. Тут вони проживали поряд з московським людом. Якщо в місті була значна кількість переселенців-українців, то вони створювали окрему слободу («черкаську»). На чолі української общини стояв *отаман*, якому підпорядковувалися *сотники*, а сотникам – *десятники*. Тобто управління тут було організоване за козацьким зразком. Контроль над переселенцями здійснював воевода, призначений царським урядом.

Кожен, хто ставав на царську службу, складав присягу за відповідним текстом («запись целовальная»). Це відбувалося в Путивлі, де втікачів-українців розподіляли по місцях поселення. Переселенцям давали хліб і гроші на облаштування нового помешкання, а також зброю й боеприпаси. Людям служилим, крім земельних наділів, призначалася щорічна платня.

Отже, українські переселенці, найактивнішу частину яких становили козаки, заселяли майже всі безлюдні степи Дикого Поля, колонізуючи південні рубежі Московської держави й захищаючи їх від агресії з півдня.

Під час Національно-визвольної війни українського народу почнеться новий етап заселення українцями Слобідської України.

Друга хвиля колонізації Після Білоцерківського миру 1651 р. почалася друга хвиля еміграції українських козаків, селян і міщан на схід, у межі Московської держави. Царський уряд прихильно ставився до переселенців, котрі своїми слободами утворювали нову оборонну

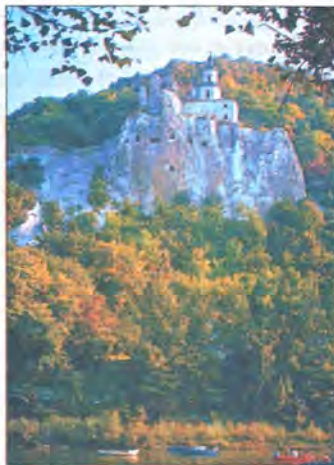
смугу на півдні держави. Під поселення відводилися незаймані землі. Переселенцям дозволялося зберігати свій козацький устрій та внутрішню автономію. Так виникли нові міста: Суми, Харків, Охтирка, Лебедин, Чугуїв – і велика кількість слобід. Воєнно-політичні події кінця 50-х – початку 60-х років XVII ст. в Україні посилили цю еміграцію на схід.

1652 р. козацький полковник Іван Дзиковський з тисячею сімейних козаків, прийшовши з-під Острога на Волині, заснували місто Острогозьк. Через два роки 1387 переселенців заснували Охтирку, прибувши сюди з усім своїм господарством і худобою.

Переселялися, як правило, люди молоді й енергійні, здатні воювати й господарювати. Проте масовий відтік населення із знекровленої боями Центральної України послаблював сили повстанців у визвольній боротьбі. Унаслідок переселення на території Слобожанщини виникло **5 полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський**. Серед новоприбульців були й росіяни. Наприкінці XVII ст. тут уже проживало 100 тис. українців і 20 тис. росіян.

Устрій Слобожанщини Полк як адміністративно-територіальна й військова одиниця поділявся на *сотні*. На чолі полку стояли довічно обрані козаками полковник і старшина (обозний, суддя, осавул, хорунжий, два писарі). Сотника обирала полкова старшина, а він підбирав сотенну старшину. Слобожанщина не зовсім була схожа на Гетьманщину. Однак, як і там, новообраному полковникові належала вся адміністративна, судова й військова влада в полку. Кожний полковник намагався утримувати в своїх руках цю посаду. Тому від утворення полків до їхньої ліквідації в другій половині XVIII ст. на цій посаді перебувало всього 26 полковників з восьми старшинських родів (Донцових, Кондратьєвих, Лесевицьких та ін.). Це пояснюється тим, що полковники були засновниками своїх полків.

Усі полковники підпорядковувалися білгородському воеводі, котрий затверджував їх на цій посаді. У полкових містах перебували представники царської адміністрації.

Миколаївська церква
Успенського Святогорського
монастиря. 1682 р.

Юридичною основою існування полків були царські жалувані грамоти (для кожного полку – окремо), які надавали право козацького устрою, свободу від податків на землю, право вільної торгівлі й винокуріння.

Основною функцією слобідських полків була охоронна служба проти татар. Проте уряд використовував полки й для інших воєнних акцій, зокрема для придушення своїх супротивників на Гетьманщині (проти Виговського, Брюховецького, Орлика). Вони ходили в чигиринські (1677–1678) і кримські (1687, 1689) походи, брали участь в азовському (1696) та багатьох інших походах XVIII ст.

Як і козаків Гетьманщини, слобідських козаків по одному з кожного сьомого двору використовували пізніше на «каналних роботах», зокрема в 1697 р. вони будували Кизикерменську фортецю. Крім того, козаки несли й городову службу, підтримували в належному стані існуючі фортеці.

Стани. Землеволодіння. Зверхнім (привілейованим) станом на Слобожанщині були *козаки*. Пізніше їх поділили на *виборних*, які могли відбувати військову службу на власні кошти, і *підпомічників* – бідних козаків, котрі допомагали виборним. Бідні козаки давали худобу й підводи для воєнних походів, були погоничами, заготовляли харчі й фураж, працювали в господарстві виборного козака, доки той перебував у поході. Кількість підпомічників разів у п'ять перевищувала виборних.

Знатна українська панна

Козачка. Художник
С. Васильківський

Селяни, переселяючись із Гетьманщини на Слобожанщину, зазвичай залишалися у своєму стані *посполитих*. Більше того, вони намагалися не селитися на «вільних військових землях», оскільки це вимагало виконання військових повинностей, тобто перетворення на козаків. Тому вони здебільшого поселялися на власних землях козацької старшини й заможних козаків. Селяни сплачували податки до царської казни, відбували певні повинності й мали право переходу, тобто були вільними, а не кріпаками.

Права *міщан* були подібні до прав селян. Вони проживали в містах поруч з козаками й посполитими, займалися хліборобством, ремеслами й торгівлею. З попереднього місця проживання міщани перенесли на Слобожанщину цеховий устрій. 1685 р. у Харкові було вже п'ять цехів. З появою міщан на Слобідській Україні фактично впровадилось і магдебурзьке право.

Необмежені можливості у своїй діяльності мало й православне духовенство. Деякі монастирі на Слобожанщині виникли ще до масового переселення сюди українців (Святогірський). Почали діяти жіночі та чоловічі монастирі. Вони мали великі земельні угіддя, на яких оселялися прийшли селяни. При монастирях створювалися школи, у яких навчалися діти представників різних станів.

Земля на Слобожанщині перебувала в державній власності. Коли почалося переселення, виникла приватна власність на угіддя (орну землю, ліси, сіножаті, озера і т. д.), придбані шляхом «займанщини», подібно до Гетьманщини, після ліквідації польсько-шляхетського панування.

При заснуванні нових міст і слобід окреслювалися межі володінь певного поселення. Залежно від кількості людей кожному поселенцю відводилася ділянка лісу й сіножаті. Згодом міста в цілому та окремі заможні поселенці закріплювали за собою зайняту ними землю жалуваними грамотами або документами, виданими білгородськими воєводами.

Оскільки вільних земель було багато, козацька старшина мала змогу розширювати свої володіння. Старшина могла на своїх землях засновувати нові слободи, обіцяючи поселенцям пільги щодо повинностей на певний термін. Наприклад, І. Сірко заснував тут слободу Артемівку, в якій поселив 20 посполитих. Організовували свої поселення й російські офіцери, яким цар давав землю у власність. Вони поселяли тут не тільки новоприбулих, а й своїх кріпаків, яких перевозили з інших маєтків. Це прискорювало поширення на Слобожанщині кріпацтва.

Степан Разін і Україна У 1670 р. на Слобідську Україну поширилося селянсько-козацьке повстання під проводом *Степана Разіна*, що вибухнуло на сусідньому Дону. У ніч на 9 вересня загін повсталих донських козаків підійшов до Острогозька. Острогозький полковник І. Дзиковський, котрий

листувався із С. Разіним і відправляв повстанцям на Дон продовольство, таємно від царського воеводи впустив козаків у місто. Він знав, що козаки його полку, які самі пройшли бойові хрещення в боях з польсько-шляхетськими військами, прихильно ставляться до разінців. Повстанці С. Разіна, діючи спільно з острогоськими вартівними козаками, заарештували воеводу Мезенцева, приказного І. Горелкова й митних відкупщиків. Влада в місті належала І. Дзиковському.

Повстання поширилося на слобідські міста Ольшанськ і Коротояк, але швидко було придушене військами білгородського воеводи Г. Ромодановського. Цар наказав воеводі спіймати учасників повстання, «пытать накрепко й огнем пожечь, а которые в том воровстве по сыску обьявятся пущие заводчики и тех всех... велети казнити смертию». 29 вересня 1670 р. спійманого І. Дзиковського й чотирьох його старшин-соратників розстріляли. Його дружині Євдокії відрубали голову, а чотирьох дітей полковника відправили до Сибіру. Багато козаків-повстанців повісили вздовж р. Тиха Сосна.

Однак розправа з острогоськими повстанцями не зупинила повстання, яке охопило вже Маяцьк, Цареборисів, Зміїв, Балаклію, Чугуїв, Мерефу та інші міста. Досить активно діяв загін соратника С. Разіна – Олексія Хромого, опішнянського козака з Полтавщини. У листопаді 1670 р. на Слобожанщині відбулися вирішальні бої між повстанцями та урядовими військами, які завершилися придушенням повстання.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначте на карті межі Слобідської України.
2. Чому саме на Слобожанщину був спрямований основний потік українських переселенців наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.?
3. Чим відрізняється устрій слобідських полків від устрою Гетьманщини?

ДОКУМЕНТ

На підставі уривка зі статті визначте загальні ознаки процесу виникнення і початкової історії слобідських міст.

Зі статті Г. Квітки-Основ'яненка «Про Харків і повітові міста Харківської губернії» (1838)

...Губернське місто Харків, звичайно, поселене в числі перших слобід українських з 1646 року. Старожили розповідали, що перші його поселенці заснували своє помешкання з декількох дворів над річкою Харків, біля лугів і озер, при джерелі, що нині називається Білгородська криниця. З примноженням прихожих поселення поширювалося вниз по річці, по правому березі і всередину нинішнього міста. Коли ж по горі й по низу, над озерами й болотами, що нині є Поділ, біля церкви Св. Трійці, примножилися жителі і кримські татари, бачучи твердий намір новопоселенців утримати

край за собою, посилили свої набіги, то й жителі, й може бути, вже тоді існуюче начальство полкове приступили до побудови «фортеці», як тоді називали. За записками харків'ян полкове місто відоме з 1653 року. Фортеця ця споряджена була, по можливості, гарматами різних калібрів, з власності полковника й старшини. Існує переказ, що, приступаючи до будівництва міста і в ньому храму Божого, харківці звернулися до духовного начальства, прохаючи молитов і благословення від чернігівського архієрея, під чиїм відомством у церковному відношенні вони знаходилися в попередніх своїх місцях проживання. За їх бажанням прислані були духовні чини з усією святинею для влаштування в новозбудованих у цьому краї церквах священнослужіння і священники та причет, котрі побажали тут поселитися...

Г. Квітка-Основ'яненко. Твори. – К., 1981. – Т. 7. – С. 52–53.

§27. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ПОДІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Участь Запорозької Січі у воєнно- політичних подіях

Від часу виникнення Запорозька Січ була укріпленим козацьким табором, який охороняв кордони Великого князівства Литовського і Речі Посполитої та був надійним притулком для селян-утікачів і повстанців. Тут почалась

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Однак коли воєнні дії розгорталися по всій Україні, Запорожжя тимчасово втрачало свою політичну роль і відходило на другий план, підтримуючи ті чи інші політичні угруповання.

1652 р. запорозькі козаки перенесли свою столицю у більш зручне й захищене місце – на острів Чортомлик, при впадінні у Дніпро протоки Чортомлик (поблизу сучасного с. Капулівки на Нікопольщині). З опису 1672 р. видно, що це вже було могутнє укріплене поселення.

Запорозька Січ вважала себе незалежною від влади гетьманів, хоча й впливала на хід подій у Гетьманщині. Так, у 1654 р. на Переяславській раді запорожців не було. У 1663 р. запорожці прибули в Ніжин на раду по обранню нового гетьмана і навіть зуміли провести в гетьмани свого кандидата – І. Брюховецького. У 1672 р. запорожці зробили спробу повторити свій колишній успіх, пропонуючи в гетьмани

Запорожець. Художник
А. Монастирський

Запорозька Січ у подіях другої
половини XVII ст.

свого кошового отамана І. Сірка. Але його популярність серед козацьких мас, рішучість і запальність не влаштовували ні московський уряд, ні українську козацьку старшину. Більше того, І. Сірка заарештували й відправили до Тобольська. Після цього Запорозька Січ уже не втручалася у вибори гетьмана.

Оскільки за оволодіння Україною боролися різні держави, Запорозька Січ не мала стабільної політичної орієнтації. У середовищі запорожців одночасно існували угруповання різної політичної орієнтації. Іноді запорожці відігравали навіть деструктивну роль у політичних подіях, тоді як важкий процес державного будівництва вимагав єдності (консолідації) сил. Ця суперечність і непослідовність найяскравіше виявлялася в діяльності талановитого й хороброго полководця, кошового отамана І. Сірка.

Кошовий отаман Іван Сірко Ще молодим І. Сірко ходив у морські походи, у 1646 р. разом з Б. Хмельницьким перебував у Франції, де брав участь у битві під Дюнкерком, пізніше – у Національно-визвольній війні українського народу. Політична орієнтація І. Сірка часто змінювалася. Разом з козаками Запорозької Січі 1654 р. він не присягнув цареві, але виступив проти І. Виговського і П. Тетері через їхню пропольську політику. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. перебував у антимосковській опозиції, водночас ведучи військові дії проти татар.

У 1667–1668 рр. І. Сірко з родиною жив у слободі Артемівці (біля Мерефи), потім був обраний харківським полковником і брав участь у повстанні на Слобожанщині проти свавілля царської адміністрації. 1668 р. І. Сірко знову перейшов на Запорожжя і продовжував боротьбу з турецько-татарською агресією. Лише за один рік він здійснив чотири походи в Крим. У 1672 р. І. Сірко претендував на гетьманську булаву, але обрали І. Самойловича. Тоді супротивник І. Сірка полтавський полковник Ф. Жученко схопив його і видав царській владі. На вимогу запорожців і польського короля Яна III Собеського, котрий наполягав на звільненні І. Сірка у зв'язку із зростаючою загрозою наступу Оттоманської Порти на володіння Московії та Польщі, царський уряд був змушений звільнити його. Щойно повернувшись із заслання, І. Сірко разом з козаками здійснив кілька походів на турецькі фортеці Аслам-Кермень та Очаків. Він був настільки небезпечним для ворогів, що турецький султан видав спеціальний фірман (указ), у якому розпорядився молитися в мечетях про загибель І. Сірка. Татари називали його «шайтаном».

1674 р. турецький султан Магомет IV разом із кримським ханом несподівано напали на Запорожжя, але були розбиті. Навесні наступного року І. Сірко із запорожцями та союзниками – донськими козаками й калмиками – усе розбили турецьких яничар і ханські орди, які напали на українські землі.

Запорожці пишуть листа турецькому султанові.
Художник І. Рєпін. 1889–1896 рр.

З цими подіями пов'язаний знаменитий літературний твір – сатиричний лист запорожців турецькому султану, що послужив сюжетом для картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Лист запорожців турецькому султанові

«... Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар, що голою с...ою їжака не вб'єш. Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землю і водою будемо битися з тобою... Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден ти матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за це ось куди нас!»

У наступні роки І. Сірко також здійснював блискучі бойові походи, що стримували напади турецько-татарських військ на українські землі. Востаннє І. Сірко вирушив у похід 1680 р., і того ж року 1 серпня він помер. Поховали його біля сучасного с. Капулівки Нікопольського району на Дніпропетровщині. Він став героєм багатьох переказів, народних дум, пісень, художніх творів.

Під егідою двох держав Андрусівське перемир'я 1667 р. визначило певне становище Запорозької Січі (до 1686 р.), бо вона повинна була водночас служити польському королю і московському цареві. Претензії обох держав на Запорозжя свідчили про його значення, насамперед у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Ця роль Запорозжя яскраво

Запорозька Січ у подіях другої половини XVII ст.

проявилася у 70–80-х роках XVII ст., коли спустошувалися й загарбувалися українські землі. Під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. сотисячного турецько-татарського війська запорожці брали активну участь в організації відсічі ворогові.

Через запорозькі землі проходив один з чотирьох шляхів набігів татар і турків на українські землі, тому запорожцям часто доводилося вступати в битви з ворогами.

Під час морських походів запорожці невеликими загонами відволікали на себе значні військові сили противника. Так, 1656 р. було здійснено спільний похід запорозьких і донських козаків на 34 стругах і чайках на Тамань, чим зірвано план нападу кримських орд на українські землі. Вдалим був похід 5 тис. запорожців під орудою І. Сірка навесні 1660 р. на Очаків, а потім на місто-фортецю на Дніпрі Арслан. Восени 1667 р., коли татарська орда посунула в Україну, запорожці на чолі з І. Сірком та І. Рогом здійснили морський похід на Кафу та інші татарські міста-фортеці й звільнили 2 тис. полонених співвітчизників. Запорожці разом із правобережними козаками Семена Палія взяли участь у знаменитій битві з турками під столицею Австрії Віднем 1684 р.

Юрій Кульчицький

У битві під Віднем особливо уславився козак Юрій Кульчицький, уродженець м. Самбора на Львівщині, про подвиги якого писали тогочасні європейські газети. Знаючи турецьку мову (колись був у полоні), Ю. Кульчицький, який на той час перебував у Відні у своїх купецьких справах, кілька разів пробурався у ворожий табір і повертався назад із важливими розвідувальними даними. Отримавши після перемоги трофейні турецькі вози з кавою, Кульчицький відкрив у Відні першу в Європі кав'ярню і навчив європейців вживати цей напій. Після смерті в столиці Австрії йому було споруджено бронзовий пам'ятник.

Заселення Запорозьких Вольностей

У другій половині XVII ст. устрій козацької республіки залишався таким самим, як і в попередній час. Відбувався інтенсивний процес подальшого заселення й господарського освоєння Запорозьких Вольностей. Цьому не могли перешкодити навіть руйнівні воєнно-політичні події в українських землях. Притік утікачів з окупованої шляхетською Польщею Правобережної України значно збільшився. Та й сусідня Гетьманщина живила Запорожжя невдоволеними своїм життям козаками, селянами й міщанами.

На запорозьких землях з'являються нові козацькі займища, слободи, містечка, жителі яких, підпорядковуючись січовій владі, займалися землеробством, рибальством, мисливством, торгівлею. Уже тоді існували *козацькі зимівники* – господарства заможних козаків, у яких використовувалася наймана праця, бо кріпацтва на Запорожжі ніколи не було. Запорозькі

козаки торгували з прикордонними українськими землями переважно рибою й сіллю, яку добували в Прогноїнських озерах.

1656 р. Кіш Запорозький запровадив у с. Старі Кодакі берегову варту *козаків-лоцманів*, які повинні були сплавляти й проводити через Дніпрові пороги каравани торговельних суден, а також воєнних стругів, плотів тощо.

Участь у війнах У воєнних зіткненнях і боротьбі старшинських угруповань за гетьманство претенденти намагалися заручитися підтримкою Запорозької Січі.

Їхня допомога була важлива і для царського уряду під час війн проти Польщі, Оттоманської Порти й Кримського ханства.

Під час Чигиринських походів запорожці перешкоджали функціонуванню турецьких комунікацій, здійснювали інші воєнні акції. Після Вічного миру запорозька кіннота у кількості 2700 осіб взяла участь у поході до Криму. Під час Кримських походів 1687 і 1689 рр. запорожці також взяли в них активну участь, здійснюючи й самостійні воєнні операції у кримському напрямку. Запорожці були зацікавлені у мирних відносинах з Кримом, бо на пограниччі з ним вони займалися добуванням солі, рибальством, вели активну торгівлю з Кримським ханством і Оттоманською Портою.

Низове Військо Запорозьке взяло участь і в азовсько-дніпровських походах **1695–1698 рр.**, хоча запорожці не були в них основною силою. Вони були добрими розвідниками, блокували шляхи для відступу ворога, залишалися у складі залоги у здобутих фортецях тощо. Вони нападали на турецькі кораблі (каторги) та на міста-фортеці кримського узбережжя. Ситуація змінилася з укладенням мирного договору між Московією та Османською імперією у **1700 р.**

Тривоги й турботи кінця століття Кінець XVII ст. для Запорозької Січі був дуже напруженим і тривожним. Занадто багато справ турбували кошову старшину й козацьку голоту (сірому) Січі. Новоприбулі з Гетьманщини козаки скаржилися на зростання тиску з боку старшин-землевласників, котрих козаки називали дуками. Запорожці були невдоволені політикою гетьмана Івана Мазепи, зокрема, тим, що він, виконуючи розпорядження царя, будував на запорозьких землях фортеці: Кам'яний Затон на Дніпрі, навпроти Січі, «городки» на р. Самарі, поблизу козацького Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Необхідність їх спорудження цар і гетьман обґрунтували загрозою турецько-татарської агресії. Проте запорожці справедливо вбачали в них акцію, спрямовану проти них, – аби поставити їх під контроль уряду. Значні воєнні гарнізони фортець грабували монастирські й козацькі пасіки, вирубували дерева тощо.

Запорозька Січ у подіях другої половини XVII ст.

Невдоволенням запорожців супроти гетьмана Мазепи, котрий, на їхнє переконання, сліпо виконував волю царя, вирішив скористатися авантюрист **Петрик (Петро Іваненко)**. Це був полтавський козак, родич генерального судді В. Кочубея. У 1692 р. він прибув на Січ. Він став підбурювати запорожців на похід проти І. Мазепи. Хоча у нього й знайшлися прихильники, але в цілому запорожці не підтримали Петрика.

Неспокійне Запорозжя наближалось до трагедії 1709 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яку роль відіграли запорожці у прийнятті рішення Ніжинської (Чорної) ради?
2. Чому за Андрусівським перемир'ям 1667 р. Запорозька Січ повинна була підпорядковуватись одночасно російському царю і польському королю?
3. Чому запорожці не підтримали повстання Петрика?

ДОКУМЕНТ

Визначте за документом ставлення запорожців до І. Сірка.

Про похорон кошового отамана Івана Сірка

Того ж літа (1681), 1 серпня, преставився від цього життя у своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім Низовим Запорозьким військом у полі за Січчю...

Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною і мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справжній і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попав у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир... Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені і справ.

Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 265.

§28. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ГЕТЬМАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVII ст.

**Соціальна
й станова
структура
суспільства**

Протягом нетривалого періоду від виникнення Гетьманщини до кінця XVII ст. відбулися суттєві зміни у соціально-становій структурі суспільства, становищі народних мас, формах землеволодіння, системі господарювання, характері відносин між Гетьманщиною й Московією та в системі влади і управління самої Української козацької держави.

Стабілізація політичної ситуації кінця 70-х років, закріплена Вічним миром 1686 р., дала можливість українському суспільству перейти до мирного життя, яке не порушили навіть воєнні дії супроти турків і татар на півдні країни.

У становій структурі суспільства відбувається виокремлення із загальної козацької маси заможної і впливової верхівки з числа покозаченої шляхти й козацької старшини, яка займала не тільки військові, а й адміністративні посади. За ними закріпилася назва **знатне військо-ве товариство** – привілейований стан, який мав владу й багатство. Управляючи державою на різних рівнях, вони привласнюють собі владу й прагнуть до збагачення, зокрема, вони були зацікавлені у розширенні своїх маєтностей і закріпленні за ними селянських робочих рук.

Змінилося і становище **козацтва** – не тільки через виокремлення верхівки, а й через зuboжіння значної його частини. Перехід козаків від суто військової служби до заняття господарством не кожному приносив успіх у цій справі. Козаки також залучалися до виконання деяких повинностей, найголовнішою з яких була трудова. Не всі козаки могли утримати за собою придбану землю. Неспроможні нести військову службу, яка вимагала певного рівня достатку, переходили в селянський стан, займалися ремеслом і промислами, наймалися на роботу до заможних людей.

Духовенство в гетьманській Україні займало особливе становище. Його значення в державі підвищувалося вже тим, що Національно-визвольна війна йшла також під гаслами боротьби за православну віру, щоб землеволодіння церков і монастирів були збережені (разом із підданими), а то й розширені за рахунок земель вигнаних з України магнатів і шляхти. Тобто церква мала досить значне землеволодіння. Монастирі на той час фактично тримали у своїх руках освіту й культуру (школи, друкарні, будівництво й розписи храмів тощо). Однією з особливостей становища церкви було те, що, по-перше, духовенство поповнювалося вихідцями з різних суспільних станів, по-друге, на низовому рівні його обирали миряни.

Військовий писар.
Художник
С. Васильківський

Соціально-економічні зміни та
суспільне життя Гетьманщини...

Воскресенська (Різдва Богородиці) церква
в смт. Седнів Чернігівської обл. 1690 р.

Міщани як стан також за півстоліття змінилися – не лише через показачення в роки національно-визвольних змагань, розорення міст у воєнне лихоліття. Міщани потрапили в підпорядкування козацької влади й майже втратили свою самостійність. Міста з магдебурзьким правом зберегли свій давній устрій, крім монополії на заняття ремеслом, промислами й торгівлею в місті, бо цим займалися й інші стани. Козацька адміністрація втручалася у внутрішні справи міського самоврядування. Тоді міщани шукали підтримки в царського уряду, що вносило додаткову напругу у відносини між містами й козацькою владою.

Київська магістерська
печатка

Селяни (посполиті люди) знаходилися найнижче в суспільній піраміді. У ході Національно-визвольної війни вони отримали свободу від кріпацтва та можливість одержати землю через «займанщину» – у власність. На початку періоду вони мали абсолютно вільний доступ у козацький стан, але вже наприкінці XVII ст. було значно важче потрапити в козаки. Не маючи робочої худоби й реманенту, багато селян не могли обробити свою землю і віддавали її за борги. Неспроможні

Селянська хата. Реконструкція

платити численні податки посполиті переходили в «протекцію» до заможних козаків або козацької старшини, залишаючись при своєму господарстві вже на становищі підданого. Селяни не були кріпаками, але виконували так звані послушенства за гетьманськими універсалами. На самому початку XVIII ст. вони дуже нагадували панщину, хоча селянин і міг перейти на інше місце проживання, тобто він виконував повинності на землевласника, доки користувався його землею. Отже, наприкінці століття намітився перехід до тих відносин, які існували в довоєнний період.

Земле- володіння

Після визвольної війни вільної землі було багато, й всі мали рівні права займати її стільки, скільки хто міг обробити. Наприкінці століття таких земель залишилося обмаль, та й відбувся перерозподіл землі між її власниками. Багато селян землю втратило, натомість незмірно зросло старшинське землеволодіння.

Козацька старшина й шляхта набували земельну власність різними шляхами: займанщиною, купівлею, отриманням за неповернені їм борги, пожалуванням за гетьманськими універсалами та царськими грамотами. Іноді вони отримували пожалування разом із людьми, які там проживали. На вільних землях вони осаджували слободи, надаючи поселенцям значні пільги у виконанні повинностей на визначений час, після чого різко збільшували ці повинності. Існували ще так звані **рангові маєтності**, які надавалися посадовим особам за службу. Старшина намагалася якомога швидше їх привласнити, а селян, які на них проживали, змусити відбувати повинності.

Господарське життя

Господарство Гетьманщини у другій половині XVII ст. існувало в дуже несприятливих умовах, оскільки майже тридцять років тут тривали руйнівні війни. Однак людям треба було якось виживати, тому за найменшої можливості вони займалися господарством. Уявлення про господарство Гетьманщини дає універсал

Прядка. Реконструкція

Жорна. Реконструкція

Б. Хмельницького 1655 р. старшині Яценкові про надання йому 4 сіл «с млинами, ставами, полями, сеножатями, с данью медовою, и с деревом бортным, и со всеми грунтами, и пожитками до тых сел чотырох належачыми и с поддаными, на грунтах тамошних сидячими». Розвитку сільського господарства сприяли ліквідація панщини та набуття різними станами суспільства землі. Заняття землеробством було основною галуззю господарства Гетьманщини. Зерновим землеробством займалися селяни, міщани, нижче духовенство й почасті козаки. У заможніших господарствах використовувалася вільнонаймана праця.

Розвиненим було вирощування технічних культур – прядиво відправлялося на мануфактури західноєвропейських країн. Продукти городництва споживалися виробниками та частково відправлялися на ринок, зокрема до Москви. Значні зрушення спостерігаються в садівництві – поява нових сортів фруктових дерев, підвищення врожайності, розведення садів.

Набуває розвитку тваринництво як галузь, яка дуже тісно була пов'язана з ринком. Тому тваринництвом у великих обсягах займалися козацька старшина й монастирі.

Найбільш розвиненими були гуральництво, млинарство, бджільництво та інші лісові промисли. Продукти поташного (поташ потрібен у виробництві скла) і селітрового (селітра є важливим компонентом при виготовленні пороху) промислів продавалися в основному в Московії, бо вивіз їх за кордон був заборонений. Досить помітною є спеціалізація промислів у межах Гетьманщини.

У містах розвивалися цехове ремесло, внутрішня й зовнішня торгівля. За гетьмана І. Самойловича **торгівля** набуває значного розвитку, поновлюються торговельні зв'язки із Заходом через балтійські порти, з Кримським ханством, східними країнами, Росією.

Загальний стан української церкви та культури

Незважаючи на тривалі війни й розорення, українська культура другої половини XVII ст. переживала період розквіту. Досить перерахувати споруджені в цей час храми, назвати видатних художників, письменників, музикантів тощо. Основою цього розквіту було національне

й соціальне визволення народу.

Проте чи не найяскравішим свідченням високого рівня української культури було її поширення й сприйняття в тогочасній Росії. Підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії в 1686 р. мало своїм наслідком у сфері культури появу в Росії церков у стилі українського бароко, розписи, зроблених українськими майстрами, поширення в Москві українських книжок релігійного змісту та підручників з різних галузей науки. До Москви забирали з України шевців, кравців, садівників, городників, друкарів, граверів, архітекторів, художників. Але головним чином туди переводили вищих церковних ієрархів, учених, письменників, ченців, педагогів. Однак це півстоліття можна назвати золотим віком української культури.

Георгіївський собор
Видубицького монастиря.
Київ. 1696–1701 рр.

Патерик Печерський.
Титул.
Гравюра. 1670 р.

Соціально-економічні зміни та
суспільне життя Гетьманщини...

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які головні зміни сталися в суспільстві Гетьманщини за півстоліття після Національно-визвольної війни?
2. Спробуйте визначити, як козацька старшина могла перетворити рангове землеволодіння в спадкове.
3. Які промисли були найпоширенішими в північних і південних полках Гетьманщини?

ДОКУМЕНТ

Що хотів показати автор наведеного вірша?

Уривок із вірша українського поета кінця XVII – початку XVIII ст. Климентія Зиновіїва «Про воєнні лихоліття і про часи лихоліття»

... Як прокотиться, бува, та війна-руїна,
То не зможе підвестись довго ще країна.
І достаток вже вона давній не здобуде,
Бо до печива часом хліба теж не буде.
А як тихомирний час – спокій процвітає,
Рясно всякого добра стане в тому краї.
Буде більше там людей і на хліб достаток,
Адже кажуть недарма: із достатку – статок.
І коли б од віку так, щоб не воювали,
То у себе скрізь і лад кращий би давали.
Тихо їли б тоді хліб, панували вволю,
Та без зачіпок жили в згоді між собою.
І народи всі нехай шкоди не зазнають,
Хоч, бува, що й розмовлять їм забороняють.
Отже, дай нам, Господи, хоч за віку цього
Без війни прожить або – й до кінця земного...

Марсове поле. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – початок XIX століття. – К., 1989. – Кн. 2. – С. 90–91.

Тема 5

Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.

§29. УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

Коломацькі
статті

Після арешту й заслання І. Самойловича козацька рада, що відбувалася 25 червня 1687 р. під час походу на р. Коломак, мала обрати нового гетьмана. Найпопулярнішою особою серед старшини був генеральний осавул *Іван Мазепа (1687–1709)*. На той час йому виповнилося 50 років, він мав значний політичний та військовий досвід, оскільки був генеральним осавулом за двох гетьманів, а ще раніше служив при королівському дворі, побував у багатьох країнах.

Вибір нового гетьмана, за звичаєм, супроводжувався підписанням договірних статей. Договір, підписаний від старшини І. Мазепою, а від царського уряду – воеводою В. Голіциним, складався з 22 пунктів. За основу його було взято попередні Глухівські статті 1669 р., але додано ряд нових статей, які обмежували права України. Вводився додатковий військовий гарнізон у гетьманській столиці Батурині. Заборонялося вести торгівлю з Кримом і «остерегати того накрепко». У договорі значився пункт про заохочення шлюбів між українцями та росіянами: «Народ малороссийский всякими меры й способы с великороссийским соединять й в неразрывное й крепкое согласие приводит супружеством й иным повелением».

За наполяганням В. Голіцина було внесено пункт, у якому зазначалося, щоб «никто б голосов таких не искушал, что малороссийский край – гетьманского regimentу, а отзывались бы везде единогласно – их царского пресветлого величества самодержавной державы», тобто вперше заперечувався державний характер гетьманської влади.

Іван Мазепа. XVIII ст.

Пізніше всі пункти договору були внесені до царської жалуваної грамоти гетьманові, яку доставили з Москви в жовтні 1687 р. Додано було й дещо нове, зокрема повеління, щоб генеральну старшину й полковників не призначати без

A black and white image of a handwritten signature, identified as the autograph of Ivan Mazepa. The signature is written in a cursive script, with the name 'Іван Мазепа' clearly visible at the end.

Автограф Івана Мазепи

відома царя. Повідомлялося, що в Батурин направляється полк московських стрільців, «а хлебные запасы на тот полк давать тебе из своих доходов». І насамкінець, наказувалося збудувати фортеці на річках Самарі й Орлі та шанець (земляне укріплення) навпроти Кодака. Це був значний удар по українській державності, і тільки завдяки політичним здібностям нового гетьмана І. Мазепи багато пунктів не було реалізовано.

Іван Мазепа

І. Мазепа народився близько 1640 р. у с. Мазепинця поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича, котрий у 50-х роках був прихильником політики І. Виговського. Молодість І. Мазепи припала на буремні роки Національно-визвольної війни та Руїни. Він здобув добру освіту в Києво-Могилянському та єзуїтському Варшавському колегіумах. Потім служив при дворі короля Яна III Казимира і за державний кошт був направлений вивчати артилерійську справу до Франції, Німеччини, Голландії та Італії.

І. Мазепа виконував дипломатичні доручення короля, потім – гетьмана П. Дорошенка.

У 1674 р., коли він з дипломатичною місією був направлений до султана, його перехопили запорожці. Кошовий отаман І. Сірко переправив дипломата до лівобережного гетьмана І. Самойловича. У нього І. Мазепа працював домашнім учителем – виховував синів гетьмана, проте невдовзі став генеральним осавулом. Залишався один крок до гетьманської булави.

І. Мазепа, крім української, добре володів російською, польською, латинською, італійською, французькою і татарською мовами, читав твори західноєвропейських авторів, мав велику бібліотеку. У Києво-Могилянському колегії він добре освоїв риторику й піїтику. Цицерон, Лівій, Тацит – це були улюблені автори І. Мазепи. Він і сам добре володів пером, у хвилини дозвілля писав вірші, деякі з них дійшли й до наших днів. І. Мазепа відзначався високою культурою, вражав сучасників яскравою мовою, вишуканими манерами, товариською поведінкою та гнучким розумом. Це була інтелігентна й водночас сувора людина.

Ось одне із свідчень сучасників: «Ваші очі полоняли його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим – величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність».

Українська козацька держава
за гетьманування Івана Мазепи

Початок гетьманства У виборі нового гетьмана важливу роль відіграв князь В. Голіцин. Новообраному гетьманові І. Мазепі відразу ж довелося заспокоювати заворушення селян, міщан і козаків. Він розсилав універсали, у яких заборонялося самовільно забирати чуже майно, обіцяв скасувати орендну систему. Виступи народних мас свідчать, що наприкінці століття відбувся перерозподіл землі, більшість якої опинилася в руках старшини. Водночас вільні селяни з різних причин втрачали свою землю й ставали безземельними підсусідками, котрі навіть не виконували повин-

Універсал гетьмана
І. Мазепи.
Глухів. 1690 р.

ностей. Старшина ж, навпаки, намагалася збільшити податки з населення, примусити селян виконувати «послушенство», тобто працювати в їхніх господарствах.

Дуже обтяжливою для народу була **орендна система**, коли уряд (гетьманський, згодом – царський) за певну суму грошей продавав право збирати з населення різні плати (торгові мита, мостове, перевізні та ін.). Величезним лихом для козаків, селян і міщан було утримання численного царського війська («ратних людей»), яке з воеводами постійно перебувало в українських містах. Усе це разом узятє й призвело до народних заворушень. І. Мазепа, як і обіцяв, скасував орендну систему.

Наступним заходом гетьмана було **будівництво фортець**. За розпорядженням царського уряду для підготовки до нового походу в Крим на запорозькому прикордонні вздовж р. Самари почали споруджувати фортеці. Основною з них мала стати Богородицька фортеця біля давнього козацького містечка Самар, котре в грамоті короля Стефана Баторія згадується під 1576 р. Керував спорудженням фортець сам гетьман, а загальний контроль здійснював російський воевода М. Неплюєв. На будівництві працювало 20 тис. українських козаків.

Навесні 1689 р. відбувся Другий кримський похід російсько-українських військ під командуванням В. Голіцина та І. Мазепи. Цей похід, як і перший, не приніс бажаного успіху.

Разом із В. Голіциним та великою делегацією гетьман поїхав до Москви. Однак у цей час там відбувся дворцевий переворот. Владу захопив молодий цар Петро І. Царівна Софія опинилася в монастирі, а її фаворит В. Голіцин – у засланні на далекий Півночі. І. Мазепа потрапив у непевне політичне становище. Та все ж він зустрівся з царем, після чого повернувся в Україну.

Внутрішня політика

За період гетьманування (понад 20 років) І. Мазепа зміцнив авторитет гетьманської влади, будучи переконаним, що сила держави – у силі її лідера. Гетьман намагався впорядкувати роздачу маєтностей. Універсалом 1691 р. він заборонив світським і духовним особам обтяжувати селян повинностями, приневолю-

вати козаків переходити в посполиті та відбирати в них землю. Наступного року навіть забрав маєтності у деяких полтавських землевласників, які обтяжували підданих повинностями. 1701 р. І. Мазепа віддав під суд сотника с. Веркіївки «за великі й нестерпні» прикрощі, завдані селянам.

Однак гетьман був сином свого часу та представником свого соціального стану, і навіть при великому бажанні він не зміг би змінити закономірного процесу розвитку старшинського і церковного землеволодіння, поглиблення суперечностей між багатими й бідними. І. Мазепа видавав універсали на землеволодіння (приватне чи рангове), будучи одним із найбагатших землевласників. На вимогу старшини він видав універсал (1701) про перехід підсусідків у посполиті, за якими зберігалось право переходу та які платили податки й змушені були працювати на власника землі. Поступово збільшувалися розміри й види податків.

Крім того, нелегке становище народу обтяжувало утримання численного царського війська. Военні походи через Україну руйнували її господарство. Від початку гетьманства І. Мазепа до кінця XVII ст. українські козаки здійснили 11 далеких походів. Люди називали гетьмана «вітчимом» України, говорили, що душа І. Мазепа в Москві, а в Україні лише його тіло. Соціальне та економічне напруження зростало з кожним роком.

Таця церковна. XVIII ст.

Покровитель і меценат

Один з важливих напрямів діяльності І. Мазепа – сприяння розвитку науки й культури. Як людина освічена, що мала велику бібліотеку в розкішному Батуринському палаці, він надавав матеріальну допомогу Києво-Могилянському колегіуму, який за його сприяння у 1701 р. був перетворений на академію. Мазепа був покровителем і меценатом української церкви й освіти. На його кошти були збудовані численні церкви, монастирі, школи, бурси, шпиталі в Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах Гетьманщини. Архітектурний стиль цих будов має назву «мазепинське бароко».

Гетьман дарував маєтності монастирям, які мали свої школи й друкарні. Щоб піднести значення київського митрополита, він домігся для нього титулу екзарха московського патріарха. За свою діяльність І. Мазепа здобув симпатії та прихильність широких освічених кіл. Гетьману присвячувалися панегірики, поеми, драми. Так, ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович, пізніше – сподвижник Петра І і глава Синоду, написав віршовану драму «Володимир», у якій порівнював І. Мазепу з просвітителем і хрестителем Русі князем Володимиром.

Українська козацька держава
за гетьманування Івана Мазепа

Взаємини гетьмана з царем

Ще 1689 р. в Москві І. Мазепа дістав покровительство молодого, талановитого, але тоді ще неосвіченого царя. Згодом між ними, різними за своїм політичним статусом, віком, характером та освіченістю людьми, виникла особиста дружба. І. Мазепа вірно служив цареві, а Петро І мав усі підстави беззастережно довіряти своєму васалові. Гетьман використовував це довір'я, міг висловлювати цареві свою думку. Наприклад, він був проти союзу з Польщею, розуміючи небезпеку цього союзу для України. Проте волю царя виконував, як належить васалові.

«Будинок Петра» у Києві

Значна частина старшини звинувачувала І. Мазепу в тому, що він шукав прихильності царя. Для такої думки були всі підстави. Цар наділяв його маєтностями, коштовними подарунками й нагородами.

Так, 1700 р. гетьман отримав із рук царя орден Св. Андрія Первозваного, а 1707 р. за клопотанням царя від австрійського імператора одержав титул князя Священної Римської імперії, від польського короля – орден Білого Орла.

Отримуючи нагороди, І. Мазепа, щоправда, не забував і про генеральну старшину, яка одержала російські ранги стольників. Гетьман купив у О. Меншикова палац у Москві. Він дружив із впливовими московськими боярами Шереметевим, Головкіним, Голіциним та ін. Минуть роки, і всі ці почесті, багатство й влада будуть принесені І. Мазепою в жертву свободі України та її народу.

Старшинська опозиція. Петрик

Напружена соціально-економічна обстановка в Україні посилювалася старшинською опозицією, що визрівала особливо в південних полках. Опозиція (старшинська олігархія) була незадоволена антитарарською політикою царського, а разом з ним і гетьманського урядів.

Тож у 1692 р. у Переяславському, Миргородському, Лубенському і Полтавському полках почалися заворушення. На чолі їх стояв Петро Іваненко (Петрик), який через політичні інтриги надумав зробити кар'єру й здобути багатство. Це була освічена людина, канцелярист військової канцелярії, свояк генерального писаря Василя Кочубея. Залишивши посаду й дім у Батурині, він подався на Запорожжя. Там він був обраний військовим писарем і почав вести агітацію серед запорожців, проголошуючи себе ворогом старшини та Мазепи. Можливо, він був направлений Кочубеєм як кандидат у гетьмани від опозиції. Він виступав проти

«чортів-панів», орендарів, «дуків, що їм царі маєтності надавали».

Петрик звинувачував Мазепу в намаганні знищити Україну, перетворити народ на «невільників і холопів». Він проголосив себе гетьманом і готувався до повстання. Петрик поїхав у Крим і уклав договір з ханом про допомогу в боротьбі проти панування Росії та сліпого виконавця волі царя – І. Мазепи. Проте Петрика Запорозжя не підтримало, окрім кількох сотень козаків-«сіромах». За підтримки татар він вирушив на прикордоння Гетьманщини. Разом із татарами Петрик кілька разів робив набіги в Гетьманщину, але успіху не мав. Гетьман І. Мазепа швидко придушив повстання. Упродовж 1698–1712 рр. Петрик був гетьманом так званої Ханської України – на землях між Південним Бугом і Дністром, котрі перебували під владою Криму.

Гравюра на честь Івана Мазепи із зображенням церков, зведених його коштом. 1706 р.

Відносини із Запорозжям і Правобережною Україною

Січ, що після Б. Хмельницького вела майже самостійну політику, втручалася у справи Гетьманщини, зокрема впливаючи на вибір гетьманів та міжусобну боротьбу козацько-старшинських угруповань. Тому І. Мазепа, щоб зміцнити свій авторитет на Січі, вживав економічних і політичних заходів. Звертаючись до запорожців, він писав в універсалі: «Наша гетьманська влада гідна такої пошани, щоб ви, менші, нас не вчили й не картали, але із самого послуху чинили те, що вам чинити велять і наказують». І. Мазепі таки вдалося підпорядкувати Запорозжя. Найгостріші непорозуміння між гетьманом і Запорозькою Січчю виникали через будівництво фортець на межі із запорозькими землями. Запорозжці боялися, що російські військові залоги обмежать їхню вольності. Адже з наказу царя напроти Січі вже споруджувалася фортеця Кам'яний Затон.

Правобережна Україна також була під постійною увагою гетьмана І. Мазепи. Він не втрачав надії об'єднати під своєю булавою Правобережну та Лівобережну Україну.

У 80-ті роки XVII ст. на Правобережжі почало відроджуватися козацтво, розгорнувся визвольний рух під керівництвом

Українська козацька держава за гетьманування Івана Мазепи

С. Палія. Він, зокрема, пропонував І. Мазепі прийняти його під гетьманську булаву. Крім того, І. Мазепа побоювався популярності С. Палія в народі. Однак гетьман не наважився на цей крок з кількох причин: по-перше, Московське царство було зв'язане умовами Вічного миру з Польщею, по-друге, існувала загроза перенесення антифеодального повстання під проводом С. Палія в Лівобережну Україну. Тому справа об'єднання правобережних і лівобережних земель відкладалася на майбутнє.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте умови договорів 1654 і 1687 років та визначте різницю між ними.
2. Які особливості внутрішньої політики гетьмана І. Мазепи?
3. Чому Петрик став в опозицію до І. Мазепи і у своїй діяльності орієнтувався на Кримське ханство?

ДОКУМЕНТ

На підставі документа дайте характеристику І. Мазепи як політика й державного діяча.

3 листа французького посла в Московській державі Жана де Балюза (1704)

З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На границі мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію принц Мазепа.

Колись він (хоч козак, але знатного шляхетського роду) мав надвірну рангу при королеві Казимирові. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного і стрункого.

Загально кажучи, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови, може змагатися з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир (1659). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Принц Мазепа вже поважного віку, на якихось десять років старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ загалом свободолюбивий і гордий, мало шанує тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим принцом дуже приємна: має він великий досвід у політиці; у протилежність до москвинів, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного від цього принца не міг витягнути. Належить він до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 104–105.

\$30. ВІДРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

**Становище
правобереж-
них українсь-
ких земель**

Після бурхливих подій 50–70-х років XVII ст. значна частина українських земель залишилася у складі Речі Посполитої, що остаточно було закріплено умовами Вічного миру 1686 р. Ця територія була поділена на чотири воєводства –

Київське, Волинське, Брацлавське й Подільське. Внаслідок запеклої боротьби різних держав за Правобережжя ці воєводства були спустошені й майже обезлюднені. Літописець Самійло Величко пише про становище цих земель на початку 80-х років XVII ст.: «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних і пусті вали... що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів. Мури ж, як то у Чолганську, Константинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалі, що тільки на шляху нам у поході військовому трапилися, бачив я одні малолюдні, інші цілком розвалені...»

**Відновлення
козацтва**

Запустіння українських земель та потреба їх господарського освоєння змушували польських та українських магнатів і шляхту оголосити слободи з тривалими пільговими строками для поселенців, що сприяло заселенню краю. Магнати Потоцькі, Сапєги, Конєцпольські, Ясинські, Радзивілли, Любомирські та інші володіли на Правобережжі величезними маєтностями. Щодо панщини селяни отримали деяке послаблення, але становище ускладнювали релігійні конфлікти.

Щоб заохотити заселення спустошених земель, король Ян III Собеський 1685 р. домігся сеймової постанови. У ній зазначалося,

Відродження козацтва та національно-визвольний рух...

Одеський замок належав Яну III Собеському. *Сучасний вигляд*

що люди, котрі запишуться в козаки й оселяться в Південній Київщині, будуть вільними й визнаватимуть лише владу призначеного королем гетьмана та полковників. Тоді ж король став видавати «*приповідні листи*» на право набирати полки. Так відродилися Богуславський полк на чолі з полковником *Самійлом Івановичем (Самусем)*, Корсунський – на чолі із *Захаром Іскрою*, Брацлавський – на чолі з *Андрієм Абазином* та Білоцерківський – на чолі із *Семеном Гурком (Палієм)*. Заохочуючи утворення козацьких полків, уряд ставив за мету не лише заселити безлюдні землі, а й мати надійну та постійну охорону кордонів.

Отже, почалося надзвичайно швидке заселення (колонізація) території, на якій розташовувалися ці полки. Втомлені багаторічною небезпекою та розрухою, люди, почувши про відродження козацтва, йшли сюди з усієї України. Так виникали нові слободи й містечка, вільні від панщини й підпорядковані владі полковників.

**Семен Палій
(1640–1710)**

Серед козацьких ватажків особливо авторитетним у простого люду був білоцерківський полковник С. Палій. Він народився в містечку Борзні, що на Чернігівщині, у козацькій родині. Закінчив Києво-Могилянський колегіум, мав добрі організаторські та військові здібності. Певний час служив у Ніжинському полку, потім перебував на Запорозжжі, служив у гетьмана П. Дорошенка. С. Палія добре знали й поважали запорозці.

Коли уряд оголосив про формування козацьких полків, С. Палій разом з кількома сотнями запорожців переселився на Південну Київщину, отримав «приповідний лист» короля й зробив центром свого полку м. Фастів. Під його управлінням перебувала територія, що охоплювала колишні Білоцерківський, Канівський, Чигиринський та Уманський полки. Цей регіон по суті став місцем швидкого заселення, куди український народ переселявся з інших регіонів України, зокрема з Лівобережжя й Запорожжя.

Козацька «Палієва держава» охоплювала під кінець століття межі багатьох колишніх полків на Правобережній Україні: Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського, Чигиринського, Фастівського та інших. Західний кордон відновлюваної Палієвої держави сягав р. Случ, зазначеної як кордон ще у Зборівському договорі 1649 р.

Відновлення козацтва стало реальною загрозою існуванню панщини в шляхетських володіннях. На звільненій від польського панування території життя народу стало набагато легшим. Про таке становище шляхта скаржилася урядовим особам, але ті були безсилі приборкати С. Палія. Тоді польські пани зі своїми загонами почали нападати на Паліївщину. Між Палієм і шляхтою точилася безперервна боротьба.

У другій половині 80-х років XVII ст. С. Палій очолив активну боротьбу проти польсько-шляхетського панування, коли за Вічним миром Правобережжя було віддано полякам. Він прагнув добитися возз'єднання Правобережної та Лівобережної України, задля чого звертався з листами до царського уряду. Проте той, посилаючись на мир із Польщею, не погоджувався на таку акцію, натомість пропонуючи С. Палієві перейти зі своїми козаками на Січ, тобто в московське підданство. С. Палій, звісно, на таку пропозицію не міг погодитися, бо це не вирішувало питання визволення Правобережжя від польського панування.

У 1689 р. С. Палій з невеликим загonom козаків напав на м. Немирів – резиденцію ставленника поляків гетьмана Гришка. Взяти місто не вдалося, а самого С. Палія польські урядовці, обманувши, заарештували й відправили до німецького міста-фортеці Магдебурга, де він перебував в ув'язненні майже рік, поки його не визволили козаки.

Повстання У 1699 р. польським королем став Август II, який підписав з Оттоманською Портою Карловий мир. Отже, Правобережна Україна, якою володіли турки з 1672 р., була повернена Польщі. З огляду на мирну угоду сейм ухвалив розпустити козацьке військо. Тоді козаки вирішили боротися за свою землю й волю.

Відродження козацтва та національно-визвольний рух...

Козацькі порохівниці
та форма з рогу для
виливання куль. XVII ст.

порівнював повстання С. Палія з Національно-визвольною війною 1648–1657 рр.

Найбільшого розмаху повстання набуло у 1702–1704 рр. На фастівській козацькій раді були присутніми українська православна шляхта, міщани, духовенство. Рада ухвалила такі рішення: проводити агітацію серед місцевого населення з метою нагромадження сил для антипольського повстання; захопити основну польську фортецю в краї – Білу Церкву; оголосити про об'єднання з Лівобережною Україною.

Безпосереднім приводом до збройного повстання була спроба польського урядовця, прибулого до міста Богуслава, відібрати у полковника Самуся (на той час наказного гетьмана) військові клейноди: булаву, бунчук, печатку і 5 гармат. Козаки розцінили це як образу з боку поляків.

Не покладаючись на підтримку лівобережного гетьмана і царя щодо об'єднання Правобережжя з Гетьманщиною, Самусь зібрав 5-тисячне військо й самостійно захопив оплот польської шляхти – Білу Церкву. Хоч взяти її з першого штурму не вдалося і потрібна була облога фортеці, повстання вже неможливо було зупинити. Взяття Білої Церкви у листопаді 1702 р. стало кульмінацією повстання, головною рушійною силою якого було рядове козацтво. Незабаром повстанці захопили Немирів. Для придушення повстання на Правобережній Україні польський уряд послав 15-тисячне військо на чолі з гетьманом Адамом Синявським. Навесні 1703 р. повстання на Поділлі й Брацлавщині придушили. А на Київщині, де з великими силами повстанців перебував Палій, воно ще тривало.

Навесні 1704 р., коли на Правобережжя для участі у воєнних діях проти шведів на боці Польщі прийшли лівобережні козацькі полки під командуванням гетьмана І. Мазепи, на Брацлавщині й Поділлі знову розгорнулося повстання.

Коронний гетьман Яблоновський спробував захопити С. Палія у Фастові. Це було на початку Північної війни Росії зі Швецією. На захист міста піднялися всі жителі. Коли польські шляхтичі та жовніри після невдалої облоги міста пішли зимувати на Поділля, С. Палій із повстанцями вигнав магнатів і шляхту з маєтків на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й частково на Волині. Соратниками його були козацькі полковники А. Абазин, З. Іскра, Самусь. Польський уряд

Оскільки польський король Август II був союзником Петра I в боротьбі зі шведами, цар наказав гетьману І. Мазепі, щоб той умовив С. Палія припинити повстання. І. Мазепа ж переконував царя в недоцільності віддавати полякам звільнені повстанцями Білу Церкву й Південну Київщину. Однак за наказом царя 31 липня 1704 р. в таборі біля Бердичева С. Палія заарештували й відправили спочатку до Батурина, потім до Москви, а звідти – до Сибіру. Правобережжя тимчасово перейшло під владу І. Мазепи. Інші полковники були залишені на своїх посадах. Така акція супроти С. Палія, очевидно, пояснюється двома причинами: його популярністю в Запорозькій Січі і серед козацької голоти, що перетворювало його на конкурента І. Мазепи, а також його соціальною політикою, яка могла втягнути у повстання народні маси Гетьманщини, що були незадоволені посиленням соціального гніту.

Тільки 1709 р. С. Палія повернули з Сибіру й призначили білоцерківським полковником. Наступного року він помер.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому польський уряд вирішив відновити козацтво на Правобережній Україні?
2. Назвіть причини й привід повстання 1702–1704 рр.
3. Чому російський уряд не дозволяв об'єднання Правобережної та Лівобережної України?
4. Чому С. Палій був заарештований і відправлений до Сибіру?

ДОКУМЕНТ

Які висновки можна зробити з наведеного тексту про звільнення С. Палія?

Уривок з твору початку XIX ст. «Історія Русів» про звільнення С. Палія з Магдебурзької фортеці

Козаки його командування, які завдячували йому всім своїм добробутом і самим життям своїм, понахапали були багатьох значних поляків у своє ув'язнення, щоб обміном їх визволити Палія, але успіху в тому зовсім не мали, бо, на подання уряду польського, наказано від царя і гетьмана тих в'язнів звільнити. Вони по такій невдачі вдалися до хитрощів: як у всю Польщу і частину Німеччини безперервно виходять з Малоросії купецькі каравани великими воловими обозами з пшоном, вовною, всякими шкурами та іншими продуктами, то вони, спорядивши великий обоз на волових хурах і понакладавши на них децю з усіх своїх продуктів, постановили при них хурманами і поховали у хурах, вкритих вовною та шкурами, до 300 козаків з їх зброєю, і, таким чином, підійшовши до міста Магдебурга, упростилися з обозом ночувати в місті, а волів вигнали на наймане од міста пасовище, за що дорого заплатити пообіцяли. Як же споночило і в місті все заспокоїлося, козаки, вийшовши з хур, прокралися потиху до фортеці, де ув'язнений був Палій, про якого заздалегідь вони розвідали, схопили обережно воротарів та інших потрібних сторожів, опісля визволили Палія і

Відродження козацтва та національно-визвольний рух...

взяли його з собою, а з ним вивезли й 4 легкі гармати з їх ладунком, у місті ж залишили порожні хури з опудалами людськими, що нібито сплять під передками. І так, зібравшись, ішли вони цілу ніч і частину дня, аж поки розглянулися міські начальники та мешканці; але погоня за ними була недовга й безуспішна, а козаки, переходячи Польщу, пограбували багатьох вельмож, що брали участь у Палієвому ув'язненні, і нагородили свої втра-ти з процентами.

Історія Русів. – К., 1991. – С. 242–243.

§31. УКРАЇНА В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

Тягар війни У 1700 р. Російська держава, уклавши союз із Польщею і Данією, оголосила війну Швеції, прагнучи здобути вихід до Балтійського моря. Розпочалася три-вала й виснажлива **Північна війна (1700–1721)**. Українські полки відправлялися в походи на далекі fronti – до Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Ця війна, нічого не даючи Україні, вимагала від неї значних людських і матеріальних ресурсів. Коли шведські війська наступали на Росію та її союзника – Польщу, українське населення разом із ратними людьми й козаками будували укріплення й фортеці на шляхах можливого просування шведів.

Постійні переходи російських військ, яким потрібні були харчі, фураж, коні, воли, житло, стали важким тягарем для простого люду. Цар нехтував давно встановленими в Україні порядками. Козацькі війська підпорядковувалися не гетьману, а російським воєначальникам. Петро I проводив уніфікацію своєї держави, а особливий устрій України заважав його подальшим планам.

1705 р. Петро I наказав перетворити два козацьких полки, що перебували в Пруссії, на регулярні драгунські полки. І хоч це й обґрунтовувалося воєнними потребами, однак козаки вважали таке втручання царя порушенням їхніх прав. Серед старшини ходили чутки, що незабаром усунуть і цивільну українську адміністрацію, а натомість запровадять губернське чи воєводське правління і т. п. Антимосковські настрої проявлялися дедалі гостріше. Старшина тиснула на І. Мазепу, щоб він подумав про майбутнє України: «...Твою душу й кості діти наші прокленуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!»

Українські землі
наприкінці XVII...

Спроба об'єднання України

Польща не могла придушити повстання під проводом С. Палія, тим більше, що на її територію наступали шведські війська. Тоді король Август II попросив допомоги у союзника – Петра I. Цар дав розпорядження гетьманові І. Мазепі перейти Дніпро й зайняти Правобережжя, що й було зроблено у 1704 р. Право-

бережні козацькі полки Палія, Абазина, Іскри, Самуся перейшли під керівництво І. Мазепи.

Здавалося, давній план щодо об'єднання двох великих частин України було виконано. І. Мазепа збільшив кількість полків на Правобережжі до семи, виділив землі старшині й монастирям, дозволив організовувати промисли в містах і слободах, запровадив адміністративний устрій, як то було на Гетьманщині. Польща вимагала від царя повернути їй Правобережжя. Гетьман же переконував його, що Правобережжя слід утримати за собою. Він наказав насипати у м. Любарі, що стояло на кордоні козацької держави часів Б. Хмельницького, пам'ятний курган на честь об'єднання двох частин України.

Плани здобуття незалежності Шведський король Карл XII переміг Данію і Саксонію, розбив під Нарвою Петра I й успішно наступав на Польщу. У Польщі на той час було два королі – Август II, якого підтримувала

Росія, і Станіслав Лещинський, котрого у 1704 р. обрали опозиція. С. Лещинський став на бік шведів. Сподіваючись повернути всі українські землі під владу Польщі на умовах Гадяцького договору (1658), він мріяв про тісні контакти з І. Мазепою. Гетьман підтримував з ним таємне листування, але відкрито укласти союз із безсилою й розбитою Польщею не наважувався.

Більш перспективними видавалися І. Мазепі контакти з Карлом XII. Гетьман виходив із того, що незалежно від наслідків російсько-шведської війни Україна втратить свою автономію. Якщо перемогу здобудуть Петро I і Август II, то Україну знову буде поділено між ними по Дніпру. А якщо перемогу здобудуть Карл XII і його спільник С. Лещинський, то вся Україна буде віддана Польщі і ні про яку автономію не можна буде й думати. Тому гетьман розраховував ще до закінчення війни укласти договір, сподіваючись врятувати Україну за підтримки Швеції.

У 1706 р. між Швецією та Україною було укладено таємний договір, згідно з яким після війни Україна ставала вільною державою, а король – гарантом її державності. Шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом Української держави. Відсутність спільних кордонів зі Швецією давала надію гетьманові, що протекторат Швеції буде суто

Карл XII.
Художник
Аксел Спаре. 1715 р.

Україна в роки Північної війни

умовним. Водночас І. Мазепа вів таємні переговори із С. Лещинським про можливість федерації України з Річчю Посполитою. Про ці плани та дії І. Мазепа знало дуже вузьке коло старшини. Не здогадувався про це й Петро І. Він не вірив доносам, що викривали таємні наміри гетьмана.

Доноси Василя Кочубея У 1708 р. до Москви надійшов черговий донос на гетьмана, який написали генеральний суддя В. Кочубей та полтавський полковник І. Іскра.

Через ченця Никанора В. Кочубей та І. Іскра передали донос у Москву, сподіваючись, що булава після скинення І. Мазепа дістанеться В. Кочубею. Проте донощиків заарештували. Між іншим, гетьман давав їм змогу втекти до Криму, що закрило б справу, але дорогою вони потрапили до рук російського полковника Осипова.

Василь Кочубей. XVIII ст.

Після допитів у Смоленську їх відправили до Києва у новозбудовану Печерську фортецю. Мазепа на той час перебував зі своїм обозом у с. Борщагівці поблизу Білої Церкви. 11 липня 1708 р. туди привезли закутих у кайдани В. Кочубея та І. Іскру. Через три дні на майдані в присутності війська, селян і міщан їх стратили. У домовинах їх відвезли до Києво-Печерської лаври й поховали біля Трапезної церкви.

Родини їхні, на прохання гетьмана, були відпущені, а майно повернено.

Вирішальний час Своїми планами щодо здобуття незалежності України І. Мазепа поділився із впливовими старшинами (Орликом, Ломиковським, Горленком, Апостолом, Зеленським). Вони вимагали від нього більш рішучих дій. І. Мазепа заявив: «...не заради високих почестей, не задля багатства або яких інших цілей, а для усіх, що є під моєю владою, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користі всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей хочу я за допомогою Бога так чинити...»

Події розвивалися стрімко. Шведський король вирушив на Москву через Білорусію і Смоленщину. Однак Петро І зосередив там свої війська. Тоді король спробував пробитися до

Прапор Сенчанської сотні Лубенського полку. XVIII ст.

Москви в напрямку Брянська–Калуги, але й на цьому шляху були укріплені міста, зокрема українські – Стародуб, Мена, Почеп, Погар, Новгород-Сіверський. **28–29 вересня 1708 р.** у битві під Лісною Карл XII зазнав поразки. Згодом він вирішив продовжувати похід на Москву, обійшовши укріплені міста південніше, тобто через Україну.

Звістка про те, що шведи вступили на територію України, вразила гетьмана. І. Мазепі потрібно було або вступати в боротьбу зі шведами, або ж відкрито виступити на боці Карла XII. І гетьман вибрав останнє. На той час із десяти українських полків в Україні залишалися лише Миргородський, Лубенський та Прилуцький і, крім того, 6 найманих полків. Петро І вимагав від гетьмана вислати своїх козаків на Сіверщину. Російські війська вже вступили в Україну, до Батурина наближався О. Меншиков.

24 жовтня 1708 р. І. Мазепа з генеральною старшиною, полковниками й 4 тис. козаків виїхали з Батурина до ставки Карла XII, що розташувалася поблизу містечка Макошина на Чернігівщині. Отже, гетьман відверто перейшов на бік шведів. Народні маси не чекали такого повороту подій після вчорашніх закликів до боротьби з неприятелем. Тим більше, що козаки, міщани й селяни активно допомагали російській армії в боротьбі проти шведів по всій території України. Тому жоден із маніфестів І. Мазепа до народу не мав успіху.

На звістку про зраду І. Мазепа Петро І, котрий на той час перебував у Новгороді-Сіверському, зреагував миттєво. Він

наказав надрукувати в друкарні Києво-Печерської лаври 600 примірників «Маніфесту до малоросійського народу», розіслати в українські міста й села й прочитати їх в усіх церквах. У маніфесті Петро I назвав гетьмана «зрадником українського народу», котрий нібито хотів віддати Україну Польщі, а православні церкви – греко-католикам. Цар проголошував себе захисником українського народу й скасовував деякі податки.

Петро I наказав О. Меншикову знищити гетьманську столицю Батурин, де перебувала 23-тисячна військова залога полковника Д. Чечеля. Оборонці нічого не знали про зносини І. Мазепи зі шведами. І хоча вони й мали достатньо артилерії, харчів і зброї для тривалої оборони, однак через зраду полковника І. Носа, який показав О. Меншикову таємний підземний хід, російське військо вдерлося до Батурина. Місто було дощенту зруйноване, а його населення перебите.

Розпочалися слідства й жорстокі покарання всіх, кого запідозрили у причетності до справи І. Мазепи. У Лебедині на Слобожанщині було створено спеціальну слідчу комісію, яка допитувала людей і приймала доноси. Донощикам у нагороду давали конфісковане у мазепинців майно.

Вибори нового гетьмана

У маніфесті царя старшинам, полковникам і «прочим» наказувалося провести вибори нового гетьмана. На раду у Глухів прибули стародубський полковник І. Скоропадський, чернігівський полковник П. Полуботок, переяславський наказний полковник С. Томара, ніжинський полковник В. Жураковський, а також сотники.

У Глухові перед українським народом було продовжено дискредитацію І. Мазепи. На площі поставили шибеницю, вислали опудало з причепленим до нього орденом Андрія Первозваного. Зачитавши звинувачення і здерши орден, опудало повісили на шибениці.

Наступного дня, 6 листопада 1708 р., відбулися вибори нового гетьмана. Цар порадив обрати на гетьманство стародубського полковника *Івана Скоропадського*. Він належав до однопумців І. Мазепи, але іншого вибору у царя не було. Д. Апостол, якого цар хотів зробити гетьманом, був з І. Мазепою, а П. Полуботок – популярний серед старшин і самостійний у діях – заслужив таку царську оцінку: «Він надто хитрий і може зрівнятися з Мазепою». Так був «вибраний вільними голосами» 62-річний Іван Скоропадський. Йому відразу ж вручили захоплені в Батурині гетьманські клейноди.

12 листопада в Успенському соборі в Москві та в Троїцькій соборній церкві в Глухові відбулися церемонії проголошення церковної анафемі І. Мазепи. У Глухові її проголошував митрополит

Стефан Яворський, учитель П. Орлика, автор панегірика на честь І. Мазепи. Анафему Мазепі проголошували аж до 1917 р. в усіх православних церквах України, навіть у збудованих його коштом. А в інших молитвах за церковними правилами йому як фундатору багатьох храмів проголошували хвалу й вічну пам'ять. Православна церква зняла з І. Мазепи анафему лише у 1994 р.

Напередодні вирішального бою Вжиті царем заходи досягли своєї мети. Населення України зустрічало шведів, як і належить зустрічати ворога. Кожне місто й містечко шведам доводилося брати з боєм. Окупанти вимагали від населення вози, квартири, харчі, фураж, одяг. Це посилювало незадоволення й опір народних мас. У тилу шведів розгорнулася партизанська війна.

Побачивши, що народ загалом не підтримав акцію І. Мазепи та побоюючись за свої родини й майно, багато козацьких старшин спішно залишили гетьмана й покаялися перед Петром І. До таких належали полковники Д. Апостол, Г. Галаган, А. Кандиба, генеральний хорунжий І. Сулима та ін. Зменшувалася й кількість вірних Мазепі рядових козаків.

І. Мазепа фактично не вів воєнних дій. Проте він розгорнув широку дипломатичну діяльність, намагаючись заручитися підтримкою Османської імперії, Криму, Молдавії, Валахії, Трансильванії, а також донських козаків, кубанських черкесів, калмиків, казанських татар, башкирів (там відбувалися антицарські заворушення й повстання). Найбільшим дипломатичним успіхом І. Мазепи було приєднання до нього запорожців на чолі з кошовим отаманом *Костем Гордієнком*.

І. Мазепа фактично не вів воєнних дій. Проте він розгорнув широку дипломатичну діяльність, намагаючись заручитися підтримкою Османської імперії, Криму, Молдавії, Валахії, Трансильванії, а також донських козаків, кубанських черкесів, калмиків, казанських татар, башкирів (там відбувалися антицарські заворушення й повстання). Найбільшим дипломатичним успіхом І. Мазепи було приєднання до нього запорожців на чолі з кошовим отаманом *Костем Гордієнком*.

Кошовий отаман Кость Гордієнко

Кошовий отаман походив із полтавських козаків. Після навчання в Києво-Могилянській академії вирушив на Запорозжя. Будучи людиною освіченою та здібною, обирався на старшинські посади, а **1702 р.** волею козацької ради став кошовим отаманом. Саме в цей час за наказом царя навпроти Січі почали будувати фортецю Кам'яний Затон. К. Гордієнко в листі до царя писав: «Ще начальники московського війська не будували такого міста (фортеці), а вже перевіз наш біля Кодака одняли й чинять нам всякі кривди та збитки. Через те Військо Запорозьке наказу про будування міста й слухати не буде... ламати камінь на будівлю міста на землях Запорозжя не дозволить».

Участь запорожців у воєнних походах не дала їм змоги захистити власні інтереси. Кам'яний Затон було збудовано. Поруч були й інші фортеці – Богородицька й Новосергіївська на річці Самарі. У 1704 р. тисячі запорожців брали участь у битві зі шведами на р. Чорній на Далекий Півночі. Того ж року вони штурмом взяли й Новосергіївську фортецю.

1705 р. між татарами й Росією була встановлена нова лінія кордону, відповідно до якої значна частина запорозьких земель віддавалася татарам. Однак козаки не визнавали нових кордонів.

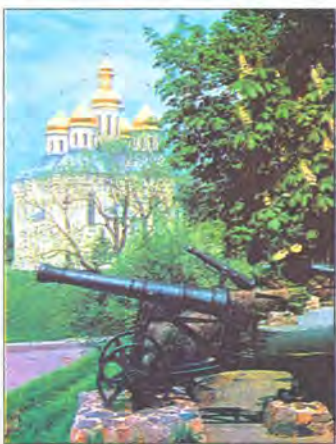
Коли у 1707–1708 рр. на Дону розгорілося повстання під проводом К. Булавіна і він звернувся по допомогу до запорожців, козаки відразу ж підтримали його. Півторатисячний загін запорожців на чолі з Т. Кордіаком вирушив на Дінець на допомогу булавінцям, але наприкінці червня 1708 р. біля м. Тора зазнав поразки від царських військ. К. Гордієнко на той час перебував на Січі.

Під час перебування Запорозької Січі під турецьким протекторатом К. Гордієнко кілька разів обирався кошовим отаманом. Він виступав проти повернення козаків під протекторат Російської держави. Помер К. Гордієнко напередодні повернення запорожців у свої колишні володіння. Похований на території Кам'янської Січі.

Запорозька Січ у подіях 1708–1709 рр.

Після переходу І. Мазепи на бік шведів цар надіслав на Січ грамоту, у якій звинуватив його в на-
ступі на козацькі вольності й закликав козаків
взяти участь у раді з метою обрання нового геть-
мана. Кошовий отаман К. Гордієнко вважав, що дії І. Мазепи,
викликані політикою поступової ліквідації автономності
України, є справедливими. Запорожжя поставило вимоги: щоб на
Гетьманщині не було «полковництва» (йдеться про засилля влади
полковників); щоб була зруйнована фортеця Кам'яний Затон та
інші фортеці на р. Самарі; щоб млини й перевози на прикордонні
між Гетьманщиною і Запорожжям були віддані запорожцям.

У лютому 1709 р. цар послав на Січ своїх стольників із гро-
шима й подарунками. Визначний російський історик XIX ст.
С. Соловйов із цього приводу писав: «У Запорожжі завдяки
Кам'яному Затону нарізла ворожість до Москви: ворожість цю
можна було згасити не обіцянками додаткового жалування, а
зриттям Кам'яного Затону й самарських фортець, чого не міг
зробити цар на угоду козакам».

Козацькі гармати.
XVIII ст.

На Січ прибув також посланець
І. Мазепи з листом. Запорожці
опинилися у складній ситуації.
Цар не відповідав на їхні листи з
вимогами зруйнувати фортеці.
А тут – лист гетьмана із закликом
спільно виступити на боротьбу за
волю. Тільки складні обставини то-
го часу й прагнення зберегти свою
волю (враховуючи відносини з
Гетьманщиною) могли спричинити
вибухи на козацькій раді: «За Ма-
зепою!» На раді думки козаків
розділилися: частина їх вислови-
лася за збереження вірності цареві
й залишилася на Січі, а тисячі
інших запорожців рушили в на-

прямку на Царичанку. Дорогою до них приєднувалися беззбройні поселиті. Невеликі укріплення по Ворсклі й Орелі, зайняті до цього російськими військами, були звільнені.

Наприкінці березня 1709 р. біля села Диканька на Полтавщині К. Гордієнко зустрівся з І. Мазепою. Звідти вони вирушили до ставки короля Карла XII, що розташувалася у Великих Будищах. Перехід на бік І. Мазепи запорожців, яких люди любили та яким довіряли, дещо зрушив настрої народних мас. Однак того було замало для успіху задуманої І. Мазепою справи.

Зруйнування Запорозької Січі Після виходу із Запорозжя частина козаків на чолі з К. Гордієнком поспішила на допомогу І. Мазепі, а ті, котрі залишилися, продовжували суперечки з приводу позиції, яку вони мали зайняти в російсько-шведській війні. Козаки скинули кошового К. Гордієнка, обравши на його місце П. Сорочинського.

Наприкінці травня 1709 р. за наказом царя російські війська полковника П. Яковлева та козацькі війська полковника Г. Галагана, котрий залишив І. Мазепу, пішли штурмом на

Січ. Дорогою вони спалили містечко Келеберду, взяли козацьку митницю Переволочну, а потім підійшли до Січі. На той час там перебувало не більше тисячі козаків, які вчинили їм мужній опір. Коли Г. Галаган пообіцяв їм помилування, вони склали зброю. Скориставшись цим, російські солдати кинулись на беззбройних козаків і жорстоко розправилися з ними: кожний десятий з них був страчений, а інші були відіслані на каторгу до Сибіру. Лише частині січовиків удалося втекти на човнах через річкові протоки. **Чортомлицька Січ була повністю зруйнована.**

**Полтавська
битва
27 червня
1709 р.**

Протягом зими 1708–1709 рр. російські війська, уникаючи генеральної битви, продовжували знесилювати шведів у окремих сутичках і боях. Навесні Карл XII вирішив відновити наступ на Москву через Харків і Білгород. Для захоплення значних запасів провіанту, фуражу та боеприпасів шведське командування вирішило оволодіти Полтавою.

Гарнізон Полтави полковника О. Келіна складався з 4 тис. російських солдатів та 2,5 тис. озброєних жителів. Оборона міста тривала майже два місяці – з **30 квітня до 27 червня 1709 р.** Вона дала змогу цареві Петру I виграти час і підготувати головні сили російської армії до генеральної битви.

У червні Петро I прибув до армії, розташованої на лівому березі р. Ворскли, проти Полтави. 20 червня російська армія перемістилась на нові позиції між селами Петрівкою та Семенівкою, а 25 червня – північніше с. Яківці. Перед табором між Яківецьким та Будищанським лісами простяглася широка рівнина – єдине місце для наступу шведської армії. Петро I наказав збудувати там 10 редутів.

На світанку 27 червня російська піхота розташувалася в укріпленому таборі. У кожному редуті було по 2 батальйони із гарматами, а кіннота О. Меншикова розташувалася за редутами у дві лінії. Артилерія розмістилася попереду табору. Козацькі полки гетьмана стали біля с. Малих Будищ, щоб відрізати шведам шлях відступу на Правобережну Україну. Загальна кількість російської армії становила 50 тис. чоловік. Шведська армія (25 тис. чоловік) була розташована фронтом – двома лініями – на відстані 3 км від російських редутів.

Уранці 27 червня шведи перейшли в наступ і оволоділи двома передніми редутами. Карл XII вирішив обійти російські редуты зліва. Однак шведська армія не могла пройти між Будищанським лісом і редутами, унаслідок чого під час бою частина шведських військ під командуванням генералів Росса й Шліппенбаха відійшла й розташувалась у лісі на північ від Полтави, де пізніше була розбита загоном Меншикова.

Полтавська битва. Художник Маршен. XVIII ст.

Карл XII та І. Мазепа із залишками своїх військ, спішно переправившись у Переволочній через Дніпро (переправу організовували запорожці), відступали на турецьку територію. Тяжкий місячний відступ завершився в Бендерах (на території нинішньої Молдови). Там на Карла XII чекав царський посол, котрий запропонував королеві мир в обмін на видачу І. Мазепи. Однак король не погодився видати гетьмана.

У Бендерах з І. Мазепою перебували П. Орлик, А. Войнаровський, Д. Горленко, Ф. Мирович, Г. Герцик, К. Гордієнко та ще кілька старшин і багато рядових козаків. Гетьман був дуже хворий і вже не підводився з ліжка. Старий літами та вбитий морально, І. Мазепа згасав. Гетьман хотів свободи й незалежності своїй країні, а сталося так, що люди проклинали його. Він будував храми, а в них проголошували йому анафему.

Прах і пам'ять

Гетьман І. Мазепа помер 21 вересня 1709 р. у Бендерах. Оскільки там не було православної церкви, вирішили поховати гетьмана в Галаці. Похорон відбувся урочисто, з усіма військовими почестями, за козацьким обрядом. У промові, виголошеній латинською мовою, П. Орлик сказав: «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з величезним майном, жертвував усім, щоб вибороти волю своїй Батьківщині. Він не завагався зректися усього, що може бути найдорожче на цій землі, і віддав власне життя за визволення рідного краю...»

Поховали гетьмана в кафедральній церкві Свято-Юрського монастиря. Не знав І. Мазепа спокою за життя, не мав він його й після смерті. Під час російсько-турецької війни 1711 р. турки пограбували Галац. Прочувши про

заховані в домовині скарби І. Мазепи, вони знищили могилу гетьмана і, не знайшовши там нічого, зі злості викинули тіло покійного на берег Дунаю. Однак українські козаки допоміжного корпусу на чолі з П. Орликом, які воювали тоді на боці турків, знову поховали тіло у тій самій домовині.

У червні 1722 р., проїжджаючи через Галац, гетьман-вигнанець П. Орлик записав у щоденнику: «Був я в церкві Св. Юра, щоб відвідати могилу покійного гетьмана. Я молився за його душу й замовив відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу».

У 1994 р. в с. Мазепинці, де народився І. Мазепа, йому було встановлено пам'ятник.

Зрада чи право?

Тавро «зрадника українського народу», інші форми дискредитації гетьмана царем і церквою сформували загалом негативний образ І. Мазепи. Частина суспільства, як у минулому, так і тепер, вважає, що дії Мазепи були спробою боротьби за незалежність народу.

Мазепа не вийшов за рамки існуючого в усій Європі неписаного права про відносини між васалом і сюзереном. Для боротьби з сюзереном, котрий порушив права васала, останній міг запрошувати на допомогу будь-якого правителя, і це вважалося звичайною практикою. Так само васал турецького султана молдавський господар Д. Кантемир у 1711 р. звернувся за допомогою до Петра І.

Політична акція І. Мазепи відображала настрої тієї частини українського суспільства, яка хотіла бачити Україну цілком незалежною державою. Вона помітно вплинула на розвиток суспільно-політичного та національно-визвольного руху в Україні в наступних століттях.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про становище народних мас України в роки Північної війни.
2. Що було спільного в програмі визволення України І. Мазепи та І. Виговського?
3. Чому Запорозька Січ, загалом вороже налаштована проти І. Мазепи, у вирішальний момент стала на його бік?

ДОКУМЕНТ

Який висновок можна зробити з наведеного документа?

І. Мазепа у звітах англійського дипломата Вітворта

...Гетьман – людина під сімдесятку, він користувався великою пошаною та довір'ям царя, бездітний, крім одного сестрінка, довго володів цією країною, де він мав владу дещо меншу від суверенного принца і де зібрав значне майно. Беручи це все до уваги, трудно мені зрозуміти, яке розчарування чи які надії спонукали його піти на такий крок у новій стадії війни в такому вже старшому віці. Котрого дня, як та в яких обставинах відбувся його перехід, я не можу точно сказати. Одні кажуть, що він перейшов з 10 000 війська, зі значними запасами харчів та амуніції. Інші кажуть, що в нього були тільки два полки, з яких один повернувся назад, як тільки

довідався про його наміри, а ще інші кажуть, що він забрав із собою тільки рідню та майно. У мене є лист від одного високопоставленого чоловіка, який у загальному пише, що з гетьманом перейшло багато високих старшин і деякі частини його найліпшого війська, однаке російське військо захопило частину його обозу, та що цар наказав вибрати нового гетьмана й відновити козацькі привілеї в надії затримати решту козаків у вірності до себе. Сподіваюся, що в наступному листі зможу про це написати дещо більше.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 128.

§32. УКРАЇНА В РОКИ РЕАКЦІЇ ТА НАСТУПУ ЦАРИЗМУ НА ЇЇ АВТОНОМІЮ

Становище України після Полтавської битви Полтавська битва 1709 р. стала рубежем, від якого почався відкритий наступ на автономію Гетьманщини, а не завуальований і поступовий, як то було раніше. Для цього була дуже сприятлива ситуація. Спроба І. Мазепи відстояти автономію через ряд причин потерпіла крах. Населення було деморалізоване й залякане ще з осені 1708 р. після раптового переходу І. Мазепи на бік шведів. Тоді жахливого розорення зазнали Батурин і Лебедин, у квітні 1709 р. було зруйновано Запорозьку Січ, перебито жителів містечок Келеберди, Переволочни, спалено Старий та Новий Кодаки.

Богоматір з Лебедина.
Ікона. XVIII ст.

Тим більше, після переможної Полтавської битви різними способами здійснювалося знищення української автономії. Досить тривалий період застосовувалися репресії проти мазепинців, фізичне знищення запідозрених у належності до мазепинців чи їх прихильників. Маєтності репресованих конфіскувалися. Терор було розгорнуто навіть проти родичів емігрантів, які опинилися в Бендерах, їх змушували писати до них листи, щоб вони припинили свою акцію й повернулися додому. Репресії здійснювалися навіть на Правобережній Україні, куди у 1711 р. Петро I пішов зі своєю армією, – тепер уже проти тих, хто виявив прихильність до гетьмана П. Орлика.

В економічній сфері наступ на Гетьманщину проявився у виснаженні господарчих ресурсів краю, перетворенні Гетьманщини на випробувальний район для впровадження нових галузей господарства: вирощування тютюну, заведення вівчарства та шовківництва в непридатній для того кліматичній зоні, заборона торгівлі з закордоном важливими товарами – селітрою, поташем тощо.

Народ потерпав від воєнних дій, наслідком чого завжди є розорення, убивства мирних людей, використання господарства місцевих жителів для забезпечення фронту (будівництво укріплень, надання житла, підвід, продовольства й фуражу для війська). Через кілька років господарства селян, міщан і козаків стали ще більш руйнуватися, бо їхні господарі повинні були йти на Далеку Північ, щоб там споруджувати Ладозький канал і місто Санкт-Петербург.

Царський уряд змінив традиційні напрями української зовнішньої торгівлі, змушуючи купців торгувати не напряму з містами Європи – Гданськом і Вроцлавом, а везти свої товари через Архангельськ.

У сфері адміністративно-політичній цей наступ на автономію йшов кількома шляхами. По-перше, обрання нового гетьмана по суті було призначенням, а договірні статті вперше від часів Б. Хмельницького не підписали з посиланням на воєнний час. Але й після війни це питання не було вирішене. По-друге, незабаром цар став руйнувати козацьке право й давній устрій виборності козацької старшини, оскільки він призначав полковниками не те що не українців, а навіть не козаків.

Одним із дієвих прийомів розхитування автономного устрою Гетьманщини було внесення розбрату в середовище української старшини (головним чином через заохочення доносів), розпалювання ворожнечі між старшиною, з одного боку, та козаками, селянами й міщанами – з другого. Представники російської влади в Гетьманщині від імені царя або від своєї установи зверталися із закликами до жителів скаржитися на козацьку старшину та суддів, начебто для захисту людей від сваволі адміністрації та зловживання в судах. Звичайно, скарг було багато, бо завжди одна сторона залишається незадоволеною рішенням суду. Але фактів власне захисту народних мас від сваволі й зловживань в документах майже не зустрічається.

Наступ на українську культуру У петровські часи серйозних змін зазнала й українська культура. Це проявилось, зокрема, у забороні царським указом **1720 р.** користуватися українською мовою у діловодстві адміністративних установ і судів Гетьманщини та Запорозжя. Друк українською мовою церковної літератури був заборонений ще раніше Синодом. Це був дуже відчутний удар для української духовної культури.

Україна в роки реакції та наступу царизму на її автономію

Митрополит Дмитрій Ростовський (Д.-С. Туптало). Кінець XVIII ст.

ковських. Цей список поповнювався і в наступні століття. Натомість Україна втрачала свої інтелектуальні сили, що згубно відбивалося на її духовній культурі.

Вибори гетьмана в еміграції

Після смерті гетьмана І. Мазепи перед українською політичною еміграцією постала проблема: хто стане гетьманом і хто успадкує значну його матеріальну спадщину. Ще за життя І. Мазепи

були відомі його наміри передати спадщину племінникові Андрієві Войнаровському. Проте після смерті гетьмана розпочалася боротьба за Мазепине майно (включаючи й державне). За підтримки Карла XII, усупереч вимогам генеральної старшини, котра заявила про свої права на спадщину І. Мазепи, А. Войнаровському вдалося виграти справу, а від гетьманства він віддалився.

Пилип Орлик. XVIII ст.

З України почали запрошувати вчених і культурно-церковних діячів, викладачів Києво-Могилянської академії до Москви або Санкт-Петербурга, і вони там працювали, збагачуючи вже російську культуру. Серед них були вчені й церковні ієрархи **Стефан Яворський** і **Феофан Прокопович**, учений-економіст із Глухова А. Рубановський, агроном Т. Бутанський, який видав ботанічний словник, сходознавець С. Тодорський. До цього переліку можна додавати ще багатьох: церковного діяча Дмитра Туптала, поета Василя Капніста, композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, живописців батька й сина Борови-

5 квітня 1710 р. у Бендерах за пропозицією генеральної старшини (І. Ломиковського, К. Довгополого, І. Максимовича, Г. Герцика, Ф. Мировича) козацька рада обрала гетьманом **Пилипа Орлика (1710–1742)**, який був генеральним писарем при Мазепі.

Пилип Орлик

П. Орлик за походженням був чех баронського роду. Він народився 11 жовтня 1672 р. в Ошмянському повіті на Віленщині. Про ранні роки життя П. Орлика майже нічого не відомо. Пізніше він навчався у Києво-Могилянському колегіумі, був учнем професора С. Яворського. Добре засвоївши риторику й філософію, логіку, богослов'я, мови та багато інших предметів, він став одним із найосвіченіших людей в Україні.

П. Орлик спочатку працював писарем у канцелярії Київської митрополії. Здібності й породичання з впливовою старшинською родиною Герциків дали йому змогу швидко зробити кар'єру. Невдовзі він став писарем Генеральної військової канцелярії. 1706 р. П. Орлик уже обіймав в уряді посаду генерального писаря, мав у чотирьох полках рангові й власні маєтності. 1702 р. І. Мазепа став хрещеним батьком його сина Григора (майбутнього французького генерала). П. Орлик виконував різні дипломатичні доручення гетьмана й був утаємничений у справи його відносин зі ставлеником шведського короля Карла XII польським королем Станіславом Лещинським.

Конституція 1710 р. П. Орлик був автором написаної латинською мовою Конституції, яку проголосили в день виборів нового гетьмана. Конституція складається із преамбули та 16 пунктів. Головні статті Конституції юридично затверджували повну незалежність України та її кордони, які існували ще за часів Б. Хмельницького.

Усі поточні державні справи гетьман мав вирішувати спільно з радою генеральної старшини. Тричі на рік (на Різдво, Великдень та на Покрову) відбуватиметься Генеральна рада, в якій братимуть участь генеральна старшина, полковники та по одному козакові з кожного полку.

Гетьман не повинен утаємничувати зміст отриманих від іноземних країн листів, а повідомляти про них генеральну старшину, як і про зміст відповіді. Всі, хто вступав на якусь посаду, повинні були публічно скласти присягу.

Старшина й Генеральна рада мали право виступати проти гетьмана, якщо він «відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям». Проте докір йому має бути «без лихослів'я і без найменшої шкоди високій гетьманській честі». Гетьман же не повинен чинити помсту за докір на його адресу, а мусить виправляти порушення. Якщо ж хто-небудь із старшини чи рядових козаків скривдить гетьмана, то такого повинен карати не він, а Генеральний суд, «який повинен винести рішення не поблагливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, по силі закону». Старшина повинна була правдиво інформувати гетьмана про стан справ у її відомстві, але не через посередництво наближених особистих слуг гетьмана.

Державний скарб відокремлювався від власного гетьманського й повинен перебувати в столиці. У кожному полку козаками

Україна в роки реакції та
наступу царизму на її автономію

й посполитими спільно обираються по 2 скарбники з числа знатних і заможних людей. Вони підпорядковувалися генеральному підскарбію і щороку повинні звітувати про прибутки й видатки. Полковій адміністрації заборонялося втручатися в справи полкової скарбниці. 10-й пункт Конституції говорить про виборність полковників, сотників, отаманів та інших урядників «вільними голосами», а гетьман має їх затверджувати на посадах і запобігати зловживанням владою цих посадовців. Окремим пунктом захищалися права козацьких вдів та дітей-сиріт.

Два пункти Конституції затверджують права та привілеї міст. Інші пункти впорядковували підвладну повинність (надання підвід проїздом урядовцям та іноземцям) та митну справу, скасовували обтяжливі для народу оренди й стації (утримання населенням військових – надання їм житла, харчів та фуражу для коней).

10 травня 1710 р. Конституцію затвердив шведський король, що виступав у ролі її гаранта. Це відповідало нормам тогочасного міжнародного права.

Це була найперша у світі демократична Конституція, яка бере початок у демократичному устрої Запорозької Січі. Проте, зважаючи на політичні обставини того часу, Конституція не стала чинною в Україні. Вона діяла дуже короткий час на обмеженій території Правобережної України, де зберігався полково-сотенний устрій. Конституція залишилась в історії лише як видатна пам'ятка української правничої та суспільно-політичної думки.

Пилип Орлик у Європі

Усе своє подальше життя П. Орлик присвятив тому, аби домогтися дипломатичної та військової допомоги різних держав у справі визволення України. Дипломатична діяльність П. Орлика не мала успіху, бо кожна із зацікавлених держав (Туреччина, Крим, Росія, Польща, Швеція та ін.) дбала тільки про власні інтереси.

1714 р. П. Орлик разом зі своєю численною родиною виїхав з Османської імперії до Швеції. За ним поїхали й деякі старшини, а дехто, скориставшись оголошеною Петром I амністією, повернувся в Україну (Горленко, Максимович та ін.). Прагнучи створити антимосковську коаліцію держав, П. Орлик їздив із країни в країну, зустрічався з багатьма правителями та послами, ризикуючи бути схопленим агентами московського уряду. Цієї небезпеки, щоправда, вдалося уникнути, однак плани й заходи щодо створення антимосковської коаліції завершилися повним крахом. Єдиним позитивним наслідком самовідданої діяльності П. Орлика було поширення в Європі ідеї незалежності України як чинника політичної рівноваги в Європі. У 1727 р. зять Петра I – голштинський герцог Карл Фрідріх – пропонував уряду Катерини I погодитись на обрання гетьманом України П. Орлика.

П. Орлик жив у Німеччині, Польщі, Османській імперії та Греції. Багаторічні поневіряння першого політичного емігранта завершилися в Яссах, де П. Орлик помер 24 травня 1742 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть ознаки наступу царизму на автономію України.
2. Що послужило підставою для створення П. Орликом Конституції?
3. Якою була основна мета політичної діяльності П. Орлика після смерті гетьмана І. Мазепи?

ДОКУМЕНТ

Проаналізуйте уривок з Конституції. Визначте, у чому полягає її демократизм.

З Конституції Пилипа Орлика

...Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке Військо, домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережене постійно в Запорозькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином, публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до Загальної Ради генеральні радники по одній значній, старовинній, доблорозумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи, приватною своєю владою не встановлювати і до завершення не приводити...

...Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи то б гонор гетьманський зважився образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну, здати на Військовий генеральний суд, і який у нього випаде нелицемірний і нелюдський декрет, такий кожен переступник має й понести...

Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 281–283.

§33. СПРОВИ ЦАРИЗМУ ЛІКВІДУВАТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

Іван Скоропадський (1708–1722)

Обраний у Глухові гетьманом Іван Ілліч Скоропадський народився близько 1646 р. в шляхетській родині на Правобережній Україні. У 70-х роках ХVІІ ст. переселився в Гетьманщину. Служив військовим канцеляристом у гетьмана І. Самойловича, виконував важливі дипломатичні доручення, був чернігівським полковим писарем. З 1701 р. – генеральний осавул, з 1706 р. – стародубський полковник.

Спроби царизму ліквідувати українську державність...

І. Скоропадський був на той час одним із найавторитетніших полковників, людиною спокійної й розсудливої вдачі, простою і порядною. Звичайно, порівняно з яскравими гетьманськими постатями, як і його попередником І. Мазепою, І. Скоропадський видавався невиразним, його правління виглядало безініціативним.

Будучи прихильником І. Мазепи, він не перейшов з ним на бік шведів. На відміну від багатьох старшин, він у жодному офіційному документі ніколи не вживав обов'язкового тоді визначення «изменник Мазепа», а тільки – «колишній гетьман». У 1718 р. з делегацією він перебував у Москві, де відбувалася страта царевича Олексія, звинуваченого у змові проти батька, царя Петра І; гетьман відмовився бути присутнім при страті. П. Орлик згадував його як свого «великого і любого приятеля».

Наступ на автономію Гетьманство І. Скоропадського починалося в умовах терору й страху, а тривало в період росту могутності Російської держави, наступу на українську автономію та приниження гетьманської влади.

Одразу ж після обрання гетьманом І. Скоропадського для нагляду за ним приставили стольника А. Ізмайлова, якого незабаром замінив Ф. Протасєв. Першим яскравим проявом політики Петра І щодо України була відмова підписати договірні статті, подані гетьманом і старшиною. Власне, їхнє підписання було відкладено до «более благоприятных времен».

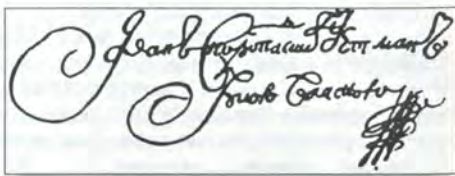
Наглядачі при гетьмані, особливо хабарник Ф. Протасєв, роблячи вигляд, що ведуть боротьбу з мазепинцями, заохочували до написання доносів, зокрема на гетьмана й генеральну старшину. Вони намагалися посіяти ворожнечу між гетьманом і полковниками, хоча, звичайно, зловживань було багато й підстав для доносів теж.

На початку 1715 р. вийшов царський указ, який установив новий порядок обрання на посади полкової старшини й сот-

ників. На кожну посаду обирали 2–3 чоловіки, а потім гетьман призначав одного з них. Обраний складав присягу в присутності Ф. Протасєва. До козацько-старшинської влади почали обирати й іноземців, спершу – молдаван і сербів, які після Прутьського походу Петра І

Іван Скоропадський.
XVIII ст.

Автограф
Івана Скоропадського

перейшли до царя на службу. Саме тоді цар призначив гадяцьким полковником серба М. Милорадовича. Коли гетьман звернувся до царя за дозволом видати свою дочку заміж «за кого Бог повелить» із місцевої старшини, цар наказав видати її за сина свого сподвижника Петра Толстого й призначити його ніжинським полковником. Так було порушено виборну систему влади й покладено початок привласненню царем права призначати полковників в українські козацькі полки. Цим же водночас обмежувалася і гетьманська влада.

Спорудження каналів Десятки тисяч українських козаків за наказами царя Петра I було кинуте на виконання тяжких примусових робіт: будівництво Санкт-

Петербурга (Північної Пальміри) й каналу біля Ладозького озера, спорудження ліній укріплень та фортець уздовж Каспійського моря. Офіційні документи того часу свідчать, що із цих робіт не поверталася третина козаків. 1716 р. 10 тис. козаків копали Волго-Донський канал біля Царицина (сучасний Волгоград). На заміну їм було послано велику кількість козаків. Тоді ж козаки будували укріплення уздовж р. Тереку на Кавказі.

Після підписання Ніштадтського миру зі Швецією (1721) за царським наказом 12 тис. українських козаків на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком було послано на будівництво Ладозького каналу. Стільки ж туди направили й наступного року на чолі з полтавським полковником Іваном Черняком.

У Сулацький похід (на спорудження фортеці Св. Хреста на Кавказі) було відправлено 10 тис. козаків на чолі з миргородським полковником Д. Апостолом. Оскільки Петро I розпочав війну з Персією, на прикордонні роботи необхідно було відправити значну кількість людей. Тому 1722 р. на Сулак вислали 10 тис. українських козаків під проводом лубенського полковника Андрія Марковича, а 1724 р. – ще 10 тис.

Такі виснажливі походи відбувалися постійно, що загалом призводило до занепаду козацтва та руйнування їхнього господарства, до втрати привабливості козацької служби.

Становище народних мас Майже всі роки гетьманування І. Скоропадського припадають на період, коли тривала

Північна війна зі Швецією. В українських містах і містечках постійно перебувала велика царська армія, утримання якої повинно було забезпечити місцеве населення. Навіть будинки козаків, котрі перебували в ладозьких чи перських походах, не були звільнені від постойв військ. Населення сплачувало великі податки, відбувало державні повинності на будівництві мостів, ремонті доріг тощо.

У Гетьманщині впроваджувалося російське поміщицьке землеволодіння. Нові власники у своїх маєтках використовували

Спроби царизму ліквідувати українську державність...

працю кріпосних селян, переведених сюди з інших маєтків. Дивлячись на них, місцева козацька старшина також прагнула закріпити за собою посполите населення, що проживало на її землях.

Царські укази У 1720 р. вийшли два укази Петра I, які 1720–1722 рр. суттєво вплинули на політичне життя України.

Перший був виданий з метою реорганізувати Генеральну військову канцелярію, внаслідок чого вона втрачала фінансові та судові права й виходила з підпорядкування гетьмана. Того ж року вийшов другий указ, у якому зазначалося, щоб усе діловодство в адміністративних та судових установах велося російською мовою.

На початку 1722 р. в Москві відбулось офіційне святкування з нагоди підписання Ніштадтського миру зі Швецією та прийняття Петром I титулу імператора. Прибув туди й гетьман І. Скоропадський із сімейством та генеральними старшинами Савичем і Лизогубом. Гетьмана доброзичливо зустрів цар Петро I, навіть прийняв від нього скаргу на О. Меншикова за його сваволлю в привласненні маєтків в Україні. І. Скоропадському оголосили іменний царський указ «Про захист малоросіян від всіляких кривд і утисків у силу заключених з гетьманом Б. Хмельницьким трактатів».

Зважаючи на те що настав мирний час, гетьман просив вивести царські війська з України, оскільки це був значний тягар для народних мас. Проте в цьому йому відмовили.

Зрештою, цар видав указ про впровадження в Україні *Малоросійської колегії* «для таємних справ і верхніх апеляцій». Порушуючи традиційний судовий устрій в Гетьманщині, цар водночас посилався на договірні статті, за якими нібито воєводам було надано право «вчиняти розправу в малоросійських містах, якщо незадоволені козацьким судом побажають звернутися до них у своїх справах».

Передбачалося, що Малоросійська колегія керуватиме разом з гетьманом, а фактично цим самим знищувалася гетьманська влада.

Цього старий гетьман не міг пережити. Повернувшись із Москви до Глухова, 3 липня 1722 р. на 76-му році життя він помер. Поховано його в Гамаліївському монастирі.

На перетині інтересів

Указ царя про запровадження Малоросійської колегії (1722) був пов'язаний із подальшим розвитком централізаторської політики царизму на території Російської держави та серйозними реформами в усіх галузях суспільного, економічного й духовного життя.

Петро I, виходячи з принципів *меркантилізму* (сприяння торговельному капіталові та вітчизняній мануфактурі), ставив українську торгівлю в рамки регламентованої загальнодержав-

ної торгівлі. Незважаючи на те що зовнішня торгівля України була пов'язана переважно з польськими й німецькими містами, згідно з указами, товари направлялися до Азова або, замість Риги, до Архангельська. З метою підтримки Санкт-Петербурга суворо наказувалося відправляти товари на зовнішній ринок тільки через цей порт. Руйнування налагоджених зв'язків з іноземними партнерами, необхідність прокладання нових торгових шляхів з України до визначених указом портів негативно впливало на українську торгівлю через те, що новий шлях вимагав розв'язання багатьох проблем: випасу худоби, стоянок, переправ, ночівлі в негоду тощо.

Відсутність договірних статей під час гетьманування І. Скоропадського давала можливість Петру І тлумачити права щодо України по-своєму. Створюючи Малоросійську колегію, Петро І заявляв, що вона ні в чому не суперечить «пунктам Б. Хмельницького». Єдиною силою, що могла протистояти централізаторській політиці царизму в Україні, була козацька старшина – політична еліта українського суспільства. Для підриву позиції козацької старшини, її політичної ролі, а отже, для здійснення централізаторської політики цар використав суперечності в українському суспільстві – конфлікт між старшиною й народними масами.

Після Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. землі вигнанців перейшли в розпорядження Скарбу Війська Запорозького. Населення сіл на таких землях вважалось вільним, а самі села називалися вільними військовими, їхнє населення відбувало так звані загальнонародні повинності у своїх сотнях. Однак незабаром ці землі почали роздавати старшині в приватне володіння «за військові заслуги». Поступово такі володіння передавалися у спадок. А люди, котрі проживали там, стали підданими й відбували повинності на власників. Це ще не були кріпаки, бо мали право вільного переходу, але вони все більше потрапляли в залежність. Старшина домагалася, щоб право переходу селян було обмежене і щоб при переході селянин забирав лише своє рухоме майно, а земля й будівлі залишалися державцеві. Антагонізм між старшиною та народними масами поглиблювався. Він був однією з важливих причин того, що 1708 р. народ не пішов за І. Мазепою. Це дало змогу цареві зробити рішучий крок до ліквідації особливостей суспільно-політичного устрою України.

Спроби царизму ліквідувати українську державність...

Малоросійська колегія Колегія складалася з президента С. Вельямінова та шести штаб-офіцерів російських військ, які перебували в Україні. 20 липня С. Вельямінов прибув до Глухова. Колегія приймала від населення скарги на суди й старшину та контролювала фінанси.

С. Вельямінов не приховував своїх намірів, заявляючи старшинам: «Уже ваші давнини переменити велено, а поступати з вами по-новому... Я сам вам указ». Старшина ж, посилаючись на давні права й вольності, вважала, що Малоросійська колегія порушувала їх. На цій підставі виник політичний конфлікт. Опозицію С. Вельямінову очолив наказний гетьман Павло Полуботок.

Павло Полуботок

Рід Полуботків відомий з 1619 р. Павло Леонтіївич Полуботок народився 1660 р. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Уже 1706 р. був чернігівським полковником. Мав велику домашню бібліотеку, уклав історичну хроніку, що увійшла в знаменитий «Щоденник» Якова Маркевича. П. Полуботок мав родинні зв'язки з багатьма впливовими старшинськими сім'ями. Він одружився із племінницею гетьмана І. Самойловича – Євфимією. Чоловіками його сестер були генеральний писар С. Савич, генеральний хорунжий І. Сулима, старшина Ф. Мирович, міргородський полковник Г. Лесницький. Дочку Олену П. Полуботок видав заміж за племінника гетьмана І. Скоропадського, генерального підскарбія Я. Маркевича. П. Полуботок мав двох синів і чотирьох дочок, через яких поріднився й з іншими заможними родинами. Ці зв'язки впливали на утвердження його позиції в адміністративній системі Гетьманщини.

Восени 1708 р. П. Полуботок був найімовірнішим кандидатом на гетьманство, але з волі царя Петра І гетьманом обрали І. Скоропадського. Згідно із царською грамотою, П. Полуботок дістав у володіння 2 тис. селянських дворів.

П. Полуботок за відсутності гетьмана І. Скоропадського був наказним гетьманом. Тому, коли старий гетьман занедужав, він доручив П. Полуботкові «правління справами». Після смерті І. Скоропадського старшина відрядила до Москви двох військових із проханням дозволити обрати нового гетьмана. Однак цар замість того наказав П. Полуботку керувати Генеральною військовою канцелярією спільно з Малоросійською колегією.

Протиборство Малоросійська колегія із самого початку поведилася з наказним гетьманом як із підлеглим. Аби не дати С. Вельямінову підстав для втручання у внутрішні справи Гетьманщини, П. Полуботок видав універсал, яким упорядковував систему судочинства й застерігав старшину від зловживань.

Однією з найменш упорядкованих галузей державного управління Гетьманщини були фінанси. Навколо цього питання й виник гострий конфлікт між Малоросійською колегією та козацькою старшиною. С. Вельямінов перебрав до своїх рук збір податків з усього населення України в царську казну. Почали надходити скарги обох сторін до Сенату й царя. На доповідну записку С. Вельямінова цар видав указ від 16 квітня 1723 р., що розширював повноваження Малоросійської колегії, яка могла без Генеральної військової канцелярії керувати полковими канцеляріями й обов'язково підписувати універсали Генеральної військової канцелярії. Тобто з конт-

ролюючого органу Малоросійська колегія перетворилась на керуючий. На вільні посади полковників Петро I призначив російських офіцерів, а козацьке військо підпорядкував фельдмаршалу М. Голіцину.

Депутація
до столиці

У травні 1723 р. П. Полуботок спорядив депутацію до Санкт-Петербурга з метою відстояти «права й вольності»

України. Та незабаром наказний гетьман із генеральною старшиною були викликані до столиці. Водночас цар наказав Малоросійській колегії призначити нових старшин замість тих, які перебували в Санкт-Петербурзі.

Чимало складних і драматичних подій, пов'язаних із протиборством української старшини з Малоросійською колегією, відбулося тоді у Санкт-Петербурзі й у Гетьманщині. У Таємній канцелярії допитали П. Полуботка й старшину, яка зробила спробу скласти нові чолобитні цареві, проведено слідство з цього приводу й конфісковано майно.

В історичних працях XVIII – першої чверті XIX ст. наводиться текст промови П. Полуботка під час зустрічі його з царем, у якій він захищав права українського народу.

Павло Полуботок.
XVIII ст.

У казематі

Останньою трагічною сторінкою боротьби був арешт 15 козацьких старшин. За ґратами Петропавлівської фортеці опинилися П. Полуботок, С. Савич, І. Чарниш, Г. Граб'янка (суддя, автор літопису), М. Ханенко (канцелярист Генеральної військової канцелярії) та інші. Їхнє майно було конфісковано.

П. Полуботка звинувачували у зв'язках із Кримом, Запорозжям та гетьманом-емігрантом П. Орликом. Так минув рік. Та до суду справа не дійшла. П. Полуботок захворів. Дворянські історики свідчать, що він відмовився від ліків і що в казематі його відвідав цар. **18 грудня 1724 р.** наказний гетьман П. Полуботок помер. Через 40 днів після його смерті помер і цар Петро I. Полуботок був похований на цвинтарі церкви Св. Самсонія за Малою Невою у Санкт-Петербурзі. У казематі загинуло ще кілька старшин, а інших після тортур звільнили з-під арешту. Конфісковане майно їм повернули.

Малоросійська колегія залишилася єдиним керівним органом у Гетьманщині.

Спроби царизму ліквідувати українську державність...

Ліквідація Малоросійсь- ської колегії

На словах виступаючи проти зловживань старшини й обтяжливих податків, царські урядовці колегії тільки за два роки (1722–1724) втричі збільшили розмір податків. Вони ігнорували місцеві права й звичаї у судочинстві. Зловживання урядовців виявив таємний радник і резидент в Україні Ф. Наумов. Майже половина стягнених із населення прибутків осіла в кишенях членів колегії та її чиновників.

Після смерті Петра I політична ситуація в Російській імперії змінилася. На зміну сильній та стабільній владі прийшла епоха дворцевих переворотів. Змінювалась і зовнішньополітична ситуація в Європі, визрівала загроза європейської війни.

Перспектива можливої війни з турками змусила Верховну таємну раду у 1726 р. розпочати обговорення українського питання: про обрання гетьмана, скасування або ж обмеження функцій Малоросійської колегії. Після цариці Катерини I царський трон посів Петро II. Півтора року точилися політичні баталії, які завершилися скасуванням Малоросійської колегії й обранням нового гетьмана України.

Відновлення гетьманства. Данило Апостол (1727–1734)

На думку царського уряду, кандидатурою, що найбільше підходила на посаду гетьмана, був Данило Апостол. Рід Апостолів походив із Молдавії. Батько Данила, Павло Апостол, за службу отримав маєток Хомутець на Миргородщині, очолював сотню, у роки Руїни служив під знаменами різних гетьманів (Тетері, Опари, Дорошенка), потім був миргородським полковником.

Данило Апостол

Д. Апостол народився у 1654 р. Про його дитинство, навчання та військову службу відомостей не збереглося. У 1677 р. він одружився, мав трьох синів і п'ятьох дочок. Через шлюби своїх дітей Д. Апостол був тісно пов'язаний з новим українським шляхетством із козацької старшини, став одним із найбагатших людей Гетьманщини. Володіння його були сконцентровані переважно в Миргородському полку (Хомутець, Сорочинці, Абакумівка, Кибинці та ін.).

Д. Апостол був людиною освіченою. Маючи домашню бібліотеку, він велику увагу приділяв освіті та вихованню своїх дітей. Його син Петро постійно жив у Петербурзі, мав свого вчителя – члена Академії наук, німецького вченого Шеслера, швидко оволодів латинською, французькою, німецькою, польською та російською мовами.

У 1683 р. Д. Апостол став миргородським полковником. Перебуваючи незмінно в цьому ранзі 44 роки, він користувався загальною повагою старшини й підданих. Це був здібний воїн і полководець та водночас добрий господар. Д. Апостол брав участь у кримських походах 1687 та 1689 рр., у бойових операціях під час азовських походів та Північної війни. Виконував обов'язки наказного гетьмана, командував козацькими полками у Лівонському поході 1701 р. та інших походах.

Д. Апостол шанував гетьмана І. Мазепу, поділяв його політичну орієнтацію, хоча близькими друзями вони ніколи не були. За свідченням П. Орлика, він 1707 р. нібито сказав І. Мазепі: «Очі всіх на тебе уповають, і не дай Боже на тебе смерть – ми залишимося в такій неволі, що й кури нас загребуть».

24 жовтня 1708 р. на чолі свого полку Д. Апостол супроводжував І. Мазепу з Батурина до шведського короля. Проте незабаром, з невідомих причин, він повернувся «з повинною» до царя, за що був прощений. Пізніше брав участь у Полтавській битві, Прутському поході (1711). Виконував обов'язки наказного гетьмана козацького корпусу в Перському поході Петра І (1722). Після смерті І. Скоропадського Д. Апостол був одним із двох кандидатів на посаду гетьмана. Однак в «гарячий» період політичної боротьби старшини за збереження гетьманства він перебував у походах. Д. Апостол підписав чолобитні Миргородського полку проти Малоросійської колегії. Останнім заходом у цій акції було складання чолобитної від усього війська вже під час перебування П. Полуботка в Петербурзі. Наприкінці 1723 р. Д. Апостола разом з генеральними старшинами В. Журавківським та Я. Лизогубом заарештували, відправили в Петербург і ув'язнили в Петропавлівську фортецю, де перебували П. Полуботок та інші старшини. Смерть царя врятувала Д. Апостола від заслання до Сибіру. Після звільнення з в'язниці його затримали у Петербурзі ще майже на три роки, потім він повернувся в Україну.

За завданням царя таємний радник Ф. Наумов поїхав до Глухова готувати нараду старшини й раду для формального обрання Д. Апостола на посаду гетьмана. **1 жовтня 1727 р. в Глухові 73-річного Д. Апостола обрали гетьманом.**

«Рішительні пункти» На початку 1728 р. новий гетьман зі старшиною поїхав до Москви на коронацію Петра II. Уро-
чисті зустрічі з царем та вищими урядовцями

давали старшині підстави сподіватися на те, що подані ними договірні статті будуть затверджені царем. Це було традицією – поновлювати договори при обранні нового гетьмана. Однак замість договірних статей Д. Апостол отримав так звані **«Рішительні пункти»**. Цей документ складався з указів, що суттєво обмежували автономію України. Серед 20 пунктів значилося: обрання гетьмана за згодою царя, перетворення Генерального суду на колегіальну установу з шести осіб (трьох українців і трьох росіян), призначення генеральної старшини та полковників царським указом, підпорядкування гетьмана у військових справах

Данило Апостол. XVIII ст.

Спроби паризму ліквідувати українську державність...

Пернач полковницький. XVII–XVIII ст.

генерал-фельдмаршалові князеві М. Голіцину, позбавлення гетьмана права вести приватне закордонне листування та ін.

Разом з обмеженням влади гетьмана втрачала своє значення й Генеральна військова канцелярія, оскільки вона перетворювалася з установи, що виконувала військові, адміністративні та судові функції, на технічну службу на чолі з писарем. Згідно з «Рішительними пунктами», утворювалася окрема фінансова адміністрація з двома підскарб'їями (українцем і росіянином).

Генеральна й полкова старшини Згідно з «Рішительними пунктами», козаки мали обирати по два-три кандидати на генеральну старшину, яку призначав цар. Однак 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада затвердила список генеральної старшини, поданий Колегією закордонних справ, у такому складі: обозний – Я. Лизогуб, судді – М. Забіла й А. Кандиба, писар – М. Турковський, осавули – І. Мануйлович і Ф. Лисенко, хорунжий – Я. Гречаний, бунчужний – І. Борозна.

Всупереч проханням Д. Апостола та старшини, згідно з «Рішительними пунктами», цар призначив полковників. Чотири з десяти полковників до того ж не були українськими козаками (М. Милорадович, І. Пашков, Богданов, І. Хрущов). «Указні полковники» вносили анархію в життя Гетьманщини: ігнорували гетьмана, порушували її правові норми. Тому гетьман наполягав на виборності інших членів полкової старшини, щоб з їхньою допомогою боротися із свавіллям полковників.

Реформа суду Д. Апостол видав спеціальну інструкцію про реорганізацію полкових, сотенних і сільських судів. За реформою розширювалася колегіальність суду, розмежовувалася компетенція міських і козацьких судів, упорядковувалася система подання апеляцій, підвищувалося значення норм писаного права. Д. Апостол боровся проти зловживань у судах.

Ще під час гетьманства І. Скоропадського на порядку денного постало питання про впорядкування різних норм діючого тоді права (Литовського статуту, магдебурзького права, звичаєвого права) і переклад законів російською мовою з польської та латинської мов. Укладення зводу українського права стало важливою справою Д. Апостола. Він створив комісію на чолі з *І. Борозною*, яка працювала п'ятнадцять років і завершила роботу поданням зводу «*Прав, за якими судиться малоросійський народ*».

«Генеральне слідство про маєтності»

У 1729 р. Д. Апостол наказав провести в усіх полках «слідство» про земельні справи, зібрати свідчення старожилів про заснування сіл і виявити юридичні підстави на володіння маєтністю. Після ретельної роботи, проведеної переписувачами, 1731 р. було завершено складання книг з описом усієї землі в Гетьманщині. Незаконно привласнені рангові землі не вдалося повернути, а облік усіх маєтностей засвідчив зменшення кількості вільних посполитих, які стали залежними, проте ще не кріпаками.

Українська лінія укріплень

Якщо раніше українських козаків відправляли копати канали й будувати укріплення далеко від рідної землі, то з 1731 р. головним тягарем для козаків і посполитих стало спорудження

Української лінії укріплень від Дніпра до Дінця вздовж кордону між Запорожжям і Гетьманщиною. Керував будівництвом граф Мініх. Першого року царський уряд наказав спрямувати на спорудження лінії 20 тис. козаків і 10 тис. селян, наступного року – стільки само, пізніше – щороку по 10 тис. Багато козаків і селян загинуло на цих важких і безглузких роботах, оскільки лінія жодного разу не послужила справі захисту від татар. Вона так і залишилася недобудованою, її непотрібність стала очевидною вже за кілька років.

Соціальна політика Данила Апостола

Гетьман уживав заходів, щоб козаків не переводили в посполиті, не використовували їх на приватних роботах старшини та адміністрації і щоб не брали з них незаконних податків. Д. Апостол розглядав селянство як замкнену верству, якій не дозволялося вписуватися в козаки (що було можливо за часів І. Мазепи). Однак він твердо обороняв право селянина переходити від одного господаря до іншого. При цьому селянин мав право передати свою землю іншій особі або ж продати її.

Д. Апостол захищав від наступу козацької старшини права міст, їхній економічний добробут. З цією метою він видавав так звані «оборонні» універсали.

Гетьман і старшина були стурбовані швидким зростанням маєтностей духовенства. Воно виступало для них небезпечним конкурентом-землевласником, оскільки мало різні пільги. Тому в «Рішительних пунктах» царський уряд погодився з пропозицією гетьмана заборонити монастирям і взагалі духовенству набувати землю (через

Жіночі прикраси.
XVIII ст.

Спроби царизму ліквідувати
українську державність...

купівлю, дарування тощо) в осіб недуховного стану. Водночас Д. Апостол своїми універсалами узаконював монастирське й церковне землеволодіння, набуто до 1728 р.

Правління Вісім місяців хворів Д. Апостол, тому його **гетьманського** смерть на початку 1734 р. не була несподіванкою ні для кого. Царський уряд наказав своєму уряду

резидентові при гетьманові генералу Нарішкіну не допустити обрання нового гетьмана, а створити тимчасовий уряд. Новий уряд, який мав керувати всіма справами, називався **Правлінням гетьманського уряду**, або ж **Міністерським правлінням**. У його складі налічувалося троє

Килим з поховання
гетьмана Д. Апостола
в с. Великі Сорочинці.
Середина XVIII ст.

росіян (князі О. Шаховський, А. Барятинський та полковник В. Гур'єв) і три українці (генеральний суддя М. Забіла, генеральний осавул Ф. Лисенко, генеральний підскарбій А. Маркович). Очолював Міністерське правління О. Шаховський. Від цариці Анни Іоаннівни він дістав таємну інструкцію, у якій зазначалося: прагнути до зближення старшини з російським офіцерством, сприяти укладанню шлюбів між українцями та росіянами й водночас перешкоджати одруженню жителів Гетьманщини з білорусами, поляками та українцями Правобережжя.

Міністерське правління відразу ж провело перепис усього населення з метою обкладення його податками й повинностями.

Але й цього разу ліквідувати українську державність остаточно не вдалося.

Російсько-турецька війна На початку 30-х років XVIII ст. стало зрозуміло, що війна Російської імперії з Османською імперією невідворотна. Саме тому будувалася Українська лінія укріплень і запорожцям

було дозволено повернутися на свої колишні землі під владу російського царя, аби вони не виступили противниками в майбутній війні. Коли в 1735 р. розпочалася війна, 8 тис. козаків із Гетьманщини й Запорозжя під командуванням генерала Леонтєва вирушили в Крим. Проте, утративши майже все військо з кіньми, Леонтєв відступив.

Турецькі кремінно-ударні пістолі. XVIII ст.

Наступного року відбувся похід у Крим російської армії під командуванням фельдмаршала Б. Мініха та 7 тис. українських козаків на чолі з кошовим отаманом І. Малашевичем з метою взяття Перекопу і Бахчисарая. Та чорноморська проблема Російської імперії так і не вирішилась, а закріплені за запорожцями землі, якими вони володіли, перебуваючи під протекторатом Османської Порти, фактично перейшли до неї 1734 р. після повернення запорожців у підданство Російської імперії.

Через Гетьманщину як прифронтову зону проходили російські війська, яких місцеве населення забезпечувало продовольством, фуражем, підводами. Цей тягар став надзвичайно важким для народу. Тисячі людей загинули в походах. Узимку російська армія розташовувалася на квартирах у міщан, селян і козаків, які мусили її утримувати на свій кошт. Після такого спустошення потрібно було майже три десятки років, щоб відродити край.

«Слово і діло государеве»

Міністерське правління розпочало діяльність за правління цариці Анни Іоаннівни та її фаворита – німця Бірона. Відбувалося поголове полювання на людей, на яких падала якась підозра. «Таємна канцелярія», створена ще 1699 р. Петром I, піддаючи людей жорстким тортурам, змушувала їх зізнаватися у нескоеених злочинах. Достатньо було будь-кому вигукнути: «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як того вже вважали державним злочинцем. Цей терор охопив усю Україну, від нього не мали захисту навіть козацька старшина й духовенство. Міністерське правління 1737 р. заарештувало весь Київський магістрат, забрало й відправило до Санкт-Петербурга магідебурзькі грамоти Києва.

Спроби царизму ліквідувати українську державність...

Подорож Єлизавети в Україну

1744 р. Єлизавета поїхала в Україну. Теплий та шанобливий прийом в українських містах спонукав її сказати в Києві: «Як я люблю народ цей благонравний і незлобливий». Скориставшись перебуванням Єлизавети в Києві, українська старшина подала їй прохання дозволити обрати гетьмана. Цариця відразу ж пообіцяла відновити гетьманство за умови, щоб гетьманом був менший брат її чоловіка – **Кирило Розумовський**.

1745 р. було поновлено Київську митрополію. Митрополитом став архієпископ Рафаїл Заборовський. А 1747 р. була проголошена царська грамота про обрання нового гетьмана.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому старшина, відстоюючи автономію, не могла спиратися на підтримку народу?
2. Чому царський уряд прагнув ліквідувати гетьманство?
3. Чим «Рішительні пункти» відрізнялися від договірних статей?

ДОКУМЕНТ

Проаналізуйте наведений документ і визначте його основний зміст.

3 Інструкції гетьмана Данила Апостола малоросійським судам

В сотенных судах, где нет магистрата, заседать всегда без перемены сотнику, атаману городовому, писару, хоружему, войту и бурмистрам; а где атамана городского нет, там атаманам куринным быть и употреблять, особливо к знатным делам, сколько пристойно, от знатного сотенного товариства. А где есть – майстрат особно, а сотенный суд особно ж дела свои отправляют имеют. Сотенные и городовые, где майстрату нет, урядники, а где майстрат есть, выдавать имеют майстратовые требующим людям купчие записи в продажи грунтов знатных великой суммы, також протесты и духовные записи починять и выдавать, по правам, без взятков, противных праву...

Киевская старина. – 1887. – Т. XVII. – Январь. – С. 139–154.

§34. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Характерні рис української культури

Особливістю культурних процесів в Україні кінця XVII – першої половини XVIII ст. було те, що в Гетьманщині, з одного боку, і на Правобережжі та Західній Україні – з іншого, вони відбувалися в різних умовах, однак не була порушена єдність національної культури. Водночас культура обох частин України не могла не зазнавати впливу від тих дер-

Київська академія.
Гравюра І. Щирського. 1697–1702 рр.

жав, у складі яких вони перебували. Разом із тим вона певною мірою впливала на культури цих держав. Як і в попередні роки, важлива роль у розвитку освіти, книгодрукування, літератури належала вищому духовенству, хоча у XVIII ст. воно вже втратило провідну роль, а питома вага світської культури поступово збільшувалася. Визначне місце в культурному процесі належало Києво-Могилянській академії, а на західноукраїнських землях – Львівському університетові.

Відбулася зміна станової приналежності її представників. Здебільшого це були вихідці з козацької старшини, козаків і міщан. Цей час – доба розквіту української культури.

В умовах наступу царизму на автономію України й перетворення її на провінцію імперії законодавчо обмежувалося використання української мови в школах і державних установах. Негативно впливав на розвиток української культури переїзд її кращих представників до Москви й Петербурга. Тут вони виступали вже як діячі Російської держави.

Освіта й книгодрукування У першій половині XVIII ст. в Гетьманщині сина старшини й заможних міщан у канцеляріях виконували різні доручення й водночас навчалися ведення канцелярських справ, складання ділових паперів. В архівах збереглися навіть своєрідні рукописні

Патерик Печерський.
Гравюра. 1702 р.

посібники для таких учнів. В Україні характерною була професійна підготовка підлітків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку здобували й козацькі діти при січовій школі на Запорозжжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Центром освіти й науки, осередком суспільно-культурного життя в Україні була **Києво-Могилянська академія**. У ній працювали кращі наукові й педагогічні сили: **А. Сатановський, В. Ясинський, С. Полоцький, Є. Славинецький, Ф. Прокопович**. Києво-Могилянська академія за організаційною структурою відповідала вищим навчальним закладам Західної

Європи. 1687 р. випускник цього колегіуму білорус Симеон Полоцький заснував у Москві Слов'яно-греко-латинське училище (Елліно-грецьку академію). Києво-Могилянська академія до відкриття Московського університету була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи. Вона готувала кадри викладачів, учених, письменників, політичних діячів для всієї України, Росії, Білорусії й Балканських країн.

До академії, як і раніше, приймали дітей усіх станів, хоча переважно там навчалися діти старшини, духовенства, заможних козаків і міщан і лише зрідка – селян. Вісім класів академії передбачали навчання студентів протягом 12 років. Викладання філософії, піітики, риторики, богослов'я велося латинською мовою, знання якої вважалося показником освіченості. Різноманітні методи вивчення латини давали як добрі знання власне мови, так і змогу оволодівати надбанням світових досягнень науки й культури (наукові праці в Західній Європі до XIX ст. писалися виключно латиною). Це створювало сприятливий ґрунт для навчання студентів та випускників академії в європейських університетах.

На початку XVIII ст. в академії викладання проводилося також і літературною українською мовою. Незважаючи на заборону царським указом 1720 р. друку й діловодства українською мовою, викладачі академії вдосконалювали рідну мову, про що свідчить літературна спадщина **М. Довгалецького, М. Козачинського, Г. Сковороди**. Розвинена ними літературна українська мова в усій своїй красі й милозвучності зазвучала пізніше в творах І. Котляревського і Т. Шевченка.

Поетичні героїко-патріотичні твори, народжені в академії, набували популярності серед народу, ставали народними піснями й думами. Завдяки студентам (спудеям) вони поширювались у театральних жанрах (вертеп, інтермедія), завойовуючи симпатії народу, бо були пов'язані з навколишнім життям і ґрунтувались на використанні народних пісень, звичаїв, побуту. Отже, Києво-Могилянська академія була досить демократичним навчальним закладом.

Середню освіту в Україні здобували в колегіумах, які виникли в Чернігові, Харкові й Переяславі. У них готували служителів православної церкви, чиновників державних установ, учителів початкових шкіл. Особливістю Переяславського колегіуму, відкритого 1737 р., була цілеспрямована підготовка духовенства для православних парафій Правобережжя.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, піїтику, риторіку, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрономію, музику.

З розвитком освіти тісно пов'язане **книгодрукування**. Наприкінці XVII ст. в Україні налічувалося 13 друкарень, найбільша з них була в Києво-Печерській лаврі. Видання друкарень відзначались досконалим мистецьким виконанням. Якщо на початку книгодрукування переважали літургійні книги, то у XVIII ст., незважаючи на заборону Синоду, частіше друкувалася світська література. Із впровадженням під час петровських державних реформ цивільного шрифту значна увага приділялася друкуванню офіційних паперів. Відбулося різке розмежування світської та церковної літератури, що загалом сприяло розвитку української мови й літератури. В той же час запровадження нового письма не було на користь українській мові; наприклад, воно вже не знало літери «Г», що ввійшла до письменства з кінця XVI ст.

Наука Києво-Могилянська академія також була центром становлення української науки, передусім філософської, її закінчили такі видатні вчені, як С. Яворський, Й. Кроковський, В. Ясинський, Ф. Прокопович та ін. У їхніх академічних курсах нерідко заперечувались церковні догми як

Пречисті акафісти.
Титул. 1709 р.

Євангеліє. Оправа. 1707 р.

критерій істини, визнавалася вічність матерії та об'єктивного світу, незалежність природи від людського розуму.

Викладачі філософії в академії були носіями ідей епохи Відродження та Просвітництва. Не випадково кращих учених академії Петро I запросив до Петербурга. Так, у 1697 р. С. Яворський став протектором Слов'яно-греко-латинської академії і допомагав цареві в проведенні освітніх і церковних реформ. Визначний український учений, письменник, політичний діяч Ф. Прокопович, син київського міщанина, випускник

Києво-Могилянської академії, який слухав лекції в греко-католицькій колегії Володимира-Волинського і в Римській католицькій академії, був викладачем, а потім ректором академії в Києві. У 1716 р. на запрошення Петра I він виїхав до Петербурга, очолив *Руську православну церкву* і став активним прихильником реформ Петра I.

Певних успіхів досягла *математика*. Для початкового навчання використовувалася «Арифметика» *Л. Магницького*, «Алгебра» *Д. Анічкова*, «Геометрія» *Л. Ейлера*. Першим із вітчизняних викладачів математики був Ф. Прокопович, який прочитав теоретичний курс математики в класі філософії Києво-Могилянської академії.

На окрему увагу заслуговує питання розвитку історичних знань. У другій половині XVII–XVIII ст. набуло поширення *старшинське літописання*. Найвизначнішими були літописи *Самовидця*, *Г. Граб'янки* та *С. Величка*, основний зміст яких відображає період Національно-визвольної війни українського народу (1648–1657) та перші десятиліття після неї.

Література та усна народна творчість

У першій половині XVIII ст. подальшого розвитку набула *література*. Досить назвати лише імена Є. Славинецького, С. Полоцького, А. Сатановського, С. Яворського, Ф. Прокоповича, творчість яких визначила високий ступінь розвитку української культури взагалі й літератури зокрема. Українська література цього часу розвивалася під впливом ідей гуманістичної культури доби західноєвропейського Відродження, які проникали в Україну різними шляхами. Літератори-прозаїки цього часу, наслідуючи традиції

(переклади й перевидання), створюють водночас нові проповідницькі, публіцистичні, релігійно-літературні твори, а також історичну прозу на вітчизняну тематику. Розквіту літератури та її поширенню сприяла розвинена мережа друкарень.

Великою популярністю користувалася на той час чотири томна «Книга житій святих» вихідця з Київщини, випускника академії *Данила (Дмитра) Туптала* (з 1702 р. по 1709 р. – ростовського митрополита). Написаний ним за дорученням чернігівського архієпископа Л. Барановича збірник оповідань на релігійну тему «Руно орошенное» мав великий успіх у читачів і кілька разів перевидавався.

Високого рівня розвитку на початку XVIII ст. набула *віршована література*. Викладанню поетики приділялася значна увага в Києво-Могилянській академії. Професори академії створили підручники з поетики. Кожен її випускник не тільки добре розумівся в поезії, а й сам складав вірші. Це були твори історичного, публіцистичного, релігійного, моралізаторського змісту, духовна або любовна лірика.

Унікальною пам'яткою віршованої української літератури цього періоду є збірка поезій *Климентія Зиновійва* «Вірші. Приповісті посполиті». Мандрівний монах із демократичними поглядами, він створив вірші соціально-побутового й філософсько-релігійного змісту. У віршованій формі поет розповів про моральні цінності тогочасного суспільства, а також про життя й працю трударів, возвеличуючи їх у «похвальних словах».

Українська література XVIII ст. представлена також творчістю Ф. Прокоповича, професора й рек-

Подарункова гравюра на честь Р. Заборовського.
Робота Г. Левицького.
Фрагмент. 1739 р.

Феофан Прокопович.
XVIII ст.

Особливості розвитку
української культури...

тора Київської академії, який викладав курс поетики. 30 тисяч книг його особистої бібліотеки, викладацька робота, наукова й літературна спадщина свідчать про нього як освіченого та ґрунтованого вченого-енциклопедиста. Просвітитель-гуманіст, публіцист, поет і драматург, теоретик літератури – так можна охарактеризувати цю непересічну постать в українській та російській культурі. Своїми правдивими творами Ф. Прокопович наблизив літературу до життя. Палкий прихильник реформ Петра I, він був реформатором літературного процесу.

Подальшого розвитку набувають жанри *інтермедії* та *вертепної драми*, соціально-політичної сатири. Розвивається також лірична поезія, у якій оспівується душа людини, її сердечна туга та кохання. Написані відомими й анонімними авторами, книжні вірші поступово стали народними.

Багатством жанрів і розмаїттям сюжетів характеризується *усна народна творчість*. Думи, історичні та ліричні пісні, легенди, казки змальовують козаків-богатирів, захисників рідної землі, героїв Національно-визвольної війни, опришків, життя й побут простого народу. Поширенню дум та історичних балад сприяли кобзарі. Народна творчість мала значний вплив на літературу, особливо тогочасну поезію.

Музичне життя в Україні

З усною народною творчістю – думами й піснями – безпосередньо пов'язаний розвиток музичного мистецтва в Україні. Кобзарі, лірники, сопілкарі, скрипалі, цимбалісти були першими творцями й виконавцями інструментальної музики. Набув поширення кант (псалом) – багатоголосний пісенний жанр. Канти стали джерелом і зразком для церковної музики.

У першій половині XVIII ст. продовжується процес становлення *професійної української музики*. Важлива роль належить сольній пісні з інструментальним супроводом. Основним підручником з теорії музики, контрапункту, композиції для багатьох поколінь українських і російських музикантів була написана раніше праця українського композитора *М. Дилецького* «Граматика музикальна».

Музиканти.
З картини XVIII ст.

Із Запорозької Січі виходили музиканти-кобзарі та співаки. Доки в Україні був особливий суспільно-політичний устрій та військо, доти існували музичні цехи, які підпорядковувались полковим канцеляріям, або магістрам. Військові оркестри обслуговували урядові церемонії, воєнні

походи, панські розваги. Згодом виникли міські та приватні оркестри, а також капели вищої козацької старшини.

У XVIII ст. в українській музиці відбувається диференціація жанрів, удосконалення музичних інструментів, розвиток народної та професійної музики. Образ козака-бандуриста став класичним в українському мистецтві. У Києво-Могилянській академії готували професійних музикантів і співаків. Звідти вийшли видатні українські музиканти – **Максим Березовський**, **Артем Ведель**, автори теоретичних праць, регенти й вчителі музики.

Спеціальні музичні класи працювали в колегіумах, які постачали музичні кадри не лише для України, а й для Росії. **Перша спеціальна музична школа в Україні виникла в Глухові 1729 р.** (її закінчив Дмитро Бортнянський). За кілька десятків років школу було приєднано до Придворної хорової капели в Петербурзі.

Музична культура України базувалася на народних традиціях свят, ігор та хороводів. Значне місце музиці відводилося передусім у шкільних театрах. У народі поширюється музичний ляльковий театр-вертеп.

Архітектура Як і інші галузі й образотворче культури, архітектурне мистецтво доби Гетьманщини набирають більш виразних демократичних, життєстверджуючих рис. Щодо форми й стилю мистецтва, то це був час панування **бароко**.

Архітектурний стиль бароко (або, як його ще називали, «козацьке бароко») досяг найвищого розквіту в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Цей стиль, запозичений з Італії, набрав в Україні своєрідних мистецьких рис і національного колориту. Йому притаманні урочиста піднесеність, грандіозність, декоративна пишність і вибагливість, що досягалося протиставленням великих і малих об'ємів, світла й тіні, поєднанням контрастних матеріалів, фактур і кольорів.

Топографія міст, характер житла й стильові форми світських і культових споруд значною мірою зале-

Дзвіниця Успенського собору Києво-Печерської лаври. 1731–1745 рр.

Особливості розвитку української культури...

Собор Св. Юра.
Львів. 1744–1770 рр.

На правобережних і західноукраїнських землях у цей час розвивається дерев'яна (здебільшого) архітектура, передовсім церковна.

Найвидатнішим архітектором XVIII ст. на західноукраїнських землях був **Бернард Меретин**, творець собору Св. Юра у Львові та ратуші в Бучачі.

Живопис також поступово звільняється від теологічних впливів і відображає тенденції стихійно-матеріалістичного розуміння світу. Усталені образи втрачають непорушну величавість і зверхність, стають більш земними, реальними. Збагачуються й художні засоби митців – посилюються перспективність зображень, об'ємність форми, світлові й колористичні ефекти.

Обов'язковими елементами портретів були зображення героїв як символу знатності й величчя роду. На портретах також зображувались прості люди, цехові ремісники, братчики, їхні прізвиська увічнені в написах на іконах. Набула поширення ікона-епітафія, яку малювали на згадку про передчасно померлу дружину чи дитину.

Церква Св. Параскеви
в с. Крехів Львівської обл.
1724 р.

Відомими художниками цього часу були *Іоанн Руткович, Йов Кондзелевич*.

Історія донесла до нас портрети гетьмана Б. Хмельницького та багатьох безіменних героїв Національно-визвольної війни, створені невідомими народними майстрами. Та найпопулярнішими в народі були зображення козака з бандурою, який сидить під дубом, на дереві висить зброя, а поруч пасеться кінь. У композиції картини є встромлений у землю спис з прапорцем – ритуальний знак похорону козака. Це «Козак Мамай» – живописна пам'ятка перемогам, здобутим ціною життя тисяч козаків. Образи козаків і Б. Хмельницького використовувалися в ілюстраціях до текстів літературних творів.

Високого ступеня досконалості досягло в Україні *гравєрство*. Виготовляли гравюри на металі або на дереві (дереворити) та друкували їх на окремих аркушах паперу. Деякі з гравєрів були відомі за межами України – О. Тарасевич, І. Щирський та ін.

Скульптура Україна славилася талановитими скульпторами, різьбярями по дереву і каменю та гравєрами, котрі прикрашали монастирі, дзвіниці, іконостаси, мідні оправи книжок. У скульптурі цього часу переважають рослинний орнамент і зображення людей. Серед найвидатніших скульпторів були *С. Шалманов* (собор у Полтаві, Мгарський монастир, церква Св. Покрови у Ромнах), *Фесінгер, Осінський, Пінзель, С. Стажевський, М. Філевич, М. Полейовський* та *І. Оборозький*, творчість яких знали далеко за межами України. На Закарпатті працював майстер дерев'яної скульптури *І. Равич*.

Скульптор з Ічні, що на Чернігівщині, *Іван Мартос* увійшов у історію російського скульптурного мистецтва, як і багато інших обдарованих українських митців, котрі після навчання в Петербурзькій академії мистецтв не поверталися в «провінцію», на яку з другої половини XVIII ст. швидко перетворювалася колишня Гетьманщина.

За більш ніж столітній період після Національно-визвольної війни (1648–1657) українська культура відзначалася демократичністю та гуманізмом, досягла високого рівня розвитку. Вона розвивалася в тісному взаємовпливі з культурами інших народів.

Особливості розвитку української культури...

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що єднало національну культуру українських земель, що перебували у складі різних держав?
2. Визначте роль і місце Києво-Могилянської академії в розвитку освіти, науки й культури східнослов'янських і балканських народів.
3. Які пам'ятки архітектури XVII–XVIII ст. є у вашому місті (регіоні) та що ви про них знаєте?

ДОКУМЕНТ

Про що свідчать наведені нижче відомості?

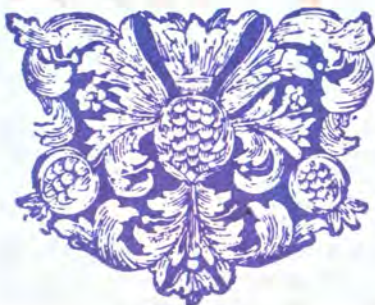
Список справ деяких випускників Києво-Могилянської академії

Вихованці Києво-Могилянської академії заснували такі школи: Латинську в Ростові Великій (1702, Дмитро Туптало); Слов'яно-російську в Тобольську (1703, Філофей Лещинський); Смоленську (1715, Дорофей Короткевич); Архангельську семінарію (1713, Іван Горолевський, Гедеон Одорський); Карповецьку під Петербургом для сиріт і бідних (1721, Феофан Прокопович); Олександрівську в Петербурзі (1721, Феодосій Яновський); Іркутську (1721, Інокентій Кульчицький); Тверську (1722, Митрофан Словатинський); Білгородську (1722, Єпіфаній Тихорський); Суздальську (1723, Варлаам Ліпницький); В'ятську (1723, Лаврентій Горка); Холмогорську (1723, Варнава Волотковський); Вологодську (1724, Амвросій Юшкевич); Коломенську (1724, Варлаам Лінницький); Рязанську (1724, Сильвестр Холмський); Псковську (1725, Рафаїл Заборовський); Устюзьку (1725, Лука Конашевич); Севську (1741, Платон Петрушевич); Троїце-Сергіївську семінарію (1742, Арсеній Могилянський); Астраханську (1727, Варлаам Лінницький); Костромську семінарію (1749, Сильвестр Кулябка); Володимирську-на-Клязьмі (1749, Платон Петрушевич).

В одному з документів Сибірського приказу за січень 1707 р. повідомляється: «В прошлом 1706 году, января 4 дня по указу великого государя... дано... жалование учителям киевлянам иеромонахам Григорию Гошкевичу, Митрофану Орловскому, Гаврилу Мартовичу, Рафаилу Борецкому, монахам Мефодию Коложинскому, Стефану Городицкому – всем шести человекам, которым велено ехать в Сибирь к Филофею, митрополиту Тобольскому, для учения школьного всяких чинов людей».

В архівах збереглося немало інших подібного змісту документів. Вихованці академії їхали вчителювати до шкіл Росії не тільки за офіційними наказами, а й на запрошення колег – організаторів цих шкіл, а іноді й самовільно.

Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – С. 177–178.

Тема 6

Українські землі в другій половині XVIII ст.

§35. ЛІКВІДАЦІЯ ЗАЛИШКІВ АВТОНОМНОГО УСТРОЮ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СЛОВОЖАНЩИНИ

**Кирило
Розумовський
(1750–1764)**

Кирило Розум (Розумовський) народився 1728 р. в с. Лемешах поблизу Козельця (нині – Чернігівська обл.) у родині простого козака. Завдяки братові Олексію, фавориту цариці Єлизавети, у 1743 р. Кирила відправили в супроводі академіка графа Г. Теплова в Німеччину та Францію для здобуття освіти. Після повернення в Росію в 1745 р. 18-річного юнака, здібного від природи й освіченого, було призначено президентом Імператорської академії наук, яку він очолював майже два десятиліття.

Кирило Розумовський.
XVIII ст.

Весною 1747 р. Єлизавета видала указ про дозвіл козацькій старшині «обрати» гетьмана й призначила на цю посаду Кирила Розумовського. Проте минуло майже три роки, доки в Глухові відбулася пишна церемонія обрання гетьмана.

На запитання графа Гендрикова, посланого царицею в Глухів, кого козаки бажають обрати гетьманом, усі підготовлені раніше козаки вигукнули: «Кирила Розумовського! Нехай Розумовський гетьманує!» На тому одноголосно й ухвалили постанову ради, бо Правління гетьманського уряду вже викликало у

всіх ненависть. За звичаєм у столицю направили делегацію. Єлизавета прилюдно вітала послів і затвердила нового гетьмана. А влітку 1750 р. новий гетьман прибув в Україну.

**Реформи
Кирила Розу-
мовського**

Новий гетьман отримав на ранг Гадяч, який ще від гетьманування Б. Хмельницького був ранговим володінням гетьманів. К. Розумовський обрав своєю столицею зруйнований у 1708 р. Батурин. Невдовзі він збудував там розкішний палац, а другий звів у Глухові.

К. Розумовський, вихований в царському оточенні, вів життя, подібне до столичного, влаштовував бали, бенкети, театральні вистави, надовго виїжджав до Санкт-Петербурга. Тоді всіма справами керувала козацька старшина, а гетьманською канцелярією – приставлений до нього наглядач академік Г. Теплов.

Універсал Генеральної військової канцелярії.
м. Глухів, 1748 р.

Незважаючи на легкий шлях К. Розумовського до гетьманської булави, він усе ж таки виявився гідним її. В Україні ще зберігалися патріотичні настрої української старшини, котра в жорстоких умовах «біронівщини» мріяла про кращу долю для своєї землі, про її колишні права й автономію.

К. Розумовський, ставши гетьманом, домагався від уряду повернення Україні її прав. Унаслідок його постійних і настирних прохань Україна була виведена з відомства Сенату й передана Колегії закордонних справ, як було раніше. Під управління гетьмана передали Запорозьку Січ, яка від 1686 р. підпорядковувалася безпосередньо царському урядові, а також Київ, який до того був у відомстві російських воєвод.

Палац Кирила Розумовського в Батурині.
1799–1803 рр.

Ліквідація залишків автономного
устрою Гетьманщини...

Універсал гетьмана
К. Розумовського.
Глухів. 1757 р.

Проте гетьманові не вдалося відновити право відносин з іноземними державами, уникнути участі у війнах Російської імперії, які були чужі інтересам України. У Семилітній війні Росії з Пруссією 1757 р. тисяча «компанійців» з України брала участь у боях під Гросс-Егерсдорфом. А 1760 р. на війну відправили ще 2 тис. козаків.

Одним з важливих на той час питань була реформа судочинства. Справа впорядкування норм права, розпочата ще Д. Апостолом, дістала новий поштовх. Оскільки «Права, за якими судиться малоросійський народ», складені комісією І. Борозни 1743 р. і переслані в Сенат, не були затверджені, то скликали нову правову комісію. 1750 р. видатний правник, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич обґрунтував необхідність створення станових шляхетських судів на основі литовського права.

У 1760 р. в Гетьманщині було *проведено судову реформу*. До складу Генерального суду, крім двох генеральних суддів, вводилися виборні особи зі старшини від кожного полку. Отже, козацька старшина, яка вже називалася «шляхтою», повністю тримала у своїх руках вищу судову установу. Кожен полк поділявся на два судових повіти, у яких створювалися по три шляхетських *суди – земський, гродський і підкоморський*. Тобто суди повернулися до тієї системи, яка діяла ще до Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Це свідчило про те, що козацька старшина остаточно затвердила за собою привілейоване становище – шляхетство. Українська шляхта намагалася закріпити за собою землі, якими вона володіла, і набути нові маєтності, обмежити селянські переходи. А від цього залишався один крок до законодавчого оформлення кріпацтва.

Великого значення набула *старшинська рада*, яка за сприятливої політичної ситуації могла розвинутися в парламент. На одній з таких рад, або з'їздів, було поширено рукописний текст промови «Про поліпшення стану Малоросії», яка дуже точно виражала шляхетські настрої того часу. Її автор скаржився на занепад козацького духу в Україні, висловлював жаль за давніми часами, коли скликалися генеральні ради. Його ідеалом був конституційно-парламентський устрій в автономії (на зразок Польщі), де політичні права належали б шляхетству. На перешкоді зміцненню становища шляхти були політи, котрі переселялися в польські володіння на Правобережну Україну, а від того, мовляв, занепадало хліборобство,

збільшувалося безладдя, зубожіли власники земель, які втрачали робочу силу. Автор наполягав на забороні селянських переходів. Незабаром гетьман К. Розумовський видав декілька універсалів, що обмежували права переходу селян.

Нововведення в армії та культурі

К. Розумовський провів реформу у війську й запровадив муштру за іноземним зразком, однакове озброєння та уніформу – синій мундир з червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору для кожного полку, вдосконалив артилерію. Обов'язковим набором зброї були рушниця, шабля й спис. Гетьман провів також реформу освіти. В усіх полках почали діяти школи для обов'язкового навчання козацьких дітей, де, крім загальних знань, запроваджувалася військова підготовка. Він збирався відкрити університет у Батурині, проте не встиг закінчити цю справу.

Гетьман намагався перетворити місто Глухів на значний культурний центр України. Тут був палац з англійським парком, французький пансіон для дітей старшини, у місті проводилися концерти італійської опери.

Останній з'їзд старшини

Наприкінці 1761 р. царем став голштинець Петро III. Він був прихильником Пруссії, тому відразу припинив з нею війну. Проте почав готуватися до війни з Данією. До голштинського корпусу, що мав іти на війну з Данією, записалися тисячі молодих українських козаків, які вирушили в царську столицю. Та незабаром голштинці повернулися додому, бо влітку 1762 р. стався черговий дворцевий переворот.

Убивши свого чоловіка, Петра III, трон захопила німецька княжна Софія-Фредеріка-Августа Ангальт-Цербстська, яка взяла собі ім'я Катерина II. Їй допомагали граф Панін, князі Барятинський, Рєпнін, офіцер Потьомкін, брати Орлови та ін. Серед них не останню роль відіграв і гетьман Кирило Розумовський.

У 1763 р. гетьман повернувся в Україну, де вже знали про його участь у допомозі Катерині II посісти царський престол. Це обнадіявало старшину, яка прагнула повернути свої права й вольності в повному обсязі, не виходячи з-під протекторату Росії. Гетьман скликав у Глухові генеральний з'їзд козацької старшини, головною метою якого було затвердити проведену судову реформу. Несподівано на з'їзді розгорнулася дискусія про занепад «прав і вольностей». Насамкінець, делегати ухвалили надіслати цариці петицію з рішучим закликом – повернути втрачені Україною вольності та створити парламент на зразок сейму. Вони мотивували це тим, що їхня країна є окремим політико-економічним організмом з особливим устроєм і правом, пов'язаним з Росією хіба що тільки царем. Від часів І. Мазепи це була найсміливіша вимога старшини. Старшина намагалася зміцнити авторитет гетьмана, виступивши з проектом зробити гетьманство спадковим у роду Розумовських, хоча дехто

Ліквідація залишків автономного устрою Гетьманщини...

Указ російської цариці Катерини II про скасування в Україні гетьманства.
1764 р.

вважав це порушенням козацьких прав. Обидва проекти зводилися до одного – повна автономія України.

Однак Катерина II, будучи прихильницею політики крайнього централізму, задумала взагалі знищити автономію України. Про це свідчить її інструкція (1764) генерал-прокуророві князю В'яземському: «Мала Росія, Ліфляндія й Фінляндія – суть провінції. Ці провінції належить найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли й перестали б позирати, як вовки в ліс. До того приступ дуже легкий, якщо розумні люди обрані будуть начальниками в тих провінціях, коли ж в Малоросії гетьмана не буде, то треба старатися, щоб навк і ім'я гетьмана щезло, не те що персона якась була б обрана на те достоїнство».

К. Розумовського було викликано у Санкт-Петербург. Катерина II змусила його написати рапорт про відставку. 10 листопада 1764 р. вийшов указ про те, що гетьманський уряд скасовано. Останній гетьман України граф К. Розумовський 30 років після цього жив у Санкт-Петербурзі, за кордоном, у своєму маєтку Петровсько-Розумовському, біля Москви. І тільки 1794 р. повернувся до Батурина, де й помер у 1803 р.

Друга Малоросійська колегія (1764–1782) Для управління Україною було впроваджено Малоросійську колегію на чолі з президентом і генерал-губернатором *Петром Рум'янцевим*. У складі Другої Малоросійської колегії було чотири українці й чотири росіяни. П. Рум'янецв отримав дві інструкції – загальну й таємну. У загальній йому наказувалося пильнувати, щоб не було незгоди між українцями й росіянами, сприяти дружнім взаєминам між ними.

У таємній інструкції зазначалося, що Україна є багатим і родючим краєм, але внаслідок її автономії державна казна Російської держави не мала ніяких прибутків. Тому необхідно провести перепис населення й ревізію маєтностей, заборонити перехід селян від одного власника до іншого, а потім поступово ліквідувати всі відмінності в устрої Гетьманщини, привівши їх у відповідність до загальнодержавних порядків. Особливо наголошувалося на тому, що уряд оборонятиме прос-

тих людей від місцевої адміністрації й землевласників. Царця наказувала стежити й за старшиною, щоб не допустити створення опозиції.

**Початок
перетворень**

Петра Рум'янцева вважали позашлюбним сином Петра І. А офіційним його батьком був комендант однієї з українських фортець. Він добре знав Україну, мав зв'язки із старшиною, володів маєтками. Це був видатний воєначальник, людина освічена, здатна до адміністративної діяльності.

«Генеральний опис Малоросії»

П. Рум'янцев прибув до Глухова на початку 1765 р. Першим його заходом було проведення ревізії: людей, худоби, землі, будівель, підприємств. Ця ревізія була настільки всеохоплюючою, що дістала назву «Генеральний опис Малоросії». Вона проводилася в **1765–1769 рр.** Унаслідок тривалої роботи було складено майже тисячу томів перепису й зібрано значну кількість копій юридичних актів на володіння. Майже всі ці величезні фоліанти збереглися і є цінним історичним джерелом. Це один із найдавніших описів, які будь-коли складалися в Європі.

Одним з перших заходів Малоросійської колегії була заміна натуральних повинностей на утримання розміщених в Гетьманщині шести карабінерних і двох піхотних полків грошовим податком (по 1 крб. 2 коп. від господарства). Податок мусили сплачувати козаки-підпомічники, міщани, вільні селяни, монастирські й панські піддані. Це давало прибуток у державну казну загальною сумою 120 тис. крб. щороку. П. Рум'янцев уживав заходів щодо поліпшення роботи адміністрації, завів на Гетьманщині регулярну пошту.

**Законодавча
комісія 1767 р.**

Катерина II прагнула утвердити в Європі імідж Росії як «освіченої монархії», яка піклується про благоденство, свободу й щастя своїх підданих. З цією метою було оголошено про скликання комісії для укладення нових законів.

У січні 1767 р. П. Рум'янцев надіслав із Санкт-Петербурга в Україну 500 примірників маніфесту про вибори депутатів у комісію і на доповнення інструкцію: кого слід обирати, які «всенародні потреби» включати в накази депутатам. Право обирати своїх депутатів у комісію дістали 14 українських міст, а також Запорозька Січ. Депутатів могли обирати всі вільні стани населення: шляхта, духовенство, козаки, міщани. Збори проводилися окремо кожним станом, і накази, в яких були висловлені бажання виборців, дуже добре засвідчили розбіжності інтересів окремих станів та їхні суперечності. Проте в усіх наказах було побажання повернутися до старих порядків.

Ліквідація залишків автономного
устрою Гетьманщини...

Григорій Долинський

На деяких зборах шляхти в накази депутатів включали прохання обрати гетьмана. Такі прохання, зокрема, надійшли від ніжинського й батуринського шляхетств, які очолював підкоморський суддя Григорій Долинський. П. Рум'янцев скасував постанову зборів про обрання Г. Долинського депутатом, а на виборців наклав штраф у розмірі 550 крб. Усіх посадових осіб було усунуто від посад і заборонено в майбутньому обиратися до будь-яких урядових структур, усіх їх було заарештовано й жорстоко покарано. Г. Долинського засудили на довічне ув'язнення.

Згодом російський уряд скасував вирок і оголосив амністію. Однак заява-протест засуджених (автором якої був Г. Долинський) поширилася по всій Україні. Вона дійшла до нашого часу в різних рукописних збірниках кінця XVIII ст. До речі, у 70–80-ті роки XVIII ст. Г. Долинський обіймав значні посади, отримував звання й нагороди. 1783 р. він володів 825 підданими у Новгород-Сіверській губернії. Проте його бунтарський характер давався взнаки й пізніше. Коли під час подорожі Катерини II в Україну (1786–1787) новгород-сіверське дворянство урочисто зустрічало царицю, Г. Долинський відмовився взяти участь у цьому. Помер він у 1809 р.

1767 р. в столиці зібралася **Законодавча комісія**. Виразником прагнень українських станів повернути старі права й вольності став депутат комісії від лубенської шляхти **Григорій Полетика**. У своїх виступах його підтримав також депутат від Кременчука Павло Денисенко та інші.

Комісія проіснувала недовго, зробивши лише одне – проголосила Катерину II «матір'ю отечества» й узаконила її права на узурпований нею царський престол. На засіданнях комісія критикувала кріпацтво та інші непорядки в державі. Взагалі ж виявилася велика розбіжність думок, розгорнулися бурхливі дискусії. Усе це було вже непотрібне цариці, і нібито через війну з турками комісія припинила роботу.

Ліквідація устрою Гетьманщини Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. на певний час припинила активні державні перетворення в Україні. П. Рум'янцева було призначено головнокомандувачем російської армії. Унаслідок війни розширилися кордони Російської держави на півдні. 1775 р. першою жертвою цієї експансії стала Запорозька Січ, а потім настав час і для Лівобережної України.

Згодом П. Рум'янцев продовжив свої реформи. **1781 р.** Гетьманщину було поділено на три намісництва – Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Усі разом вони становили **Малоросійське генерал-губернаторство** на чолі з П. Рум'янцевим.

Кілька років тривали адміністративні й судові перетворення. 1783 р. полково-сотенний адміністративний устрій було скасовано й замість полків у цивільному управлінні ввели повіти, а у військовому створили 10 карабінерних полків із

шестирічною службою. Ліквідували й шляхетські суди – гродські, земські, підкоморські. На землях Гетьманщини ввели загальноросійські установи. Старшини відповідно до своїх рангів отримали офіцерські звання, деякі пішли у відставку. Рядові козаки перетворилися на державних селян. Козацькі військові прапори, полкові печатки й грамоти, згідно з наказом Катерини II, було відправлено до Санкт-Петербурга.

Процес абсолютного входження України в загальнодержавну структуру завершився важливими соціальними змінами. Ще 1775 р. шляхта кількох українських полків звернулася до цариці з проханням урівняти їх в правах з російським дворянством і заборонити селянам змінювати місце проживання. У 1785 р. була видана монарша *«Грамота про вільність дворянства»*, за якою українська шляхта зрівнювалась у правах з російським дворянством.

Скасування козацького устрою на Слобожанщині

Перший крок до обмеження автономії п'яти слобідських полків зробив ще Петро I. 1700 р. він запровадив тут козацький реєстр (компут), до якого вписали 3,5 тис. козаків, що зобов'язані були нести військову службу. Потім козаків поділили на «виборних» і «підпомічників». У 1748 р. козакам заборонили переходити з одного полку до іншого. Слобожанщина повинна була також утримувати за свій кошт ще й чотири регулярні російські полки. Під час Семилітньої війни (1756–1763) між двома блоками європейських держав (фактично за володіння колоніями) 5 тис. слобідських козаків особливо відзначилися в битві під Гросс-Егерсдорфом.

У середині XVIII ст. кращих козаків забирали до російських гусарських полків. Козацька старшина навіть склала «Записку о бедственном положении края» і спорядила до столиці депутацію для аудієнції у цариці (її вона там чекали три роки). Через деякий час із старшинського середовища вийшов новий документ – «Екстракт о изнеможении слободских полков». У ньому змальовувалося жалюгідне становище полків і пропонувався план їх реформування.

Вступ на царський трон Катерини II з її програмою впорядкування управління Російської держави означав ліквідацію будь-яких особливостей і автономій окремих територій, надто в центральних районах держави. Слобожанщина першою з українських територій потрапила під це реформування. Методи його здійснення не були новими.

Діяльність Комісії на Слобожанщині

Восени 1762 р., скориставшись скаргою одного із слобідських сотників на зловживання в судах і хабарництво старшини, царський уряд створив спеціальну військову «Комісію з розслідування зловживань у слобідських полках» на чолі з секунд-майором гвардії Євдо-

кимом Щербініним. Комісії було надано право фактичного управління краєм, усунення від влади старих та призначення нових старшин.

Уряд використовував у слобідських полках суперечності між окремими старшинами. Крім того, Комісія мала завдання усунути місцевих козацьких старшин від збору державних податків з населення та різних торговельних мит і зборів.

Комісія Є. Щербініна вслід за цим призначила у полкові канцелярії нових суддів. Апеляції від полкових судів направлялися до Білгородської губернської канцелярії.

Комісія провела слідство над старшинами, звинувачуючи їх у незаконних витратах коштів та хабарництві. Заохочувалося також подання населенням (обивателями) доносів і скарг на них. Найпоширенішими були такі звинувачення: безкоштовне використання праці козаків і селян на приватних (партикулярних) роботах, захоплення старшиною обивательських земель, вирубування дерев у громадських лісах. На середину 1764 р. майже всіх старшин звинуватили у зловживаннях і усунули від влади. Залюблена старшина не змогла чинити помітного опору. Протести частини старшини на чолі з ізюмським полковником Федором Краснотутським завершилися її арештом, конфіскацією майна й засланням.

16 грудня 1764 р. Комісія Сенату оголосила постанову (за поданням Є. Щербініна) про скасування автономних слобідських полків. Козаки і їх підпомічники були перетворені на військових обивателів та обкладені податками. Селянські переходи на інше місце проживання також заборонялися, що означало їх юридичне закріпачення.

На початку 1765 р. на базі слобідських полків створили п'ять гусарських полків, до яких записалася на офіцерські посади частина козацької старшини, а інша отримала відставку у відповідних офіцерських званнях (підполковників, прем'єр-майорів, поручиків, секунд-майорів, вахмістрів). На

місці слобідських полків утворена **Слобідсько-Українська губернія** із загальноросійською системою управління й суду.

Останньою спробою слобідських старшин, «військових обивателів» та міщан повернутися до полковотенного устрою в управлінні й козацького права було включення цих вимог до «Наказу» депутатам Законодавчої комісії 1767 р. Але це вже був «глас волаючого в пустелі». Назад вороття не було. Та й Законодавча комісія незабаром припинила свою діяльність.

Замість Слобідсько-Української губернії у 1780 р. створено Харків-

Герб Києва. 1782 р.

ське намісництво, перетворене у 1796 р. в Слобідсько-Українську губернію (до 1835 р.).

Згідно з адміністративною реформою **1781–1782 рр.**, із земель колишньої Гетьманщини було створено Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, які поділялися на повіти. При цьому старі межі полків і сотень не враховувалися. У 1796 р. намісництва ліквідували. З Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв виникла Малоросійська губернія (у 1802 р. вона була поділена на Чернігівську й Полтавську губернії), Київщина утворила окрему губернію з включенням частини земель Правобережжя, які були наприкінці століття відібрані в Польщі.

Процес повної ліквідації залишків особливого (полково-сотенного) устрою на українських землях, які входили до складу Російської імперії, завершився в останній чверті XVIII ст. важливими соціальними й адміністративними змінами.

Закріпачення Ліквідація Гетьманщини призвела незабаром селян до посилення соціального гніту народних мас

цього краю. **3 травня 1783 р.** Катерина II видала указ, згідно з яким селяни колишньої Гетьманщини прикріплювалися до місць, де вони проживали на час останньої ревізії. Тобто **селяни стали кріпаками**.

Посилення соціального гніту селянства, спроби власників маєтків закріпачити козаків мали наслідком боротьбу народних мас за свою свободу. Одне з найбільших повстань селян вибухнуло у **1789 р.** в с. Турбаї (нині – це Полтавщина). Це велике село вважалося «вільним військовим» (державним), згодом його жителів перевели в розряд підданих (були особисто вільними, але виконували повинності на власника землі, якою вони користувалися). У 1776 р. село продали поміщикам Базилевським, які ввели збільшені повинності селян. Тоді селяни стали домагатися визнання своєї належності до козацького стану.

Безпосереднім приводом до **Турбаївського повстання 1789–1793 рр.** стало визнання Сенатом права належності до козацького стану лише незначної кількості турбаївських родин. Дізнавшись про рішення Сенату, селяни створили своє самоврядування за козацьким зразком, обрали старшину (отамана, суддю, писаря) і відмовилися виконувати панщину. Спроби влади за допомогою військової сили втихомирити повстання не мали успіху. Селяни роззброїли військову команду, заарештували суддів земського суду, які не визнавали за ними козацьких прав, розправилися з поміщиками Базилевськими й зруйнували їхній маєток.

Турбаївці протрималися чотири роки, що було винятковим випадком для того часу. Повстання придушили за допомогою урядових військ. Повстанці були жорстоко покарані. Одних

Ліквідація залишків автономного устрою Гетьманщини...

відправили до Сибіру на каторжні роботи, інших побили різками, а частину турбаївців виселили у південні степи. Щоб знищити й пам'ять народу про цю подію, влада перейменувала с. Турбаї на с. Скорбне, і так воно називалося до 1919 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому правління К. Розумовського називають періодом відродження української автономії?
2. У чому полягає суть політики російського уряду щодо України?
3. З якою метою було проведено Генеральний опис України?
4. Чому вибори до Законодавчої комісії сприяли піднесенню суспільно-політичного руху в Україні?

ДОКУМЕНТ

Яке суспільне явище відображає сатиричний твір XVIII ст.?

Доказательства хама Данилея Кукси потомствені (сатиричний твір невідомого автора кінця XVIII ст.)

Да вже ж наші дворяни герби посилають,
А що я був дворянин, то те і не знають!
Я надумався й собі пісеньку співати
І дворянство по своєму гербу доказати.
Он у мене герб який – в дерев'янім цвіті,
Що ні в кого не було в Остерським повіті:
Лопата, написана держалном угору
(Побачивши, скаже всяк, що воно без спору),
Усередині граблі, вила і сокира,
Якими, було, роблю, хоть яка сквира;
Так же ціпом молотив, скажу правду-матку,
Що аж скинеш було шапку;
Взявши косу на плечі, ходив в косовицю,
А щоб не голодний був, брав і молодицю;
Як же вітер – то біжу до млина із поля,
Бо й худоба там моя, – от мені неволя!
Далі ж трохи як розживсь, то й годі робити,
А надумавсь оддати в школу свої діти.
Як вивчились, в суд упхав – учиться писати
Да вже того і гляди – гостинці давати,
Щоб вони так, як люди, євстрати получили,
Бо мене розумнії на те пани вчили,
Хоч, було, і їм даси борошна потроху,
А інколи, як уродить, то й чвертку гороху.
Як винницю поставив – став гнати горілку
І за купця у Остер оддав свою дівку.
З казенного мужика я зробився паном
І дворянство доказав, хоть уже й не даром.

Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 211–212.

§36. ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

**Причини,
характер
та рушійні
сили гайда-
мацького
руху**

Причини, характер та рушійні сили гайдамацького руху. Правобережні українські землі внаслідок подій кінця XVII – початку XVIII ст. були зруйновані, виснажені й малозаселені. Польський уряд вживав заходів до активізації заселення краю й відновлення польських порядків на колишній «паліївщині». Тут почали з'являтися сини й онуки колишніх власників маєтків. Вони розшукували в архівах старі документи, які свідчили про їхні права на власність.

Польські магнати й шляхта почали відроджувати своє господарство, необхідною умовою чого було заселення цих земель. Тому вони заохочували переселенців на осаджені ними слободи та надавали їм певні пільги на визначений термін. Це приваблювало український люд, який ішов сюди з різних місцевостей України. Проте пільгові роки минули швидко, а панщина почала зростати. Особливо тяжко було селянам тих сіл, які віддали землю в оренду чи заставу дрібній шляхті, що прагнула отримати від них прибутку.

З поверненням повної влади Польщі на правобережних землях відновилася й політика насильницького привернення православних до католицизму або унії. Це викликало протест українського селянства, міщанства та духовенства. Оскільки на Правобережжі козацтво знищило на початку XVIII ст., то очолити організовану боротьбу народних мас проти гнобителів було нікому. Тому протести виливалися у стихійні виступи селян і міщан, які невеликими загонами нападали на панські маєтки, грабували й палили їх, знищуючи документи на власність.

Така форма протесту набула поширення й під впливом інших обставин. Недалеко була Запорозька Січ, де повстанці переховувалися від переслідування властей, відпочивали, зимували, відтак весною організовувалися в нові ватаги. Хоча серед них було й чимало шукачів пригод, різних волоцюг і розбишак, однак учасники цього руху мали симпатію та підтримку селян і міщан, котрі вважали їх народними месниками, які в такий спосіб карали гнобителів. Народ складав про них легенди й пісні.

Боротьба народних мас проти соціального та національно-релігійного гноблення на Правобережній Україні набула форми *гайдамацького руху*, який тривав майже сімдесят років, в окремі періоди переростаючи із стихійного руху в могутні повстання.

Слово «гайдамака» тюркського походження. Оклик «Гайде!» означає «Тікай!». Цю назву народним месникам дали польські пани. Слово «гайдамаки» вживалося і в офіційних документах

Бойові ціп та коса.
XVII ст.

російського уряду та Запорозької Січі (там за участь у гайдамацтві козаків жорстоко карали). Народ дав повстанцям інші назви – *колії, левенці, дейнеки*.

Русійною силою гайдамацького руху були селяни, міщани Правобережжя та козацька біднота Запорожжя. Їх підтримувало й православне духовенство. Гайдамацькі загони діяли з весни до осені, завдаючи шкоди власникам маєтків, орендарям, корчмарям та іншим гнобителям. Тактика боротьби гайдамаків була партизанською. Вони з'являлися раптово, швидко виконували намічену справу і так само швидко зникали.

Перші відомості про гайдамаків зафіксовані в документах другого десятиліття XVIII ст. Тоді цей рух зосередився на Київщині та Брацлавщині. Перше значне повстання гайдамаків відбулося у 1734 р., коли на Правобережну Україну прибули російські війська для підтримки претендента на королівський престол Августа III. Повстанці сподівалися на допомогу російських військ, бо йшлося про можливість возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною. Повстання, очолюване сотником *Верланом* з Поділля, охопило Київське, Подільське, Брацлавське й Волинське воєводства. Крім того, активно діяли також загони *Писаренка, Гриви, Медведя, Моторного, Темка* та ін.

Спільними силами польської шляхти та російських військ повстання було придушене. Деяким ватажкам повстанських загонів вдалося врятуватися втечею. Над спійманими гайдамаками вчинили жорстоку розправу. Але боротьба не припинилася.

Серед гайдамаків були й зрадники, які фактично під виглядом організаторів повстанських загонів допомагали урядові боротися з повстанцями. До таких належали, зокрема, *Сава Чалий* та *Касіян*. Так, Чалий з 1736 р. постійно стежив за пересуванням гайдамацьких загонів і допомагав владі їх виловлювати. У 1741 р. козацький ватажок *Гнат Голий* спіймав зрадника й стратив. Образ С. Чалого трапляється в літературних та історичних працях, у тому числі в творах Т. Шевченка.

У 1750 р. гайдамацьке повстання відбулося також на Київщині та Поділлі. Повстанці взяли Умань, Летичів, Вінницю, Чигирин, Корсунь, Фастів. Це повстання перекинулося також на Лівобережну та Слобідську Україну, де селяни та

міщани переховували гайдамаків та й самі ставали гайдамаками у боротьбі проти своїх панів.

Польський уряд не міг без сторонньої допомоги організувати ефективну оборону панських маєтків від нападів гайдамаків і припинити повстанський рух. Гайдамаки також не змогли тоді організувати успішну боротьбу. Окремі гайдамацькі загони діяли незалежно один від одного. Тому незабаром повстання припинилося. Але майже через два десятиліття воно вибухнуло з новою силою.

Причини повстання 1768 р.

У 60-ті роки XVIII ст. гайдамацький рух на Правобережній Україні набрав нового розмаху. Для того було кілька причин. По-перше, закінчувався пільговий період слобод на

Київщині і селяни повинні були виконувати панщину. По-друге, ускладнилося внутрішнє становище Речі Посполитої. Під тиском Росії король Станіслав Понятовський та його прихильники на сеймі поставили питання про зрівняння дисидентів (іновірців, якими в Польщі були православні) у правах з католиками. Тоді опозиційно налаштовані магнати й шляхта (що виступали навіть проти постановки такого питання на сеймі) організували так звану **конфедерацію** (об'єднання опозиціонерів) для боротьби з королівською політикою. Своїм центром конфедерати зробили м. Бар на Поділлі. Тому цю конфедерацію називали **Барською**.

Діяльність конфедератів ще більше загострила національно-релігійні відносини в Україні. Конфедерати жорстоко розправлялися з українським населенням, яке не хотіло відмовлятися від православної віри й переходити в католицьку чи уніатську віру. Ці знущання й сваволя над безвинним народом призвели до вибуху повстання.

Ігумен Мотронинського монастиря

Православні жителі Правобережної України знаходилися в церковному

відомстві переяславського єпископа. У 1761 р. єпископ призначив своїм намісником для правобережних земель ігумена Мотронинського монастиря **Мелхіседека Значка-Яворського**. Він перетворив Мотронинський (знаходився в лісі поблизу Чигирина) та сусідні з ним монастирі, які були в густих лісах

Мелхіседек
Значко-Яворський.
Кінець XVIII ст.

Гайдамацький рух на
Правобережній Україні

поблизу запорозьких володінь, в осередки повстанського руху православних.

Коли почалася міжконфесійна боротьба на Правобережній Україні, посилена знущаннями над православними барських конфедератів, Мелхіседек їздив до Санкт-Петербурга за підтримкою Синоду. Чутки про обіцянку Синоду і Катерини II допомогти православним людям Правобережжя поширювалися в районах, охоплених повстанським рухом. Поява на Правобережній Україні російських військ, запрошених королем для боротьби з барськими конфедератами, викликала в народі сподівання, що ці війська будуть захищати православних. У Мотронинському монастирі готувався план всенародного повстання, а коли воно вибухнуло, то повстанці, як свідчить легенда, освячували в монастирі зброю.

Коліїщина 1768 р.

Кульмінацією всього гайдамацького руху стало повстання, яке отримало назву Коліїщина, очевидно, від слів «колоти», «колії», тобто різники. Характерною для повстанців зброєю, як свідчать тогочасні малюнки, були довгі залізні списи, якими вони кололи ворогів.

На чолі повстання став селянин з містечка Медведівка на Черкащині **Максим Залізняк** – запорозький козак, якого повстанці обрали полковником і своїм керівником. Основне ядро повстанців становили 70 запорожців, до яких у Мотронинському монастирі приєдналися ще 300 надвірних козаків і селян.

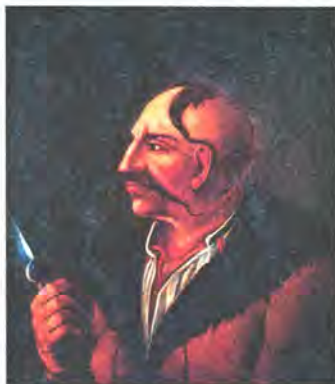
Навесні 1768 р. козаки на чолі з М. Залізняком з'явилися в Холодному Яру біля Чигирина. До них почали приєднуватися повстанці. Незабаром повстання охопило всю територію Київського й Брацлавського воєводств. М. Залізняк з кількома сотнями гайдамаків здобув ряд укріплених міст: Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку. До повстанців приєднувалися селяни й міщани, які громили маєтки польських магнатів і шляхти, корчми, костели та уніатські церкви.

Панство втікало в Умань – укріплене торговельне приватне містечко магната Ф. Потоцького. Там знаходилася управа польського губернатора Младановича з надвірною охороною на чолі із сот-

Максим Залізняк.
XVIII ст.

ником *Іваном Гонтою*. Гонта був сином селянина із с. Розсішки на Уманщині, за службу Потоцький подарував йому два села, тому він не міг скаржитися на тяжке життя. Та коли повстанці М. Залізняка підійшли до Умані, І. Гонта відчинив їм ворота. Очевидно, ще під час попередніх переговорів М. Залізняка зумів переконати його в тому, що повстання спрямоване не проти короля, а проти панів-гнобителів. Сподіваючись на допомогу російських військ та на відновлення козаччини на Правобережжі, охоронці міста перейшли на бік М. Залізняка.

Іван Гонта. 1822 р.

18 червня 1768 р. повстанці взяли Умань і вчинили великий погром, перебивши майже 2 тис. шляхтичів, корчмарів, орендарів, уніатських ченців, учнів василіанської школи (уніатської). В історичних творах ця подія отримала назву «уманська різанина». Цей жакхливий вияв народного гніву повстанці вважали справедливою розплатою за своє гноблене й злиденне життя. Про це писав великий український поет Т. Шевченко у поемі «Гайдамаки».

Губернатор Младанович був убитий, а двох його дітей – Павла й Вероніку – врятували І. Гонта і православна українська сім'я. Через 60 років, у 77-річному віці Вероніка написала спогади про уманські події 1768 р. А її брат Павло свої твори так і назвав – «Уманська різанина». У них опис дійсних подій переплітається з вигаданими жакхливими історіями.

З Умані повстання поширилося на інші райони Правобережжя. Очищену від ворога територію повстанці поділили на сотні. Уніатам дали змогу залишити край або перейти в православ'я. Під впливом Коліївщини заворушення відбулися на Лівобережній Україні, на Волині та в Галичині. У самій Польщі розгорнулася антифеодальна боротьба селянства.

Придушення повстання Польський уряд, деморалізований внутрішнім розбратом, був неспроможний придушити широкий народний рух на Правобережній Україні. Російський уряд ставився до гайдамаків досить по-благхливо, адже йшлося про захист православ'я і про подальше ослаблення Польщі.

Невдовзі один з гайдамацьких загонів напав на м. Балту (нині – це Одеська область, до 1791 р. – турецьке володіння), куди втекло багато шляхтичів та корчмарів. Турки почали

загрожувати через це Росії війною, до якої вона ще не була готова. Тоді Катерина II наказала начальникові російського корпусу на Правобережній Україні генералові Кречетникову повести рішучу боротьбу з повстанцями.

Кречетников вислав з-під м. Бердичева загін донських козаків під командуванням полковника Гур'єва. Той оголосив себе прихильником гайдамаків і почав з ними переговори. Коли йому на підмогу прибув ще один полк піхоти, він закликав до себе на бенкет гайдамацьких ватажків і підступно заарештував їх. Потім Гур'єв з козаками направився в гайдамацький табір. Декому з гайдамаків удалося втекти, а кількості їх було спіймано. У липні 1768 р. повстання придушили.

Розправа над повстанцями Підданих Польщі учасників повстання Кречетников передав польській адміністрації. У містечку Кудні на Житомирщині влаштували криваве судилище над шістьма сотнями гайдамаків. 300 з них засудили до страти. Другим місцем суду стало с. Серби на Поділлі. Тут гайдамаків били канчуками й різками. З живого І. Гонти здерли шкіру, а потім четвертували й частини його тіла прибили до шибениць у 14 містах Правобережної України.

М. Залізняк та 250 гайдамаків, які були російськими підданими, судив царський уряд. Цей суд певною мірою був театральний, влаштований для демонстрації негативної оцінки гайдамацького руху. Гайдамаків засудили до страти, для виконання вироку перевезли до Києва. Проте в таємній царській інструкції київському генерал-губернатору наказувалося: насамкінець оголосити гайдамакам помилування, покарати їх канчуками, поставити розпеченим залізом на лобі тавро й відправити на каторжні роботи до Сибіру. М. Залізняк відправили на каторгу в Нерчинськ. Дорогою він кілька разів тікав, але був спійманий. Про його подальшу долю нічого не відомо.

Відлуння Коліївщини та її наслідки Розправа над повстанцями не означала кінець гайдамацького руху. Коліївщина вплинула на повстання **26 грудня 1768 р.** козацької бідноти (сіроми) Запорозької Січі проти козацької старшини. На початку **1769 р.** заворушення відбулося в Царичанській роті Донецького пікінерського полку, а згодом воно охопило весь Донецький і Дніпровський пікінерські полки (полки воєнних поселенців). У **жовтні 1769 р.** повстання вибухнуло в містечку Соколка Дніпровського пікінерського полку (нині – с. Правобережна Соколка на Полтавщині).

У 70–80-х роках XVIII ст. на Слобожанщині, Лівобережжі та Правобережжі діяв повстанський загін учасника Коліївщини *Семена Гаркуші*. Будучи заарештованим, він тричі тікав з тюрем і продовжував боротьбу, нападаючи зі своїм загоном на поміщицькі маєтки. У 1784 р. С. Гаркушу заарештували в Ромнах і після катувань відправили на каторгу до Херсона.

Багато учасників Коліївщини брали участь у Селянській війні 1773–1775 рр. в Росії під проводом Омеляна Пугачова. Про це свідчать матеріали судового слідства над учасниками цієї війни.

Гайдамацький рух і Коліївщина ще більше ослабили Польщу, яка на той час переживала глибоку кризу й занепад і для придушення повстання мусила користуватися послугами більш потужних сусідів. Урятувати її могли лише ґрунтовні реформи у сфері суспільно-політичних і національно-культурних відносин. Через кілька років територіально величезна держава Річ Посполита припинила своє існування. Починався новий період і в історії українських земель, які тривалий час входили до її складу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що було спільного в народних рухах XVIII ст. в різних регіонах України?
2. Чому царський уряд допоміг Польщі придушити гайдамацькі повстання?
3. Що стало причиною «уманської різанини»?

ДОКУМЕНТ

Чи відповідають дійсності царські звинувачення на адресу гайдамаків?

Витяг з Указу Катерини II, виданого після придушення Коліївщини (переклад з російської)

...Коли Ми сподівалися побачити незабаром наслідки Наших старань та успіхів, спрямованих на допомогу православній греко-руській церкві на землях польської Речі Посполитої, зокрема після розгрому барських конфедератів, тих бунтарів і ворогів православної церкви й нашої спільної Батьківщини. Ми в той час змушені з великим жалем прийняти до відома, що Наші одновірці замість того, щоб висловлювати Всевишньому належну хвалу за те, що зможуть спокійно користуватися рівністю всіх громадянських прав, які має їхня Батьківщина, ще не одержавши їх, стали самі творити беззаконня; особливо кріпаки, відкинувши обов'язковий їм послух владі і їхнім панам, вдалися в різних місцевостях до убивств та інших противних Богові насильств. До Нашого відома дійшло, що за прикладом барської змови проти законної влади грішать вони із-за свого неучтва, а ще більше внаслідок обману шайки розбишак, що вдають, нібито вони є частиною Нашого вірного низового Війська Запорозького, відкомандированого Нашим наказом, і не лише самі в різних місцевостях чинять грабежі, спустошення і вбивства, але й заманюють до своїх гуртів теж невинних селян, показуючи їм фальшиві накази, видані нібито від Нашого імені... Ми доручили взяти всіх засобів, щоб схопити й покарати тих розбишак і їхніх помічників, піддавши їх належній карі...

Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 308–311.

§37. СОЦІАЛЬНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ В XVIII ст.

Українські землі в другій половині XVIII ст.

Західно-українські землі під владою іноземних держав у першій половині XVIII ст.

Східна Галичина, Буковина та Закарпаття перебували під владою Польщі, Молдавії (провінції Османської імперії), Угорщини. Ці землі знаходилися під гнітом – соціальним, національним та релігійним, хоча кожна із цих областей мала особливості в господарському, суспільно-політичному й культурному розвитку. Так, у Галичині зберігалися польські закони, система адміністративного управління й суду. Хоча й уповільнено, але розвивалося сільське господарство, цехове

ремесло та промисли. Економіка краю дедалі більше втягувалася в ринкові відносини. Магнати, шляхта й церква були великими землевласниками, їхні господарства (фільварки) ґрунтувалися на панщині.

Ускладнювали загальну ситуацію в краї міжконфесійні відносини. Пануючою тут була католицька церква. У важкому становищі перебувала православна церква. В останній чверті XVII ст. польський сейм ухвалив закон, згідно з яким православним заборонялося виїжджати за кордон та приїжджати з-за кордону, що не давало можливості спілкуватися православним віруючим зі своїми патріархами. Православних міщан не допускали ні на які міські посади. У деяких єпархіях у середині XVIII ст. не залишилося жодної православної церкви. Занепадали й церковні братства, котрі колись охороняли православ'я.

Уніатське (греко-католицьке) духовенство також не було господарем у краї. Польські шляхтичі зневажали його та навіть примушували відбувати панщину. У свою чергу, таке ставлення шляхтичів і католицької церкви до уніатських духовних осіб, протистояння греко-католиків ополеченню й латинізації богослужіння, збереження східної (православної) обрядності – усе це єдило місцеве українське населення з духовенством, яке було носієм української мови й культури взагалі.

Суспільно-політичний устрій Буковини та Закарпаття відповідав устрою князівства Молдавії та Угорщини. Там відбувався процес румунізації та мадяризації, що означало панівне місце у всіх сферах суспільного життя румунів та угорців. З 1699 р. Угорщина, якій належало Закарпаття, унаслідок Карловицького договору опинилася під владою австрійської імперії Габсбургів.

На Закарпатті церковна унія запроваджувалася протягом 1646–1721 рр., що впливало на активізацію народних мас у національно-визвольних рухах. Зокрема, українські селяни та міщани взяли участь у повстанні 1703–1711 рр. під проводом трансільванського князя **Ференца II Ракоці**.

Соціальний, національний та релігійний гніт населення західноукраїнських земель обумовив і тривалий рух опришків, найбільший розмах якого припадає на XVIII ст.

Костел Св. Йосипа
в Підгірцях. 1788 р.

Костел Бережанського замку. Тут Ференц II Ракоці видав маніфест, у якому закликав угорців до повстання

Рух опришків. Рух повстанців у Східній Галичині, Підкарпатті й Олекса Буковині, які отримали назву *опришки* (від лат. *oppressor* – винищувач), відомий ще з XVI ст. Його розвитку сприяли географічні умови цього краю. По-перше, Польща, Молдавія, Угорщина мали спільний кордон, що давало змогу маневрувати. По-друге, високі гори й густі ліси давали притулок повстанцям, оберігаючи їх від карателів.

Опришками ставали знедолені селяни та міщани. У горах вони створювали невеликі загони по кілька десятків чоловік, пов'язаних товариською солідарністю й присягою ватажкові. Їхньою зброєю були рушниці, пістолі, списи, ножі, рогатини. А символами їхньої мужності та відваги були топірці, на яких вони й давали клятву ватажкові.

Найбільшого розмаху набув рух опришків у 1738–1759 рр., коли його очолювали гучули *Олекса Довбуш*, *Василь Баюрак* та *Іван Бойчук*. Найхоробрішим опришком був Олекса Довбуш (1700–1745), селянський син з Коломийщини (нині – Івано-Франківська область). Маючи своїм опорним пунктом Чорногору в Карпатах, Олекса Довбуш із загonom чисельністю 30–50 чоловік спускався з гір і нападав на панські маєтки, купців і лихварів. Добуте майно він роздавав бідним людям.

Сім років шляхта полювала за Довбушем. Полковник Пшелуський вистежив опришків у горах і

Олекса Довбуш. XVIII ст.

вночі напав на них. Проте Довбушу вдалося уникнути пологну. Він загинув у 1745 р. біля с. Космач від руки зрадника.

Рух опришків спричинив появу багатьох легенд, переказів, народних та історичних пісень, а пізніше – художніх творів українських письменників. Імена опришків увічнені в назвах скель, гір, річок у Карпатах.

Три поділи Речі Посполитої Деморалізація суспільства, шляхетська анархія, нескінченні війни та внутрішні чвари, неспроможність держави самотійно придушити гайдамацький і опришківський рухи – усе це вело до занепаду Речі Посполитої. У 60-ті роки XVIII ст. на її політику особливо великий вплив мала царська Росія.

За активної підтримки Катерини II у 1764 р. польським королем було обрано Станіслава Августа Понятовського. Він намагався впровадити різні адміністративні, фінансові та освітні реформи, але значна частина магнатів та шляхти була незадоволена цим. Згадана раніше Барська конфедерація була одним із проявів опозиції королівським намірам.

Допомігши польським панам у 1768 р. придушити повстанський рух під проводом М. Залізняка та І. Гонти, уряд Катерини II ще більше зміцнив свої позиції в Речі Посполитій. Але й інші монархічні держави Європи мали наміри серйозно втрутитися в польські справи.

Доки Росія займалася розв'язанням політичних справ у Північному Причорномор'ї, прусський король Фрідріх II у 1772 р. несподівано, без оголошення війни, ввів свої війська в Польщу. Точно так діяла й Австрія, яка зайняла Східну Галичину. За підписанням Пруссією, Австрією та Росією трактатом у Польщі було забрано значні території. Росії від володінь Речі Посполитої тоді дісталися лише Інфляндія та частина білоруських земель.

Поляки намагалися ще врятувати свою країну шляхом впровадження нової Конституції (3 травня 1791 р.), яка запроваджувала в державі конституційну монархію, особисті свободи та рівні права всім громадянам. Передбачалося скасувати давно існуюче в польському сеймі право одностайності при прийнятті рішення («ліберум вето»). Незадоволені цим магнати й шляхта організували чергову конфедерацію (Тарговицьку) на чолі з магнатами Потоцьким, Браницьким, Ржевуським. Вони закликали на допомогу російську армію. Уряд Катерини II швидко відреагував на це звернення.

Конфедератам і російським військам протистояли урядові польські війська, очолювані племінником короля – Й. Понятовським та генералом *Тадеушом Костюшом*. Але довго протистояти конфедератам, сильній російській армії та пруським військам вони не змогли. Король С. Понятовський

Соціальне та економічне становище Галичини, Буковини...

Новий замок в Гродно. Тут відбувся останній сейм Речі Посполитої. Сучасний вигляд.

змушений був зректися демократичної Конституції й приєднатися до конфедератів.

Ці події призвели до другого поділу Речі Посполитої, на цей раз здійснений Пруссією та Росією **23 січня 1793 р.** Згідно з ним, Пруссії дісталася Великопольща, а до Росії відійшли решта Білорусії, Поділля, Правобережна Київщина, Полісся й Волинь, тобто вся Правобережна Україна.

Під впливом Французької революції та як вияв протесту проти поділів Речі Посполитої навесні **1794 р.** в Польщі вибухнуло визвольне повстання, очолене Т. Костюшком. Через кілька місяців повстанці зазнали поразки від російського (під командуванням О. Суворова) та пруського військ. Наслідком цього був третій поділ Речі Посполитої, який відбувся **3 січня 1795 р.** Річ Посполита взагалі припинила своє існування. Рештки її території поділили між собою сусідні монархії.

Таким чином, внаслідок описаних подій Правобережна Україна відійшла до Російської імперії. Східна Галичина (етнічно українська) була включена до складу Австрії. Згодом (у 1775 р. за Константинопольською конвенцією між Австрією й Османською Портою) під її владу потрапила й Буковина. Західноукраїнські землі (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття) перебували під владою Австрії до 1918 р.

Суспільний
лад на
західно-
українських
землях
у складі
Австрії

Захоплення західноукраїнських земель Австрією не змінило різко суспільних відносин у краї. Панівне місце в суспільстві займали магнати та шляхта. Тепер до польських панів у Галичині, румунських – у Північній Буковині та угорських – на Закарпатті долучилися ще й австрійські урядовці.

Кріпосне право охоплювало майже три чверті загальної кількості українських селян Галичини. Вони повинні були відбувати панщину, виконувати додатково введені австрійсь-

ким урядом повинності. При цьому їхні наділи зменшувалися, як і громадські володіння (ліси, водоймища, пасовища).

У той самий час австрійський уряд робив спроби впровадити реформи, які б врегулювали відносини між землевласниками та селянами. Так, спеціальним указом імператора в 1782 р. було введено окремий податок на землю. Власникам землі заборонялося вимагати від селян більше триденної панщини на тиждень тощо. Селянам дозволялося переходити до інших власників та одружуватися без дозволу пана, а майно передавати у спадок дітям. Однак ці спроби фактично були реалізовані лише в окремих елементах програми реформ.

У другій половині XVIII ст. помітно змінюється правове й економічне становище міст Галичини. Незабаром після встановлення тут влади Австрії магдебурзьке право скасували. В економічному відношенні міста переживали досить складний період, коли занепадала цехова організація ремесла, натомість мануфактурне виробництво ще не набуло розвитку. Перші мануфактури в Галичині пов'язані з паперовим, деревообробним та харчовим виробництвом. Особливо розвинутим було виготовлення паперу.

Населення міст за своїм складом не було однорідним, як і самі міста були різними за правовим статусом (Львів як головне місто Галичини, королівські міста, муніципальні, приватні), за кількістю населення, за характером господарства (промислові чи торговельні центри, містечка з великою питомою вагою землеробства в економіці) тощо.

Під час прогресивних реформ **Марії Терезії**, а потім **Йосифа II** було дещо полегшено становище селян, послаблена їх залежність від волі пана, зокрема в питаннях особистого життя. Землі у власності селяни не мали, а лише користувалися невеликими наділами, які дозволяли їм забезпечувати своє існування.

Не кращим було й становище селян та міщан Закарпаття. Проте воно дещо відрізнялося від інших західноукраїнських земель. Австрійська імператриця **Марія**

Чарки. XVIII ст.

Львівська міщанка.
XVII ст.

Соціальне та економічне становище Галичини, Буковини...

Терезія (вона ж була королевою Угорщини та Чехії) провела ряд реформ, спрямованих на зміцнення центральної влади, а також на впорядкування аграрних відносин. Землі, які знаходилися в користуванні селян, були перемиряні й поділені на п'ять категорій наділів залежно від якості землі. Відповідно до цього встановлювалися обсяг панщини та інші натуральні й грошові повинності. Законодавчо панщина селян обмежувалася трьома днями на тиждень, селяни отримали деякі особисті та майнові права.

Реформи Марії Терезії, таким чином, дещо обмежили права поміщиків над селянами. Тоді ж було заборонено примушувати священиків різних конфесій відбувати панщину.

На українських землях у складі Австрії проживало багато євреїв, особливо в Галичині. Австрійський уряд заборонив євреям орендувати землю, якщо орендар не міг її обробити власними силами, а також обмежив їх право на володіння млинами та корчмами. За дозвіл на одруження вони повинні були платити державі визначену суму грошей.

Реформи мали позитивні зрушення в освітній справі. У містах, містечках і селах відкривалися однокласні парafiaльні школи з навчанням рідною мовою, а також двокласні та трикласні – німецькою. У Відні виникла греко-католицька духовна семінарія, яка сприяла покращанню становища уніатської церкви на західноукраїнських землях.

Державний Західноукраїнські землі, потрапивши до складу Австрії, повинні були прийняти новий державний лад, систему адміністративного управління, суду та права. На відміну від колишньої Польщі, вся повнота законодавчої, виконавчої, судової та військової влади в Австрії належала монарху (імператору), який передавав свою владу в спадок.

У той же час тут зберігалася видимість становості в суспільному житті. Тому в Галичині в 1775 р. заснували *провінційний становий сейм*, у якому засідали магнати, лицарі (шляхта), духовенство та представники крупних королівських міст (з українських міст це був лише Львів). Цей сейм ще називали «постулатовим», бо його основне призначення полягало у формулюванні прохань (постулатів) для подання імператорові на розгляд. Виконавчим органом сейму став комітет із семи депутатів, які обиралися на шість років.

Намісника краю призначав імператор виключно з числа австрійців. Він не залежав від сейму, але сам міг його розпустити або зупинити дію постанов виконавчого комітету сейму.

Вся територія Галичини (польська й українська етнічні частини) об'єднувалася в окрему адміністративно-територіальну

Парафіяльний костел у Бережанах. 1600–1625 рр.

одиницю – *королівство Галичини й Лодомерії*. Для управління цим краєм у Відні створено *Галицьку надвірну канцелярію* на чолі з канцлером.

Колишні воеводства й повіти спочатку замінювалися на *циркули* (від нім. *Zirkel* – коло, тобто округ) і *дистрикти* (від лат. *distriktus* – округ), потім лише на циркули. Їх очолювали призначені імператором старости. Вони управляли за допомогою призначених ними ж *ландаторів* (від нім. *Land* – земля) з числа місцевих землевласників.

Найнижчими органами влади були сільські та міські громади – *гміни*. Особливе управління існувало на так званих фільваркових територіях, де землевласники здійснювали адміністративну владу над своїми підданими.

Органи управління на Закарпатті Адміністративно-територіальними одиницями на Закарпатті були *жупи й комітати*. Уся територія Закарпаття складала 4 жупи: Бережанську, Мармароську, Ужгородську та Ужанську. На чолі кожної жупи стояв *жупан*, призначений королем з людей вищого стану суспільства. Жупи поділялися на комітати, до складу яких входили 30–40 чоловік (окружні начальники, секретарі, касири, землеміри, збирачі податків тощо). Найнижчою посадовою особою був *староста* села, який обирався громадою терміном на один рік.

Місцевими органами самоврядування з дуже обмеженими повноваженнями спочатку були так звані «представництва».

Соціальне та економічне становище Галичини, Буковини...

Згодом їх замінили комітатські збори як дорадчий орган при жупані, що складалися переважно із заможних верств населення.

Судова система та право Після загарбання західноукраїнських земель Австрією певний час судова система та право тут залишалися старими, лише вироки стали виносити іменем імператора. З 80-х років XVIII ст. тут стали впроваджувати австрійські станові шляхетські суди, компетенція яких невдовзі була обмежена до розгляду тільки цивільних справ шляхти. У 1787 р. впровадили загальні кримінальні суди, які розглядали справи всіх станів. Вище них був Апеляційний суд у Львові, а ще вище – Верховна палата юстиції у Відні.

У західноукраїнських містах до скасування магдебурзького права судові функції виконували магістрати. Пізніше вони були підпорядковані загальній судовій системі держави. У селах діяли домініальні (панські) суди.

Поступово польське право замінювалося австрійським. Правові норми написані були німецькою та польською мовами. У судах також використовувалися тільки ці дві мови.

З кінця XVIII ст. в Австрії йшов активний процес кодифікації права (упорядкування законів та створення нових правових норм). Австрійська влада використовувала новопрдбані землі для апробації дії Кодексів прав чи окремих законів, а вже потім їх поширювали на територію всієї держави.

Колоніальна політика, яка проводилася австрійським урядом, гальмувала економічний розвиток західноукраїнських земель, які були ринком збуту товарів і джерелом промислової та сільськогосподарської сировини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим можна пояснити широкий розмах опришківського руху?
2. Які художні твори українських письменників про рух опришків у Підкарпатті вам відомі?
3. Назвіть внутрішні причини, які призвели до поділів Речі Посполитої.
4. Чому на західноукраїнських землях на місцях зберігалася влада поляків, румунів та угорців?

ДОКУМЕНТ

Які причини опришківського руху названі в історичній пісні?

З історичної пісні про Олексу Довбуша

Ой чого опришки, люде, тоді воювали?
Бо на світі було тяжко, було три держави:
Польська та Румунська, на Венграх мадяри,
Люде бідні бідували та й не мали слави.
Ой не кажіть, люде добрі, було тяжко жити:
Хліба мало, грошей нема, нічим посолити,

Війт лупить, піп дере і дяк не від того,
 Чи то діда, чи то бабу, чи то молодого.
 Треба на пана робити, на дорогу дати.
 Орендарі, як знаєте, ходять коло хати.
 Люде бідні бідували, що їсти не мали,
 Робили вони панщину, у лісі втікали.
 Їли сирі печериці та й ті жовті рижки.
 Як тоє надоїло, то й пішли в опришки.

Історичні пісні. – К., 1961. – С. 447.

§38. ЗАПОРОЖЖЯ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ. ПІВДЕННА УКРАЇНА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Заснування Нової Січі У зв'язку з наближенням російсько-турецької війни (1735–1739) царський уряд дозволив запорозьким козакам, які перебували в Олешках під турецьким протекторатом, повернутися на їхні колишні володіння. Унаслідок цього в **1734 р.** козаки заснували на р. Підпільна недалеко від Старої Січі (поблизу нинішнього с. Покровське Нікопольського району) останню Покровську, або **Нову, Січ** (1734–1775). Іноді її ще називають **Підпільненською**.

Володіння Запорозької Січі, так звані Вольності Війська Запорозького, поділялися на **паланки**, яких спочатку було 5, а потім – 8 (Бугогардівська, Інгульська, Кодацька, Самарська, Орільська, Протовчанська, Кальміуська, Прогноїнська). Кожна з них мала укріплений центр – головне поселення, де пере-

Морський прапор Війська Запорозького. XVIII ст.

Запорозжя періоду Нової Січі.
 Південна Україна...

бувала паланкова старшина. У цей період значно зросла кількість одружених козаків, які жили в містечках, слободах та хуторах, займаючись господарством.

Територія Вольностей Війська Запорозького була великою. На час ліквідації Січі її кордони на заході сягали середньої течії р. Південний Буг, на сході – р. Кальміус. По лінії Дніпра володіння починалися трохи нижче гирла р. Орель і простягалися до гирла р. Кінські Води (нижче Нікополя) та р. Інгулець (права притока Дніпра). Взагалі, межі запорозьких володінь не були стабільними. З одного боку, козаки освоювали степи, засновували господарства й утворювали нові паланки. А з другого – на північному кордоні Запорожжя відбувався постійний наступ царизму на козацькі землі. Особливо швидко Запорожжя втрачало їх у зв'язку з утворенням іноземних поселень – *Новосербії, Слов'яносербії*, а згодом і *Новоросійської губернії*. Найбільш заселеними були Кодацька, Самарська та Орільська паланки. Багато слобід і містечок у межах козацьких Вольностей виникло ще в XVII ст., з-поміж них козацьке містечко Новий Кодак (нині – у складі м. Дніпропетровська).

Важливою особливістю Запорозької Січі останнього періоду її існування було те, що вона не мала самостійних зовнішньополітичних відносин, її оборонна функція значно зменшилася (бо татарські напади в цей час не здійснювалися, а конфлікти Росії з турками розв'язувалися під час війн, у яких запорожці брали активну участь), засобом для існування козаків-запорожців було заняття господарством, а не здобичництво. Важливою відмінністю було також те, що в період Нової Січі на козацьких Вольностях проживали посполиті люди (селяни), на яких поширювалася влада козацької адміністрації.

Суспільно-політичний устрій Нової Січі

У період Нової Січі значно зросла роль козацької старшини й одночасно зменшувалася реальна роль рядового козацтва у розв'язанні питань внутрішнього життя Січі, а тим більше – зовнішнього. Зберігалися ж важливі підвалини особливого суспільно-політичного устрою: використання тільки найманої праці в господарствах (кріпацтва на Січі ніколи не було), організація всього життя на основі звичаєвого права, а не писаних законів, а також значення Січі як притулку для всіх нездолених людей України і як її збройних сил.

Вищим органом влади Запорозької Січі була *січова рада*, яка збиралася регулярно, як правило, двічі на рік, для обрання уряду (кошової, паланкової та курінної старшини), а також для поділу угідь між куренями. Для розв'язання якогось важливого питання (наприклад, для ознайомлення з грамотою царя) січову раду могли скликати терміново. Січова (генеральна) рада проводилася на майдані біля Покровської церкви. Існували також

ради куренів (сходки), на яких розв'язувалися питання, які стосувалися певного куреня.

Виконавча влада належала **кошовому отаманові**, який мав необмежену владу, хоча січова рада могла позбавити його цієї посади. Обирали найбільш шанованих козаками осіб із числа тих, хто вже побував на посаді курінного отамана. Кошовий отаман управляв з допомогою також обраної військової старшини.

Паланкову старшину становили полковник, осавул, підосавул, писар, підписар, хорунжий («три пани і три підпанки»). Влада полковника поширювалася на всіх жителів паланки, навіть на тих людей, які проїжджали через її територію. Паланкова старшина була нижчою за січову.

Такий суспільно-політичний устрій запорозької козацької республіки базувався на дії звичаєвого права, яке в козацькому середовищі ще називалося **козацьким правом**. Відсутність писаних норм права не означала анархію і вседозволеність. Норми козацького права були дуже суворими, а під їхню дію люди потрапляли добровільно, адже в козаки нікого примусово не зараховували. Це право охоплювало всі сфери життя й діяльності козаків: вступ до товариства, несення козацької служби, господарські заняття, користування спільними угіддями й приватними землями, порядок судочинства, вибори посадових осіб. Порушення права дуже жорстоко каралися. Одні й ті ж норми права застосовувалися до всіх козаків і старшини як у мирний, так і у військовий час.

Господарство запорозців Козацьке господарство за період існування Нової Січі пережило значні зміни. Якщо спочатку воно було в житті запорозців лише необхідною умовою, то згодом воно перетворилося на добре організоване прибуткове господарство, пов'язане з ринком.

Козацькі володіння розташовувалися по берегах великих і малих річок, що сприяло заняттям хліборобством, скотарством і рибальством. Хліборобство спочатку не було розвиненим, але з часом його значення зросло.

На Запорозжжі мешкало чимало козаків, яких називали «сиднями», або «гречкосіями». Вони жили в **зимівниках**, селах і містечках, займаючись господарством. У 1766 р. таких зимівників на Запорозжжі нараховувалося 4 тис. У 1775 р. на Запорозжжі було вже близько півсотні козацьких містечок, слобід, сіл. На їх основі розвинулися існуючі сьогодні міста та села.

Значок Шкуринського куреня Нової Січі. XVIII ст.

Зимівник – це багатогалузеве хутірське господарство фермерського типу, де використовувалася наймана праця. Значне місце в господарстві заможних козаків відводилося розведенню великої рогатої худоби, коней та овець. У деяких зимівниках налічувалося до 4–5 тис. овець. Якщо вирощений хліб весь споживався на Запорозжжі, то худобу козаки продавали на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Рибальство на Запорозжжі було не лише засобом добування важливого продукту харчування, а й джерелом нагромадження коштів для всього війська та окремих власників рибних промислів. Розвитку рибальства сприяла густа мережа великих і малих річок Подніпров'я. Козаки займалися бджільництвом, городництвом та полюванням на звірів і птахів, яких тут було вдосталь, також ковальством та виготовленням зброї, сідел тощо.

На Запорозжжі значного розвитку досягла внутрішня і зовнішня торгівля, чому сприяло географічне розташування Січі – на перетині шляхів між Україною, Росією, Річчю Посполитою, з одного боку, Кримом і Османською імперією – з другого. Запорозжжі володіли значним відрізком водного торгового шляху – Середнім і Нижнім Подніпров'ям.

На зовнішній ринок вивозили коней, рогату худобу, овець, вовну, хутро, рибу, риб'ячий жир, сало, віск, сир. А ввозили головним чином хліб, залізо, смолу, прядиво, нитки для неводів, сукно, тютюн, горілку.

Чумацький промисел Найефективніше запорозжжі торгували з Гетьманщиною, Росією, Польщею, Пруссією, Кримом та Османською Портою. Ще з кінця XVI ст. на Запорозжжі, а потім і по всій козацькій Україні сформувався особливий прошарок людей, які групувалися в транспортно-торговельні артілі й займалися постачанням солі та в'яленої риби з Криму в українські, російські та інші сусідні землі. Такі люди називалися чумаками.

Чумацький промисел набув особливого розвитку в період існування Нової Січі, але існував і після її знищення аж до утвердження постійної торгівлі (магазини, лавки). Чумаки відіграли велику роль у розвитку ярмаркової торгівлі та в зміцненні економічних зв'язків між окремими регіонами українських земель. Свій товар вони перевозили возами (мажамми), запряженими волами (воли як транспортна сила остаточно зникли в Україні на межі 50–60-х років XX ст.).

Чумацькі артілі нараховували по кілька десятків господарів маж, яким допомагали їхні сини, родичі чи наймити. Так, в чумацькій валці могло бути по сто й більше возів. Така кількість людей потрібна була для безпеки чумаків, які обов'язково мали зброю. Такі артілі обирали з-поміж себе старшого й дотримувалися суворої дисципліни.

Чумацький Ромоданівський шлях.
Художник С. Васильківський

Пізніше чумацтво як явище дещо зміниться за соціальним складом, асортиментом товарів, напрямками торговельних шляхів. Чумацтво вплинуло й на культуру та духовний світ українців, оскільки залишило по собі багато так званих чумацьких пісень, легенд, приказок, художньої літератури.

Останні десятиліття існування Запорозької Січі свідчать, що тут уже формувався відповідний устрій життя, господарство було налагоджено, як у звичайних заселених місцевостях.

Іноземні поселення на кордонах Запорозької Січі У 1752 р. на північно-західному кордоні Запорозької Січі виникло нове утворення – **Нова Сербія**, яка зайняла територію так званих задніпровських місць (смуга вздовж правого берега Дніпра, яка за умовами Прутського миру

1711 р. не повинна була ніким заселятися; нині – територія Кіровоградської області) та частину запорозьких Вольностей. Там царський уряд розмістив переселенців-військових з Балкан на чолі з генералом І. Хорватом, з яких було створено два полки: гусарський і піхотний Пандурський. Унаслідок цього тут виникло 20 укріплених поселень (шанців), де жили серби, молдавани, волохи, болгары.

У 1753 р. на території між річками Бахмут і Лугань (сучасні Донецька й Луганська області) виникла ще одна сербська колонія – **Слов'яносербія**, де утворилося 16 шанців.

Поруч із Новою Сербією в 1752 р. було закладено фортецю Св. Єлисавети (нині – м. Кіровоград). По сусідству з нею в 1754 р. уряд розпорядився поселити українців, витіснених із

Запорозжя періоду Нової Січі.
Південна Україна...

земель новоутворених сербських колоній. Тут було сформовано Новослобідський полк.

У 1764 р. за указом Катерини II Нова Сербія й Новослобідський козацький полк перейменовано в *Новоросійську губернію*, яку в офіційних урядових документах називали також *Новоросія*. У тому ж році до Новоросійської губернії приєднали територію вздовж Української лінії укріплень, а також Слов'яносербію, м. Бахмут, південні сотні Полтавського й Миргородського полків Гетьманщини.

Російсько-турецька війна Проблема виходу до Чорного моря давно була актуальною для Російської держави. У 1768 р. 1768–1774 рр. розпочалася чергова й тривала російсько-турецька війна. У ній як лівобережні українські козаки, так і запорожці взяли активну участь, за що мали індивідуальні нагороди та колективні урядові відзнаки.

Ще на початку війни на південних кордонах Запорозжя почали споруджувати Дніпровську лінію укріплень від Дніпра, вздовж річок Кінські Води й Берди до Азовського узбережжя. На цій лінії збудували сім укріплень, на базі яких пізніше виникли міста Олександрівськ (нині – Запоріжжя), Токмак, Петровське (нині – Бердянськ), а також слободи Комишувата, Кирилівка, Кінські Роздори, Захаріївка, Семенівка.

У 1774 р. російсько-турецька війна закінчилася підписанням *Кючук-Кайнарджійського мирного договору*, згідно з яким до Росії відійшли землі між Дніпром і Південним Бугом та фортеця Єнікале в Криму, що відкривало вихід у Чорне море через Керченську протоку. Кордоном була р. Південний Буг. За умовами мирного договору Османська Порта змушена відмовитися від протекторату над Кримським ханством. Наслідки війни відобразилися й на долі Запорозжя, яке стало внутрішньою територією держави.

Ліквідація Запорозької Січі Царський уряд давно виношував план знищення Запорозької Січі. Причини цього задуму полягали в існуванні на Січі демократичного устрою, що не міг співіснувати з монархічною системою правління в Росії, а також у типі козацького господарства з використанням найманої праці, що не вписувалось у феодально-кріпосницьку систему імперії.

Усередині запорозького суспільства на цей час поглибилися соціальна диференціація, що спричиняло конфлікти між козацькою сірою та січовою старшиною. Особливо гострий конфлікт на Січі відбувся у 1768 р., коли для придушення бунту сірою старшина залучила навіть царські війська гарнізону, котрий знаходився неподалік від Січі. Запорозька біднота на певний час надала притулок Омеляну Пугачову,

Повстання козацької бідноти на Новій Січі.
Фрагмент діорами. Хортиця

який очолив у Росії Селянську війну 1773–1775 рр. Природно, що уряд Катерини II не міг на це не реагувати. Тому з виникненням сприятливих обставин уряд здійснив свій давній намір.

Згідно з таємним наказом Катерини II генералові *Петру Текелі*, який повертався з турецького фронту, величезне російське військо в ніч на **4 липня 1775 р.** несподівано напало на Січ. Опиратися було неможливо, оскільки сили були нерівні (багато запорожців ще не повернулися з фронту), хоча рядові козаки готувалися боронитися до останньої краплі крові. Однак старшина не організувала оборону. Архімандрит Володимир Сокальський також умовляв козаків «не проливати християнської крові», тобто не вбивати російських солдатів. Цю урядову акцію в українському фольклорі та літературі називали «атакуванням Січі». Запорозьку Січ дощенту зруйнували, клейноди та козацькі реліквії забрали.

Вищу січову старшину відправили на заслання, а решту взяли на офіцерські посади в російську армію. Рядових козаків перетворили у військових поселенців, а козацькі землі роздали переважно російським та іноземним поміщикам.

Соловецький в'язень Петро Калнишевський

Останньому кошовому отаманові Запорозької Січі Петру Івановичу Калнишевському судилося прожити довге життя (1690–1803) і пройти шлях від с. Пустовойтівка, що біля Ромен (нині – Сумська область), де він народився і де збудував церкву, до Соловецького монастиря на Білому морі.

Запорозжя періоду Нової Січі.
Південна Україна...

На початку 50-х років XVIII ст. П. Калнишевський вже обіймав на Січі різні старшинські посади. У 1764 р. його обрали кошовим отаманом, і він беззмінно перебував на цій посаді до знищення Січі. П. Калнишевський був одним із найзаможніших старшин і мав кілька зимівників, які започаткували існуючі донині населені пункти, серед них – с. Петриківка на Дніпропетровщині, де згодом набув розвитку художній промисел – знаменитий на весь світ Петриківський розпис.

П. Калнишевський дбав про будівництво храмів у межах Вольностей Війська Запорозького, надаючи великі кошти на їх спорудження і оздоблення. Велику увагу він приділяв і розвитку освіти, турбуючись про створення та функціонування парафіяльних шкіл при церквах у паланкових поселеннях, а також січової школи.

У роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. кошовий отаман особисто очолював Запорозьке військо, яке відіграло в боях вирішальну роль (адже й місцевість і противник були запорожцям добре відомі). Успіхи у війні, до яких доклав чимало своїх зусиль П. Калнишевський, стали початком його тривалої неволі.

Зруйнувавши Січ, царський уряд без будь-яких підстав заарештував отамана, конфіскувавши його майно. Ні сім'я, ні козаки не знали, куди повезли Калнишевського.

Рівно через 100 років один з українських політичних засланців в Архангельську губернію Петро Єфименко, побувавши на Соловецьких островах у Білому морі, в монастирі знайшов могилу П. Калнишевського. На надгробній плиті зроблено напис: «Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи, козаков атамана Петра Калнышевского,

сосланного в сию обитель по Высочайшему повелению в 1776 году на смирение. – Он в 1801 году по Высочайшему повелению снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года октября 31 дня в субботу 112 лет от роду, смертью благочестивою доброю».

У 1801 р. цар Олександр I наказав звільнити Калнишевського. Але хворий і сліпий старець, котрий для своєї родини й Батьківщини вже давно був на тім світі, не побажав залишити монастир. Його могила збереглася до наших днів, вона впорядкована й привертає увагу численних туристів.

Ікона Покрови Пресвятої Богородиці із зображенням П. Калнишевського

**Задунайська
Січ
(1775–1828)**

Частині запорожців хитрістю вдалося вибратися з блокованої урядовим військом Січі та втекти за Дунай, на територію, яка належала Османській імперії. Ще раніше, а особливо під час російсько-турецької війни, окремі запорожці почали освоювати землі в гирлі Дунаю, займаючись рибальством. Опинившись там, запорожці перебували у звичному для них природному середовищі, бо це була окраїна імперії, де не було жорсткого державного контролю. Кілька років козаки витратили на отримання підданства, пошуки найбільш зручних для розташування Січі місць, влаштування поселень та організацію господарства. Через три роки після зруйнування Запорозької Січі на Дунаї було вже 12 тис. козаків. *Задунайська Січ* поповнювалася не лише колишніми запорожцями, а й козаками та селянами з Гетьманщини, солдатами-дезертирами з російської армії та ін.

Спочатку центром Задунайської Січі був Катерлез, а потім – Великі Дунавці. Організована вона була на зразок Запорозької Січі. Козацька старшина із старих січовиків зосереджувала у своїх руках усю адміністративну, військову, судову владу, керувала господарчим життям, стежила за збереженням запорозьких традицій і права. Турецький уряд не втручався у внутрішні справи Січі, вимагаючи від козаків лише виконання військової служби, яку вони сприймали як небажану й обтяжливу. За службу вони отримували платню та продовольство.

У козацьких поселеннях, володіннях Задунайської Січі, жили одружені козаки та райя (так в Порті називали податне християнське населення, селян), що не належали до козацького стану, але підпорядковувалися січовій адміністрації. Основним заняттям задунайців було рибальство, збільшення кількості райї обумовлювало й зростання питомої ваги в господарстві землеробства, появу заможних козаків, які мали рибні заводи, хутори та торгові лавки.

У першій чверті XIX ст. загострилися економічні, соціальні та політичні протиріччя між заможною верствою козацтва та сірою. Російські агенти на Задунайській Січі здійснювали агітацію серед задунайців, закликаючи їх до переходу в російське підданство. На

Задунайський запорожець.

Художник
С. Васильківський

Запорозька періоду Нової Січі.
Південна Україна...

початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. кошовий отаман **Йосип Гладкий** відрядив 2 тис. козаків, противників повернення у російське підданство, у Сілістрію для участі у воєнних діях. Після цього Й. Гладкий забрав клейноди та військовий скарб і разом з козацьким загоном перейшов на бік російських військ. Так закінчилася історія Задунайської Січі, бо тих козаків та райю, які залишилися, турецький султан наказав розігнати, а Січ – зруйнувати.

Й. Гладкий отримав численні нагороди й дворянство. У 1832–1851 рр. він був наказним отаманом Азовського козацького війська. Помер у 1866 р. і похований на козацькому кладовищі м. Олександрівська (нині – Запоріжжя).

Заселення Південної України Ліквідація Запорозької Січі та приєднання значної території після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. дали царському уряду можливість розпочати тут активний процес перетворень. По-перше, великі земельні площі роздали поміщикам, урядовцям, офіцерським чинам. На цих землях власники вирощували сільськогосподарську продукцію, яку у великій кількості відправляли на внутрішній та зовнішній ринок. Особливо прибутковим було скотарство. По-друге, переважно на основі вже існуючих поселень на південній окраїні імперії уряд закладав нові міста або перейменовував старі населені пункти. Тоді на основі козацьких поселень заклали губернське місто **Катеринослав**, будувалися портові міста **Херсон**, **Миколаїв**, **Одеса**. Незабаром вони перетворилися на великі промислові й торговельні пункти не лише півдня України, а й усієї Російської імперії. У Криму головним військовим портом стало закладене у 1783 р. місто **Севастополь**, а наступного року почалося зведення міста **Сімферополь**.

На південних українських землях вводилися загальноімперські органи влади й суду. Уряд вживав заходів до інтенсивного заселення та господарського освоєння краю. Сюди для поселення запрошувалися іноземці, яким надавалися значні пільги, на ці території нові землевласники переводили зі своїх володінь частину кріпаків. Будучи зацікавленим у заселенні краю, уряд навіть не чинив перешкод потокам утікачів-селян із різних місцевостей імперії. Хоча кріпаки на території Південної України були, але загалом кріпацтво тут не набуло розвитку.

В адміністративному відношенні перетворення на Півдні розпочалися зі створенням Азовської губернії у 1775 р. Указом Катерини II від 9 вересня 1775 р. були утворені **Славенська** й **Херсонська єпархії**, які охоплювали землі колишньої Новоросійської губернії, Запорозької Січі та приєднані внаслідок переможної війни 1768–1774 рр.

Остання чверть XVIII – початок XIX ст. були часом постійних адміністративно-територіальних реформ на півдні України. У підсумку тут було створено три губернії: Катеринославська, Херсонська й Таврійська, яка включала й Крим.

У квітні 1783 р. Росія проголосила *приєднання до неї Криму*, тобто Кримське ханство як державне утворення перестало існувати. На його території з включенням сусідніх земель була утворена Таврійська область. Османська імперія не хотіла змиритися з втратою Криму. Це спричинило останню в тому столітті російсько-турецьку війну **1787–1791 рр.** Ця війна для Російської держави знаменита здобуттям Очакова та Ізмаїла, битвами під Фокшанами та на р. Римніку, які принесли особливу славу полководцю О. Суворову.

Російсько-турецька війна закінчилася *Ясським мирним договором 1791 р.*, згідно з яким Крим було закріплено за Росією. До неї також відходили землі між Дністром та Південним Бугом. Новий кордон між двома державами проходив по р. Дністру, а на Кавказі – по р. Кубань. Росія забезпечила собі свободу торгівлі в Чорному морі. Ці події відобразилися й на подальшій долі колишнього українського козацтва.

Створення Чорноморського козацького війська

Для контролю за колишніми запорозькими козаками, які залишилися після зруйнування Січі на Подніпров'ї, а також з метою їх використання у російсько-турецькій війні Катерина II в 1788 р. видала указ про створення *Війська вірних козаків Чорноморських*. Військо складалося з 38 куренів, сформованих у полки. Тривалий час вони навіть одяг мали запорозький.

Козаки-чорноморці брали участь у воєнних діях проти турків. Спочатку їм відвели землю для поселень в Очаківському степу, де вони утворили 25 селищ із центром у Слободзеї. Козацькі родини займалися рибальством, землеробством, скотарством, бджільництвом, виноградарством, городництвом, баштанництвом.

Чорноморські козаки звернулися до Катерини II з проханням надати їм землі для поселення на Кубані з обов'язком охороняти кордон. 30 червня **1792 р.** був виданий царський указ про надання Чорноморському козацькому війську за його заслуги у війні землі на Кубані, артилерії, грошей для переселення, надання пільг для заняття господарством. Переселення здійснювалося під керівництвом військового судді Антона Головатого. Тільки до кінця століття на Кубань з України переселилося понад 20 тис. чоловік, в наступні 10 років – ще 40 тис. Процес переселення продовжувався і в наступні десятиліття.

Чорноморське козацьке військо отримало у володіння Таманський півострів, східне узбережжя Азовського моря між річками Ея та Кубань. Тут чорноморські козаки заклали

40 курінних поселень, які були адміністративно-територіальними одиницями і називалися так, як на Січі курені. Ці поселення стали йменуватися **станіцями**, головною з яких була станиця Катеринодар (нині – місто, центр однойменного краю Російської Федерації). Зі збільшенням числа переселенців на Кубані виник ще ряд станиць.

Спочатку внутрішнє життя та управління Чорноморського козацького війська ґрунтувалося на запорозькому звичаєвому праві. Пізніше уряд поступово став ліквідовувати демократичні традиції козацтва. У 1802 р. було затверджено новий військовий і громадський устрій чорноморців, а кошового отамана став призначати уряд, так що він вже був наказним. У 1860 р. на основі Чорноморського козацького війська та частини Кавказького лінійного козацького війська було створене **Кубанське козацьке військо**.

Отже, друга половина XVIII ст. на півдні України була насичена значними воєнно-політичними подіями, соціально-економічними зрушеннями та адміністративно-територіальними реформами.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим Нова Січ принципово відрізнялась від попередніх Запорозьких Січей?
2. Чим запорозький зимівник відрізнявся від поміщицького маєтку?
3. Яку мету переслідував царський уряд, утворюючи на кордонах Запорозжя іноземні поселення?
4. Які літературні та мистецькі твори відображають описані в параграфі події?

ДОКУМЕНТ

Як у документі пояснюються причини ліквідації Січі і чи відповідає це істині?

З Маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі (витяги)

...Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим всієї Нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу Нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до Наших височайших повелінь.

...Іх злочини, що примусили Нас прийняти такі суворі заходи, такі:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні вчинки і зраду вірності й підданства, вони почали років десять тому та й зовсім недавно надто далеко заходити зі своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе, ніби як надбання їх власності, не тільки ті всі землі, які Нами придбані внаслідок останньої війни з Оттоманською Портою, але навіть зайняті поселеннями Новоросійської губернії, мотивуючи, ніби їм ті й інші землі належали здавна...

2. Внаслідок такого привласнення земель Новоросійської губернії вони посміли не тільки чинити перешкоди указаному Нами їх обмежуванню, загрожуючи смертю відправленим для цього офіцерам, але й заводити та будувати на них свої власні зимівники, а понад те – виводять з тамошніх жителів і поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких всього вже виведено на Запорожжя до восьми тисяч душ, включаючи й тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах змушені були переходити до них і підкорятися їх владі...

5. Приймали до себе, незважаючи на часті їм дані від Нашого уряду заборони, не тільки втікачів, які ставали козаками, але й людей одружених, сімейних різними спокусами умовляли втікати з Малоросії для того, щоб їх собі підкорити і завести в себе власне хліборобство, у чому вже мають успіхи, бо поселян, які займаються землеробством, в місцях колишніх Запорозьких володінь нараховується до п'ятдесяти тисяч душ...

Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С.174–177.

§39. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Освіта

У другій половині XVIII ст. в Гетьманщині зберігався високий рівень шкільної освіти, адже діяло близько тисячі шкіл. Їх засновували та утримували на свій кошт міські та сільські громади. У малих селах, жителі яких неспроможні були віддавати дітей в інші села чи містечка на навчання, освітню функцію виконували мандрівні дяки. Подібні школи були й на Слобожанщині. До ліквідації Запорозької Січі в ній існувала січова школа, яка мала свої особливості в системі навчання та виховання.

На західноукраїнських землях братські православні школи припинили своє існування. Натомість набувають розвитку уніатські *школи при монастирях*. Коли ж ці землі опинилися під владою Австрії, з'явилися державні школи, викладання в яких велося німецькою мовою, хоча українська мова як навчальна дисципліна існувала. Нагляд за школами австрійський уряд передав польській церковній владі (консисторії), що мало на меті обмежити вивчення української мови.

Середня освіта, як і раніше, була представлена колегіумами. Вони існували в Чернігові, Харкові, Переяславі. Вищою школою була *Киево-Могилянська академія*, де навчалися діти всіх станів, хоча переважали вихідці із сімей козацької старшини, козаків, міщан і духовенства. Випускники Києво-Могилянської академії працювали в школах України, Росії, Білорусії та Балканських країн. Цей заклад продовжував готувати кадри православного духовенства, які зробили великий внесок у поширення й утвердження православ'я на просторах Російської імперії. У цій справі академія мала провідні позиції, на відміну

Бібліотека колегіуму. Переяслав-Хмельницький.
Сучасний вигляд

від світської освіти, у якій першість займав відкритий у 1755 р. Московський університет. За К. Розумовського був створений проект відкриття університету в Чернігові, але ліквідація гетьманства не дала можливості його реалізувати.

Наприкінці XVIII ст. у зв'язку із загальнодержавною реформою 1786 р. шкільна освіта на українських землях організаційно змінилася. Тоді були створені **головні** та **малі народні училища**. Чотирирічні головні народні училища для дворянських дітей відкривалися в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові та Катеринославі. У повітових містах були створені **малі училища**, які давали знання з історії та мов. Учителями в них працювали вихованці Києво-Могилянської академії та Петербурзької головної учительської семінарії.

Вища освіта на західноукраїнських землях була представлена **Львівським університетом**. У 1772 р. його перетворили в ліцей, але у 1784 р. відновили у статусі університету. Навчання в ньому здійснювалося латинською та німецькою мовами. У Львівському університеті був створений філософсько-богословський факультет (Студіум Рутенум) з викладанням тодішньою книжною українською мовою. Вищу духовну освіту греко-католицьке духовенство отримувало в **Королівській греко-католицькій генеральній семінарії**, заснованій Марією Терезією у Відні, та в створеній імперато-

ром Йосипом II *Генеральній духовній семінарії* (саме вона в XIX ст. стане осередком національного відродження українців Галичини).

Друкарство З появою друкарства на українських землях його значення в усі часи було надзвичайно великим. Проте другу половину XVIII ст. не можна назвати успішною в розвитку українського друку через національні та мовні обмеження на обох частинах України. Осередками друкарства були *Києво-Печерська* і *Почайівська лаври*, Чернігів та Львів. Продукція друкарень майже повністю представлена церковними книгами, видання яких взяв під суворий контроль Синод.

Лаврська друкарня. Зараз будинок Державного музею книги та друкарства

Наука Українська наука бере свій початок від творчості викладачів Києво-Могилянської академії. У другій половині XVIII ст. з філософської науки, котра в академії була дуже розвиненою, досить чітко виокремилися *природознавство* і *математика*. Цьому сприяла наукова діяльність М. Ломоносова та організовані Петербурзькою академією наукові експедиції для вивчення природи Південної України (В. Зуєв, Й. Гільденштедт).

Українські вчені цього періоду зробили великий внесок у розвиток науки Російської імперії. Так, *Нестор Амбодик* (1743–1812) першим з українців одержав у Лейденському університеті звання доктора медицини, був основоположником акушерства, ботаніки та фізіотерапії в Росії. У Петербурзькому морському госпіталі працював українець з Київщини, доктор медицини *Петро Погребецький* (1735–1805). У Страсбурзі доктором медицини став *Мартин Тереховський*, а професором Кельнської академії – *Іван Полетика* (1726–1783). Почесним членом 12-ти академій Європи став українець з Чернігівщини *Данило Самойлович* (1742–1805), доктор епідеміології, військовий лікар діючої армії в російсько-турецькій війні, який згодом понад 20 років працював головним лікарем Катеринославського намісництва.

Український лікар, історик і статистик *Опанас Шафонський* (1740–1811), закінчивши університети в Галле, Лейдені та Страсбурзі, здобув дипломи доктора права, філософії та медицини. Після навчання в західноєвропейських університетах математику в Києво-Могилянській академії викладав *Іван*

Григорій Савич Сковорода

Фальковський (1726–1823), який залишив по собі праці з математики, географії, астрономії, історії та фортифікації.

З відкриттям Петербурзької академії наук (1725) та Московського університету (1755) туди поїхало чимало викладачів і студентів з України.

У цей період подальшого розвитку набуває **філософська наука**, центром якої залишалася Києво-Могилянська академія. Найвищими її представниками цього часу були **Григорій Сковорода** та **Георгій Кониський**.

Син козака з Полтавщини, Григорій Савич Сковорода (1722–1794) знав кілька мов і був добре обізнаний з філософськими творами античних і сучасних йому вчених. Спочатку він працював виклада-

чем етики та поетики в Харківському та Переяславському колегіумах, а потім чверть віку вів життя мандрівного філософа. Його вчення базувалося на українській духовній традиції, а проповідувалося ним як в усних дискусіях, так і в філософських творах, байках та поезіях. Серед його творів є такі: «Начальная дверь к христианскому добронравію», «Наркісс. Разглагол о том: узнай себя», збірка поезій «Сад божественных песней», збірка байок «Басни харковскія». За життя вченого-мислителя й поета його твори не друкувалися, вони розповсюджувалися в рукописах. Показовим є використання поетом і письменником кінця XVIII – першої половини XIX ст. І. Котляревським у п'єсі «Наталка Полтавка» пісні Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права», у якій нищівній критиці піддано вади тогочасного суспільства.

Філософські погляди Г. Сковороди

У філософській системі Г. Сковороди важливе місце займає теорія пізнання – зовнішнього (матеріального) і внутрішнього (духовного) світу. При цьому людина насамперед повинна пізнати себе, знайти у своїй душі «божеське». Він стверджував, що щастя людини – в ній самій, воно не залежить ні від матеріальних благ, ні від почестей. Людина повинна мати особисту незалежність, працювати відповідно до своїх здібностей і бажання (ідея «сродної» праці), уникати непотрібного багатства й слави. Винуватцями ж страждань народу, ворожнечі, тиранії, воєн він вважав користоловців і кар'єристів. Природ-

но, що його етичні, суспільно-політичні й педагогічні погляди суперечили пануючим тоді ідеалам вищого суспільства, вони були формою протесту проти неосвіченості, багатства, соціальної нерівності та експлуатації. Він відкрито критикував гнобителів народу. А його ідеалом був лад, де всі люди будуть вільні, рівні, де діятимуть демократичні закони, де люди житимуть в мирі та злагоді, працюючи відповідно до їх покликань.

Г. Сковорода належить до когорти філософів світового рівня. І сьогодні світова філософська наука звертається до його ідей. Багато його висловлювань увійшли до джерел української народної мудрості – народних пісень, приказок, прислів'їв.

Георгій Кониський (1717–1795), викладач філософії та деяких інших дисциплін Києво-Могилянської академії, згодом – її ректор, належить до вчених, котрі у своїй науці використовували досягнення природознавства.

Пайсій Величковський (1722–1791), випускник Києво-Могилянської академії, який став ченцем, також був мандрівним філософом, але пропагував свої ідеї не в Україні, а в Молдавії, Балахії. Перебуваючи на горі Афон (Греція), він створив там цілу школу перекладачів і переписувачів релігійних творів.

У другій половині XVIII ст. на основі літописної традиції виникають *історичні твори*, авторами яких були високоосвічені люди, які навчалися в Києво-Могилянській академії, Московському та зарубіжних університетах. Так, **Петру Симонівському** (1717–1809) належить праця «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах», у якій він висвітлює історію України з давніх часів до 1750 р. Відомий депутат Законодавчої комісії 1767 р. **Григорій Полетика** (1725–1784), також випускник Києво-Могилянської академії, працював перекладачем у Петербурзькій академії наук, залишив цілий ряд праць з історії України, які широко використовувалися його наступниками.

До високоосвічених людей належав і **Василь Рубан** (1742–1795), видавець, просвітник, історик, який служив перекладачем у Запорозькій Січі, згодом був директором училищ у Південній Україні. Він першим в Російській імперії опублікував довідкову українознавчу працю, скорочена назва якої така: «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России...».

Література Література другої половини XVIII ст. представлена перш за все творами Г. Сковороди, хоча літературна спадщина його невелика. Його твори відображають його філософські погляди, він виступав як співець волі, краси рідної природи («Ой ти, пташко жолтобоко», «Стоїть явір над водою» та ін.) й одночасно як критик вад суспільства («Всякому городу нрав і права»).

Полемічна поема *Семена Дідовича* «Розмова Великої Росії з Малоросією» була відгуком на скасування Гетьманщини. У ній автор у літературній формі діалогу доводив право України на державне існування, хоча й в складі Російської імперії.

Зачинателем української так званої паломницької літератури був *Василь Григорович-Барський*. Цей випускник Києво-Могилянської академії у молодому віці подорожував по Угорщині, Болгарії, Австрії, Румунії, Греції, Італії, Єгипту, Палестині, Сирії і скрізь робив свої дорожні нотатки, в яких описував життя та побут, культуру відвіданих ним країн. Результатом його мандрівок став твір «Странствованія», вперше виданий у 1778 р., а потім багато разів він перевидався.

Особливим жанром літератури цього періоду були щоденники та мемуари. Протягом 50 років генеральний підскарбій *Яків Маркевич* вів «Щоденник», який вважається найвищим твором у цьому жанрі. Чотири томи «Щоденника» були видані у XIX – на початку XX ст.

Драматургія Драматургія як жанр у цей час занепадає, бо в зв'язку із забороною в Києво-Могилянській академії театральних видовищ перестали з'являтися й драматичні п'єси. У шкільному театрі грали драми на біблійні сюжети (особливо на Великдень і Різдво), а також на сюжети історичні й алегоричні (мораліте). Так, *Георгій Кониський* у драмі алегоричного змісту «Воскресіння мертвих» засуджує зловживання в судах та інші ваді тогочасного суспільства. Дуже популярною була драма анонімного автора «*Олексій – чоловік Божий*» про чудеса, подвиги та страждання святих за християнську віру.

У драматичному репертуарі, як і в попередній час, популярними були інтермедії – комічні вставки (сатиричні побутові сценки, героями яких були люди різних соціальних станів) в спектаклі із драматичними сюжетами, які розігрувалися в антрактах.

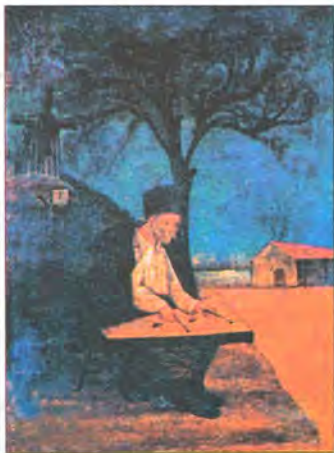
Важливе значення в розвитку української культури має *усна народна творчість*, до якої перш за все відносяться історичні пісні та думи, в яких оспівувалися народні месники, борці за національне й соціальне визволення. Такими в уяві народу тоді були опришки та гайдамаки, *Семен Палій* та його соратники. Під кінець століття поширеними стали пісні та народні думи про зруйнування Січі, про поневіряння запорожців. Велика кількість творів усної народної творчості представлена чумацькими піснями. В них змальовувалося життя чумаків, далекі й небезпечні мандрівки за рибою та сіллю.

Мистецтво Мистецтво цього періоду характеризується двома відмінними ознаками: переходом від пишного стилю бароко до легкого й елегантного *рококо*, а також більш помітним проникненням у мистецтво світських мотивів.

У музичному мистецтві зміни були досить помітними. З одного боку, продовжувалися традиції кобзарства, а з іншого – кобзарів, бандуристів та співаків забирали в столицю імперії для царської придворної капели (так туди потрапив і Олексій Розумовський, згодом фаворит цариці Єлизавети). Придворні хорові капели були й в окремих поміщиків.

За гетьмана К. Розумовського в столиці Гетьманщини Глухові була організована співацька школа. Хор і оркестр мала Києво-Могилянська академія, в якій навчання музики та співу було поставлене дуже високо. Студенти освоювали гру на різних музичних інструментах та партесний (багатоголосий) спів. У середніх навчальних закладах (колегіях) також існували хорові капели. Важлива роль в розвитку музики цього періоду належала глухівській школі. У 1751 р. в Глухові збудовано окреме приміщення театру, при якому були оркестр, хор, співаки-солісти, існувала велика нотна бібліотека. Капельмейстером у цьому театрі працював певний час композитор і диригент Андрій Рачинський, який музичну освіту здобув у Львові.

Найзначнішими композиторами цього часу були *Максим Березовський*, *Дмитро Бортнянський* та *Артем Ведель*. М. Березовський і Д. Бортнянський вдосконалювали своє мистецтво в Італії, а потім працювали в Санкт-Петербурзі. Д. Бортнянський був капельмейстером столичної придворної капели. Він написав кілька десятків церковних творів, котрі й сьогодні використовуються в церквах, створив і поставив опери «Алкід», «Квінт Фабій», «Креонт» та «Демофонт». А. Ведель був диригентом хору московського генерал-губернатора, потім повернувся в Україну і став монахом Києво-Печерської лаври. Він писав церковну музику, яка й

Цимбаліст. XVIII ст.

Артемій Ведель. Скульптор М. Горловий. XX ст.

Українська культура другої половини XVIII ст.

до наших днів звучить не лише в церквах, але й у світських концертах. У його творах звучать українські пісні та романси. У цей період з'явилися й перші збірники із записами народних мелодій (І. Трутовський, І. Прач).

На західноукраїнських землях центрами музичного мистецтва були Львів та Перемишль, у якому єпископ І. Снігурський заснував постійний церковний хор, перетворений у школу для підготовки священників-композиторів. Вони ввели у світську музику народні галицькі мелодії.

Архітектура другої половини XVIII ст. представлена спорудами **Івана Григоровича-Барського** (1713–1785), міського архітектора Києва, якому належать збудовані в стилі українського бароко Покровська церква, надбрамна церква із дзвіницею в Кирилівському монастирі, церква в с. Лемешах (на Чернігівщині), а також бурса Києво-Могилянської академії та ін. І. Григорович-Барський є творцем архітектурного обличчя Києва XVIII ст.

Крім українських архітекторів, найвидатнішими з яких були І. Григорович-Барський та **І. Ковнір**, вагомий внесок у розвиток архітектури в Україні зробили російські та іноземні здодчі – **І. Мічурін, Й. Шедель, В. Старов, В. Растреллі, А. Квасов, П. Неслов, Д. Кваренгі, Ч. Камерон, Ж. Деламонт** та ін.

У другій половині XVIII ст. бароко поступається місцем стилю рококо, який прийшов в Україну безпосередньо з Франції. У той самий час існують і перехідні форми до класицизму.

Мистецька довершеність і монументальність притаманні Андріївській церкві у Києві, Преображенській церкві – у

Успенський собор
Почаївської лаври. 1783 р.

Андріївська церква.
Київ. 1747–1753 рр.

Уманський парк «Софіївка». XVIII ст.

Великих Сорочинцах, собору Різдва у Козельці, собору Св. Юра й костелу домініканців у Львові. До того самого часу належить і спорудження Успенського собору (за проектом німецького архітектора Г. Гофмана) в Почаєві на Тернопільщині та ін.

Надзвичайною красою і довершеністю конструкцій відзначається дерев'яна культова архітектура всієї України (український майстер **Панас Шелудько**, російський – **Сисой Шихматов**). Найвищою дерев'яною спорудою був дев'ятиверхий Троїцький собор у Новомосковську, створений народним архітектором козаком **Якимом Погрібняком**.

У цей час будуються також розкішні палаци та блискучі палацово-паркові ансамблі (Київ, Батурин, Біла Церква, Тульчин та ін.). Наприкінці століття в маєтку графа Ф. Потоцького в Умані створено унікальну пам'ятку – парк «Софіївка» з розкішними палатами, альтанками, статуями і т. д.

Скульптура У другій половині XVIII ст. Україна славилася талановитими скульпторами, які прикрашали монастирі, дзвіниці, іконостаси, мідні оправы книжок. Серед найвидатніших скульпторів були **С. Шалманов** (собор у Полтаві, Мгарський монастир, церква Св. Покрови у Ромнах), на західноукраїнських землях – **Фесінгер**, **Осінський**, **Пінзель**, **С. Стражевський**, **М. Філевич**, **М. Полейовський**, **І. Оброцький**. У Закарпатті працював найвизначніший майстер дерев'яної скульптури **І. Равич**.

Із середини XVIII ст. розвивається і так звана статуарна різьба (дерев'яні статуї собору Св. Юра у Львові, Геракл на

Бучацька ратуша. 1756 р.

Портал собору Св. Юра
зі скульптурами Пінзеля.
Львів. 1744–1770 рр.

Українські землі в другій
половині XVIII ст.

Бучацькій ратуші, фігури муз і гетьманів на будинку Малоросійської колегії у Глухові та ін.).

Графіка Видатні майстри гра-
і живопис вюри цього часу *Г. Ле-
вицький, О. Козачків-
ський та І. Пилипович.*

Особливого розвитку в цей час набуває живопис. Як і раніше, важливе значення мала підготовка майстрів живопису в Києво-Могилянській академії, в Лаврській малярській школі, а з 1789 р. – у Київському народному училищі. Мистецькому ремеслу навчали і в колегіях. Існував також київський іконописний цех. Потреба в майстрах-художниках була великою, оскільки вони розписували в храмах стіни, іконостаси, арки, склепіння, двері тощо. Цікаво, що живописці зображали на них не лише релігійні події й образи, а й сцени з повсякденного життя. Серед численних художників були такі видатні майстри, як *Григорій Стеценко, Володимир Боровиковський, Станіслав Строїнський.*

У світському живописному мистецтві основне місце традиційно займав портрет. Замовниками портретів були духовенство, козацька старшина, а на західноукраїнських землях – ще шляхта та багаті городяни. Художники малювали портрети або самих замовників, або історичних осіб – гетьманів, старшин, видатних учених і церковних діячів.

Найвизначнішими майстрами портретного живопису цієї доби були *Олекса Антропов, Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський.* Усі вони починали свою мистецьку кар'єру в Україні, але в

основному прославилися, вже перебуваючи в російській столиці. Український художник, родом із Чернігівщини, **Антон Лосенко** навіть був ректором Петербурзької академії художеств, вдосконалював свою майстерність у Німеччині, Голландії, Франції, Італії. Але він рано помер, не доживши й до 40 років. Інший художник – **Лука Волинський**, родом із Білої Церкви, розписував церкви Львова та інших західноукраїнських міст.

Розвивалося й народне мистецтво: розписи печей, хатніх стін і скринь, кераміка, різьблення по дереву, килимарство, гаптування тощо.

Таким чином, українська культура другої половини XVIII ст. досягла високого рівня розвитку.

Интер'єр Андріївської церкви. Кіїв. 1747–1753 рр.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні ознаки української культури розглянутого періоду.
2. Чому видатні вчені й діячі культури опинялися поза межами України?
3. Кого з видатних діячів культури вашого краю можете назвати?

ДОКУМЕНТ

Про що свідчить наведений уривок з дослідження?

З дослідження про українського художника В.Л. Боровиковського

...Від вчителів Боровиковський перейняв блискучу техніку, легкість письма, композиційну майстерність і вміння улестити портретованого. В гуртку відомого архітектора, поета і музиканта М.О. Львова, у котрого він проживав десять років, Боровиковський опинився серед видатних діячів художньої Росії: Державіна, Баженова, Хемницера, Хераскова. В перші роки перебування в Петербурзі Володимир Лукич в основному продовжував займатися іконописом. Він створив 37 ікон для Борисоглібського собору в Торжку і 8 – для Іосифського собору в Могилеві...

Марченко Т.Н., Очкурова О.Ю., Рудычева И.А. 100 знаменитых людей Украины. – Харьков, 2004. – С. 49.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автономія – самоврядування, певна незалежність від верховної влади держави, до якої належить дана територія.

Альтернатива – інше рішення з якогось питання.

Антагонізм – непримиренна суперечність, неприязнь, ворожість.

Боїри – верхівка правлячого класу в Київській Русі та Московській державі; після захоплення українських земель Литвою становили основу її війська; зникли як окрема верства населення в середині XVI ст.

Васалітет – система відносин між феодалами в європейських країнах та Японії в середні віки, за якою одні (васали) визнавали над собою зверхність сильніших (сюзеренів, сеньйорів) на основі особистого договору.

Гетьман – старший, головний начальник. Ця посада була не лише в українському козацькому війську. У Литві та Польщі існували посади коронного та польного гетьманів.

Гуманізм – ідейна течія, що виникла в добу Відродження в європейських країнах (XIV–XVI ст.) і утверджувала право кожної людини на свободу й особисте життя, спираючись на грецькі та римські взірці.

Деструктивний – руйнівний.

Децентралізація – процеси чи дії осіб, спрямовані проти централізації влади, коли місцеві феодали діяли незалежно чи майже незалежно від верховної влади.

Джур – молодий хлопець на Січі, який допомагав старшому козакові й водночас опановував військово мистецтво.

Дискримінація – утиски, обмеження в правах.

Диференціація – розшарування.

Догмат – основні твердження, положення, які сприймаються як незаперечна істина.

Егіда – керівництво, главенство.

Експлуатація – безоплатне привласнення результатів чужої праці.

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену, головною метою якого було поширення католицизму та зміцнення влади папи римського.

Єпархія – церковно-адміністративний округ.

Єпископ – вищий духовний сан у християн, який очолював єпархію.

Єресь – учення, що заперечує загально визнані канони певної релігії.

Ідеологія – система поглядів та ідей суспільства, держави, групи чи окремої людини.

Ініційований – започаткований.

Інкорпорація – включення, поглинання.

Колонізація – заселення і господарське освоєння земель.

Компроміс – взаємні поступки для досягнення згоди.

Конгломерат – механічне об'єднання різних частин.

Консолідація – згуртування, об'єднання для досягнення спільної мети.

Конфронтація – протистояння.

Латифундія – велике землеволодіння.

Лихвар – людина, яка давала гроші або товар у позику під проценти.

Магістрат – адміністративний орган управління містом, яке мало грамоту на самоврядування.

Магнат – крупний землевласник у Литві, Польщі, Україні та Білорусії.

Міжусобиці – сутички, суперечки.

Місіонер – людина, котра поширювала свою релігію серед населення, що належало до іншої віри.

Монархія – форма правління, за якої вся влада в державі зосереджена в руках однієї особи.

Монополія – юридично оформлена чи не оформлена перевага когось (чогось) у будь-якій сфері діяльності.

Номінальний – той, що тільки за назвою належить до чогось.

Об'єктивно – незалежно від волі людини.

Община – територіальне об'єднання людей на основі спільної власності на землю та самоврядування.

Олігархія – влада в політиці й панування в економіці небагатьох.

Опозиція – незгода з офіційно існуючими принципами чи політикою.

Панщина – відробіткова форма феодалних повинностей селян, закріплена законом.

Патріарх – вищий духовний сан у православній церкві.

Петиція – письмове прохання групи людей до офіційних осіб чи установ.

Прецедент – особливий випадок, виняток із правил.

Привілей – грамота, форма урядових документів у Польській і Литовській державах, вона мала багато різновидів.

Пріоритет – переважання.

Протегування – покровительство, сприяння.

Ратуша – будинок, у якому перебуває міський уряд.

Рать, ратні люди – військо, військові люди.

Регламентация – унормування, система дозволів і заборон у якій-небудь сфері діяльності.

Ренесанс – те саме, що й Відродження, доба у культурно-ідеологічному розвитку європейських держав від XIV до XVI ст.

Рента – повинність.

Республіка – держава з виборними органами влади.

Русіни – старовинна назва українців, яка походить від назви держави Русь.

Санкція – дозвіл, узаконення.

Символ – відмінна ознака, розпізнавальний знак.

Соціальне розшарування – поглиблення різниці між бідними й багатими.

Стабілізація – утримання певного процесу, стану речей протягом певного часу на одному рівні.

Ставропігія – самостійність церкви, підпорядкування її безпосередньо патріархові. Суверенітет – незалежність.

Суверенітет – верховенство над чимось (кимось).

Теологія – учення про Бога, богословіє.

Універсал – грамота, головна форма документів в Українській державі другої половини XVII–XVIII ст., яку видавав гетьманський уряд та полковники.

Унія – союз.

Уряд, ранг – посада.

Феодал – землевласник.

Хан – вища посада в Кримському ханстві та деяких інших східних країнах.

Централізація – зосередження влади в руках верховного уряду країни.

Цех – основна форма організації ремісничого виробництва в середні віки в країнах Європи.

Чинш – податок, найчастіше грошовий.

Шляхта – суспільний стан, рицарі, основним заняттям яких була військова служба, за що вони отримували землю й різні пільги.

Юрідика – частина території міста, яка належала магнатові або шляхтичеві, не підпорядковувалася міській владі й не виконувала на користь міста ніяких повинностей.

Юрисдикція – адміністративне й правове підпорядкування.

Ясір – захоплені в полон татарами або турками мирні жителі для використання на різних важких роботах та продажу в рабство.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XVI–XVIII ст.

Брацлавщина – східна частина Поділля з центром у м. Брацлаві. Співпадає з межами Брацлавського воєводства. Нині – Вінницька область.

Буковина – територія між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії р. Пруту і р. Серету. Нині Південна Буковина – територія Румунії, Північна Буковина – територія Чернівецької області.

Великий Луг – у XVI–XVIII ст. так називалися плавні у пониззі Дніпра (нижче о. Хортиця), де жили й господарювали запорозькі козаки. Загальна площа Великого Лугу становила понад 400 кв. км. 1956 р. цю територію затопили води Каховського водосховища.

Волинь – територія в басейні приток р. Прип'яті й верхів'їв Західного Бугу. Нині – Волинська область із центром у м. Луцьку.

Галичина (Східна й Західна) – територія на північ від Карпатських гір у басейні річок Дністра (верхня й середня течії), Західного Бугу (верхня течія), Сяну (верхня течія); територія сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, а також Перемишльського, Жешівського, Замойського, Холмського та інших воєводств Польщі. Центр Східної Галичини – м. Львів.

Гетьманщина – у другій половині XVII–XVIII ст. напівофіційна назва Лівобережної України (з Києвом), що перебувала під владою російського царя. Нині Чернігівська й Полтавська області та частини деяких суміжних областей.

Закарпаття – сучасна Закарпатська область та землі, населені русинами-українцями в теперішній Словаччині й Румунії.

Запорожжя, або Вольності Війська Запорозького Низового, – назва володінь Запорозької Січі. Сучасні Дніпропетровська, Запорізька та частини Кіровоградської, Донецької і Херсонської областей.

Запорозька Січ – назва вживалася як синонім «Запорожжя». У вузькому значенні – центральне укріплене поселення козаків, де перебувала козацька влада (Кіш). Має паралельні назви залежно від розташування: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Нова (Підпільненська). Існувала в XVI–XVIII ст.

Київщина – точно не співпадала з межами сучасної Київської області. Залежно від часу назва означала землі Київського князівства, воєводства, намісництва, губернії.

Лівобережна Україна – те саме, що й Гетьманщина, проте вживається й щодо інших періодів історії, а не лише другої половини XVI–XVIII ст.

Малоросія – в офіційних документах царської Росії назва тієї частини України, яка з другої половини XVII ст. входила до складу Московської держави.

Наддніпрянина – літературна назва земель, що прилягають з обох боків до Дніпра.

Нижнє Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянина, але на відтинку Дніпра на території Дніпропетровської й Запорізької областей і нижче.

Низ – те саме, що й Запорозька Січ. У XVI–XVIII ст. ця назва часто вживалася для означення території, освоєної козаками-запорожцями, де проживали нереєстровці.

Новгород-Сіверщина – північна частина сучасних Чернігівської області та Брянської області Росії (Стародубщина).

Новоросія – штучний термін, що виник в офіційних документах царської Росії 1765 р. для означення великої території на півдні держави без чітких кордонів. Нині це землі України, Росії та Молдавії.

Південна (Степова) Україна – обширний регіон, що охоплює кілька сучасних областей (Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську, Одеську, Миколаївську).

Північне Причорномор'я – територія нинішніх Херсонської, Миколаївської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей та Криму.

Поділля – землі в басейні Південного Бугу й лівобережного басейну Дністра, які до XVI ст. називалися Пониззям. Нині – це територія Хмельницької і Вінницької областей.

Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянина, проте частіше вживається, коли йдеться про землі нинішніх Дніпропетровської та Запорізької областей.

Покуття – південна частина сучасної Івано-Франківщини.

Полісся – територія в басейні річок Прип'яті, середнього Дніпра й Десни (Пінська низовина). Українське Полісся – це північні землі сучасних Чернігівської, Київської, Волинської, Рівненської та Житомирської областей.

Правобережна Україна – історична назва частини України, яка після Андрусівського перемир'я між Росією та Польщею відійшла до Польщі.

Прикарпаття – частина західноукраїнських земель у передгір'ї Карпат. Зокрема, вживається для означення території Івано-Франківської та Львівської областей.

Середнє Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянина, але в межах середньої течії Дніпра.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історична територія, що охоплює нинішні Харківську, Сумську та частини Донецької, Луганської областей України, а також Воронежської, Курської та Белгородської областей Росії.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

- 1492 – перша згадка в документах про українських козаків
- 1508 – повстання проти Литви князя М. Глинського
- 1529 – Перший Литовський статут
- 1550-ті – заснування Запорозької Січі на Хортиці
- 1557 – «Устава на волоки»
- 1566 – Другий Литовський статут
- 1569 – Люблінська унія Литви та Польщі, утворення Речі Посполитої
- 1572 – початок реєстру козаків
- 1573 – заснування Іваном Федоровим друкарні у Львові
- 1574 – видрук Апостола й Букваря у Львові
- 1576–1577 – заснування Острозької академії й друкарні
- 1577 – похід Івана Підкови в Молдавію
- 1581 – видання Острозької біблії
- 1586 – заснування Львівського братства
- 1588 – Третій Литовський статут
- 1591–1593 – козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського
- 1594–1596 – козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка
- 1596 – Берестейська церковна унія
- 1615 – заснування Київського Богоявленського братства і школи
- 1616–1622 – гетьманство Петра Сагайдачного
- 1616 – морський похід козаків на Кафу, Синоп, Трапезунд
- 1620 – битва польських військ з турками й татарами під Цецорою
- 1621 – Хотинська битва польських і козацьких військ з турками
- 1625 – козацьке повстання на чолі з Марком Жмайлом. Куркурівська угода поляків із козаками
- 1630 – козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)
- 1632 – заснування Києво-Могилянського колегіуму
- 1635 – спорудження польської фортеці Кодак на Дніпрі. Зруйнування її козаками на чолі з Іваном Сулимою
- 1637 – козацько-селянське повстання під проводом Павла Бута (Павлюка)
- 1637–1638 – козацько-селянське повстання під проводом Якова Острянина та Дмитра Гуні
- 1648–1657 – Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти панування Польщі
- 1648 – битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями
- 1649 – укладення Зборівського трактату
- 1651 – битва під Берестечком. Білоцерківський договір
- 1652 – битва під Батогом

- 1653 – битва під Жванцем
- 1654 – Переяславська рада. Укладення Березневих статей
- 1655 – спільні воєнні дії українських та російських військ проти поляків у Західній Україні та в Білорусії
- 1656 – Віленське перемир'я між Росією та Польщею
- 1657 – смерть Богдана Хмельницького. Обрання гетьманом України Івана Виговського
- 1658 – Гадяцький договір
- 1659–1663 – гетьманство Юрія Хмельницького
- 1660 – Слободищенський трактат
- 1663 – Ніжинська (Чорна) рада
- 1663–1668 – гетьманство на Лівобережній Україні Івана Брюховецького
- 1665–1676 – гетьманство на Правобережній Україні Петра Дорошенка
- 1667 – Андрусівське перемир'я між Польщею та Росією
- 1669–1672 – гетьманство на Лівобережній Україні Дем'яна Многогрішного
- 1672 – Бучацький договір між Туреччиною та Польщею
- 1672–1687 – гетьманство на Лівобережній Україні Івана Самойловича
- 1674 – спроба Івана Самойловича об'єднати Україну
- 1677–1678 – чигиринські походи
- 1686 – підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Вічний мир між Росією і Польщею. Підтвердження умов Андрусівського перемир'я
- 1687–1709 – гетьманство Івана Мазепи
- 1687, 1689 – невдалі кримські походи російсько-українських військ
- 1688 – спорудження українськими козаками під керівництвом Івана Мазепи Богородицької фортеці біля козацького містечка Самари
- 1695, 1696 – азовські походи
- 1699 – Карловицький договір
- 1700–1704 – визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі із Семеном Палієм
- 1700–1721 – Північна війна між Росією та Швецією
- 1708 – укладення шведсько-українського договору
- 1708–1722 – гетьманство Івана Скоропадського
- 1709–1711 – Кам'янська Січ
- 1710 – обрання гетьманом Пилипа Орлика. Конституція Пилипа Орлика
- 1711–1734 – Олешківська Січ
- 1720 – указ Петра I про заборону друку українською мовою
- 1722–1723 – боротьба української старшини на чолі з Павлом Полуботком за збереження автономії України

- 1722–1727 – Перша Малоросійська колегія
1727–1734 – гетьманство Данила Апостола
1734–1750 – Правління гетьманського уряду в Україні
1734 – гайдамацьке повстання на Поділлі на чолі з Верланом. Повернення запорожців під владу Росії і заснування на р. Підпільній Нової Січі
1735–1739 – участь українських козаків у російсько-турецькій війні
1738–1745 – активізація руху опришків у Західній Україні на чолі з Олексою Довбушем
1750 – друге повстання гайдамаків на Правобережній Україні
1750–1764 – правління останнього українського гетьмана Кирила Розумовського
1764 – указ Катерини II про скасування гетьманства
1764–1782 – Друга Малоросійська колегія на чолі з П.О. Рум'яновим
1768–1774 – російсько-турецька війна. Розширення території Російської держави на південь
1772, 1793, 1795 – три поділи Речі Посполитої між Австрією, Пруссією, Росією. Перехід Правобережної України під владу Росії
1775 – зруйнування царськими військами Запорозької Січі
1781–1782 – адміністративні реформи на Гетьманщині
1783 – указ Катерини II про закріпачення селян Лівобережної України
1784 – формування Бузького козацького війська
1785 – царська жалувана грамота українським дворянам
1787–1791 – участь українських козаків у російсько-турецькій війні
1791 – переселення колишніх запорозьких козаків на Кубань для охорони південного кордону Російської імперії

Вступ.....	3
ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.	
§ 1. Соціально-політичне становище українських земель у складі Польщі та Великого князівства Литовського в першій половині XVI ст.	6
§ 2. Люблінська унія та її вплив на становище українських земель	18
§ 3. Реформаційний рух і діяльність православних братств в Україні	24
§ 4. Релігійне і церковне життя в Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст.	31
§ 5. Запорозька Січ та реєстрове козацтво в XVI ст.	35
§ 6. Розвиток української культури в XVI ст.	50
§ 7. Українське мистецтво XVI ст.	59
ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.	
§ 8. Соціально-економічний розвиток України	68
§ 9. Церковне життя в Україні в першій половині XVII ст.	75
§ 10. Козацтво на початку XVII ст. Петро Сагайдачний	81
§ 11. Національно-визвольні повстання у 20–30-х роках XVII ст.	90
§ 12. Українська культура в першій половині XVII ст. (освіта, друкарство, література)	99
§ 13. Українське мистецтво першої половини XVII ст.	105
ТЕМА 3. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.	
§ 14. Причини і фактори розгортання Національно-визвольної війни середини XVII ст. Богдан Хмельницький	114
§ 15. Переможні битви початку Національно-визвольної війни	122
§ 16. Розгортання національно-визвольної боротьби (1649–1651)	135
§ 17. Утворення Української козацької держави	142
§ 18. Воєнно-політичні події в Україні 1652–1653 рр.	148
§ 19. Міжнародна політика Богдана Хмельницького	153
§ 20. Переяславська рада та українсько-московський договір 1654 р.	159
ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60–80-х роках XVII ст.	
§ 21. Богдан Хмельницький – політик і дипломат	168
§ 22. Україна в роки правління Івана Виговського	172
§ 23. Криза української державності та Андрусівська угода ...	178
§ 24. Правобережна Україна	185
§ 25. Козацька держава – Гетьманщина	193

§ 26. Слобідська Україна в другій половині XVII ст.	202
§ 27. Запорозька Січ у подіях другої половини XVII ст.	209
§ 28. Соціально-економічні зміни та суспільне життя Гетьманщини наприкінці XVII ст.	214

ТЕМА 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

§ 29. Українська козацька держава за гетьманування Івана Мазепи	222
§ 30. Відродження козацтва та національно-визвольний рух на Правобережній Україні наприкінці XVII – на початку XVIII ст.	229
§ 31. Україна в роки Північної війни	234
§ 32. Україна в роки реакції та наступу царизму на її автономію	246
§ 33. Спроби царизму ліквідувати українську державність у першій половині XVIII ст.	251
§ 34. Особливості розвитку української культури у першій половині XVIII ст.	264

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

§ 35. Ліквідація залишків автономного устрою Гетьманщини та Слобожанщини	276
§ 36. Гайдамацький рух на Правобережній Україні	287
§ 37. Соціальне та економічне становище Галичини, Буковини та Закарпаття в XVIII ст.	294
§ 38. Запорозжя періоду Нової Січі. Південна Україна в останній чверті XVIII ст.	303
§ 39. Українська культура другої половини XVIII ст.	315

Термінологічний словник	326
-------------------------------------	-----

Історико-географічні назви українських земель XVI–XVIII ст.	329
---	-----

Хронологія основних подій української історії	331
---	-----